

БАҲОДИР РАҲМОНОВ

**ЎЗБЕК АДАБИЙ
ТАНҚИДЧИЛИГИ**

БАҲОДИР РАҲМОНОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ

(*Қўлланма*)

Қўлланма икки бўлымдан таркиб топган булиб, биринчисида ўзбек адабий танқидчилигининг тараққиёт йўли ҳозирги кун нуқтаи назаридан ёритилса, иккинчисида танқидчилигимизнинг таникли намояндада-ри ҳаётни ва ижоди ҳақида маълумот берилади. Китоб филолог мута-хассислар, университет ва педагогика институтлари талабамизга мўлжалланган.

Андижон Давлат университети илмий кенгаши томонидан шамрага тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

У.НОРМАТОВ, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Д.ҚУРОНОВ, филология фанлари доктори

У.ҲАМДАМОВ, филология фанлари номзоди

Ҳ. КАРИМОВ, филология фанлари номзоди

ISBN 5-635-01683-1

С. Бахоидар Раҳмонов. «Ўзбек адабий танқидчилик». «Литература айлоди», 2004 йил.

АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛІК ҲАҚИДА

«Танқид» атамаси. Тилимизда анча фаол құлланувчи «танқид» сүзиге «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да «Иш-ҳаракат, фолијат, асар, таълимот, назария ва ш.к.нинг салбий ва ижобий томонларини, ютуқ ва камчилликларини бирор нұқтаи назардан қараб текшириш, таҳлил қилиш, баҳолаш» дег изоҳ берилади. Шундай бўлса-да, тил амалиётида, айниқса, сўзлашув тилида мазкур сўз бирмунча тор маънода қулланилиб, кўпроқ «бирор нарсанинг камчилликларини очиб бериш, фош этиш» маъносидаги тушунилади. Сўз маъносининг бу каби торайиши шуро давридаги ижтимоий ҳаёт хусусиятлари билан изоҳланиши мумкин. У даврда, айниқса, 20-30 йиллардан бошлаб «танқид ва ўз-ўзини танқид» тушунчаларига алоҳида эътибор берилган, мажлис ва митингларда, газета-журнал саҳифаларида, радиода яксон қилувчи танқид руҳи билан сугорилган нутқлар янграган, мақолалар чоп этилган, чиқишлар қилинган. Кўп ҳолларда танқид муҳокама эканлиги, у нарса-ҳодисанинг яхши-ёмон томонларини бирлиқда олиб қараши ва баҳолапши лозимлиги унтилган. Бунинг натижаси шундай бўлдики, ҳозирда «танқид» деганда «салбий томонларни очиб кўрсатмоқ» маъноси тушунилади-ю, сўздаги «муҳокама қилмоқ» маъноси деярли тушириб қолдирилади. Сўз маъносидаги бундай торайиш шуро воқелиги билан боғлиқлигини рус тилида қўлланувчи «критика» сўзи мисолида ҳам кўришимиз мумкин. С.Ожегов тузган изоҳли лугатда бу сўзниң биринчи маъноси «Обсуждение, разбор чего-н., с целью внести оценку», и «бирор нарсага баҳо бериш мақсадида муҳокама қилмоқ» изоҳланади. Сўзниң сўзлашув тилидаги маъноси заси «Суждение о чём-н., указание недостатков», яъни «бирор нарса ҳақида салбий фикр юритиш, камчилликларни кўрсатиш» деб берилади. Кўрамизки, русча лугатда ҳам ҳосила маъно кўпроқ сўзлашув нусхига ҳослиги таъкидланади, бу заси лугатда сўз маъносининг силжиш жарайни акс эттишини дало жайдир.

Хуллас, кенг омма учун ҳозирда иккинчи — ҳосила маъно етакчи аҳамият касб этиб қолган. Шу сабабдан ҳам «адабий танқид», «адабий танқидчи», «танқидий мақола» сингари сўз ёки бирикмалар тилга олинганида кўпчилик уларни «камчиликларни кўрсатиш» маъноси асосида тушунадики, бу нотуғри тасаввурдир. Чунки, агар адабий танқиднинг вазифаси асарнинг камчиликларини кўрсатишдангина иборат деб тушунилса, атаманинг (табиийки, у англатаётган нарсанинг ҳам) моҳияти торайтирилган, бузилган бўлиб чиқади. Шунинг учун ҳам «танқид» сўзининг истилоҳий маъносини «асарнинг мазмун-моҳиятини очиш, гоявий-бадиий қимматини белгилаш, ютуқ ва камчиликларни холис кўрсатган ҳолда баҳо бериш мақсадида муҳокама қилимок» тарзида тушунилгани түғрироқ бўлади. Мазкур таърифни қабул қилсак, «танқид» истилоҳи кенг ва тор маъноларда қулланилиши мумкинлиги аён булади, чунки ҳар бир санъат турининг ўз танқидчилиги бор: театр танқидчилиги, кино танқидчилиги, мусиқа танқидчилиги, адабий танқидчилик ва ҳ. Яъни, кенг маънода ушбу истилоҳ умуман «бадиий танқид»ни англатса, тор маънода қулланганида унинг ёнига изоҳловчиси қўшилади: «адабий танқид», «кино танқиди», «мусиқа танқиди» ва ҳ.

Адабий танқид ҳақида. Адабий танқид адабиётшунослик илмининг адабиёт тарихи, адабиёт назарияси Содхалари қаторидаги муҳим таркибий қисми саналади. Бироқ бу фикрга ҳамма ҳам қўшилавермайди: айрим мутахассислар уни адабий-бадиий ижоднинг бир куриниши деб ҳисобласалар, бошқа бирлари купроқ публицистикага мансуб этадилар. Тан олиш керакки, қарашларда бундай турличалик бўлишига муайян асослар ҳам йўқ эмас. Бу нарса, аввало, адабий танқиднинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ. Мазкур ўзига хослик шундаки, адабий танқид адабиётшунослик илми, адабий-бадиий ижод ва публицистикага хос хусусиятларни ўзида мужассам этади. Шунга қарамасдан, адабий танқидни адабиётшуносликнинг таркибий қисми сифатида тушунилгани түғрироқ бўлади ва қуйида биз шу хил қарашни асослашга ҳаракат қиласмиз.

Аввало, адабий танқид жорий адабий жараён муаммолари ёхуд муайян бадиий асарни ўрганар экан, бунда адабиётшунос-

лик илмининг ютуқларига таянади. Зеро, танқидчи ўз мақсадига эришиш, айтайлик, янги пайдо бўлган асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини очиб бериш, уни бүгунги ижтимоий-эстетик тафаккур нуқтаи назаридаң баҳолаш учун муайян адабий-назарий тайёргарликка эга булиши тақозо этилади. Тұғри, баъзи адабий-танқидий асарлар билан танишганимизда, сиртдан қаралса, улар илмийликдан йироқдек туюлиши, уларнинг ифода йўсини ҳам илмийликдан кўра бадиийлик (ёки публицистиклик) томон қўпроқ тортиб кетаётгандек кўриниши мумкин. Бироқ, шунда ҳам, муаллифнинг эркин ижодий мулоҳазалари остида адабий-назарий асос мавжуд бўлади. Бусиз мумкин ҳам эмас. Нимага деганда, муайян адабий-назарий асосга эга бўлмаган ҳолда бадиий асарни (ёки адабий жараённи) таҳлил қилиш, уни баҳолаш мумкин бўлмаган ишдир. Демак, модомики адабий танқиднинг ўрганиш обьекти (жорий адабий жараён ва унинг маҳсули бўлмиш адабий асар) ва уни ўрганишнинг илмий-назарий асослари, усуллари (методлари) мавжуд экан, у илмга алоқадордир. Буни адабий танқиднинг адабиётшунослик илми тизимида ўзига хос ўрни, унинг бошқа таркибий қисмлари билан мустаҳкам ўзаро алоқаси мавжудлиги ҳам яна бир бор тасдиқлайди. Зеро, адабий танқид ўз фаолиятида адабиёт назарияси ва адабиёт тарихи ютуқларига таяниб иш кўрса, унинг фаолияти бу иккиси учун манба булиб хизмат қиласи. Масалан, адабий танқид жорий адабий жараён муаммоларини тадқиқ этади, янги пайдо бўлган асарларнинг ғоявий-бадиий жиҳатларини таҳлил қиласи. Бу жараёнда у давр адабиётига хос хусусиятларни, бадиий тафаккурдаги силжишларни, поэтик тил, усул ва воситалардаги тадрижий ўзгаришларни қайд этади, муайян хulosаларни чиқаради. Адабий танқид юритган мулоҳазалар, чиқарган хulosаларни эса адабиёт назарияси умумлаштиради, шу асосда бадиий адабиётга оид мавжуд умумий қонуниятларга таҳрирлар киритади, ривожлантиради. Шунга ўхшаш, бугунги адабий танқиднинг фаолияти вақти келиб адабиёт тарихининг ўрганиш обьектига айланиб қолиши ҳам тайин. Чунки муайян давр адабий жараёнини ўша даврда эълон қўлинган адабий-танқидий материалларсиз тўла тасаввур қилиш, холис илмий ўрганиш мумкин эмас. Масалан,

20-30 йиллар адабиётини талқық этаёттан адабиёт тарихчиси үша давр адабий жараёни хусусиятлари, ундаги турли ғоявий-адабий оқимлар орасидаги кураш, давр ижтимоий ва бадиий-эстетик тафаккурида юз берган сиљишилар ҳақида адабий танқидий чиқишиларни ўрганиш орқали тасаввур ҳосил қила олади. Яъни, үша давр адабиётини ўрганиш, у ҳақда тұла тасаввур ҳосил қилиш учун А.Қодирний, Фитраг, Чұлпон сингари катта авлод, F.Фулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон сингари адабиётга эндигина қадам қўйган ижодкорлар фаолияти ва асарларини билишининг ўзи камлик қиласи. Мазкур адабий жараённи етарли идрок қилиш учун үша давр пешқадам танқидчилари В.Маҳмуд, А.Саъдий, О.Хошим, С.Хусайн кабилар ижодини ҳам ўрганиш зарур эҳтиёж касб этади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, адабий танқиднинг юқоридағыча ўзига хослиги (оралиқ ҳодиса эканлиги), бир томондан, уннинг обьекти, иккинчи томондан, мақсад-моҳияти билан белгилана-ди. Адабий танқиднинг ўрганиш обьекти адабий-бадиий асар бўлгани учун ҳам у бошқа илм соҳаларидағи сингари аниқлик, тугал исботланганлик даъвосини қилолмайди. Шу боис ҳам аниқ ёки табиий фанлар билан машғул айрим дустларимиз (гоҳ ҳазил, гоҳо чини билан) айни шу нарсани рукач қилган ҳолда адабий танқидни (ҳатто, умуман, адабиётшуносликни) илм санамасликка чоғланадиларки, бу жуда янглиш тасаввурдир. Табиийки, бу ўринда мазкур фанларнинг ўрганиш обьекти билан адабиётшуносликнинг ўрганиш обьекти орасидаги фарқни зътиборга олиш зарур. Яхши биласизки, табиатдаги муайян ҳодисани ўрганган икки физик айнан бир хил хулоса-ҳукмларга келиши мумкин, бироқ битта асарни таҳлилу талқин қилган икки мунаққиднинг айни бир хил ҳукм-хулосаларга келиши қийин. Бу табиий ҳам. Чунки биттагина бадиий асарнинг турли кишилар томонидан турлича тушунилиши ҳам, турли даврларда турлича тушунилиши мумкинлиги ҳам аллақачон илмий ва амалий исботини топган ҳақиқатдир. Иккинчи томондан, ўрганиш обьекти бадиий асар бўлгани учун танқидчининг бошқа илм соҳаларидағи сингари тушунчалар воситасидагина фикрлаши камлик қиласи. У айрим ўринларда бадиий ижодга хос образли фикр юритиши,

ақлий мушоҳада билан бир қаторда ҳиссий мушоҳадага ҳам таяниши табиийдир.

Адабий танқид — ижодкор билан ўқувчи орасидаги кўприк. Шунга кўра, бошқа фан соҳаларидан фарқли ўлароқ, адабий танқидий асар тор мутахассислар доирасига эмас, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланади. Бу ҳам унинг бир қатор ўзига хос жиҳатларини келтириб чиқаради. Жумладан, кўпчиликка мўлжалланган асарнинг тили, услуби ҳам шунга мос бўлмоғи тақозо қилинади. Демак, адабий-танқидий асар бу жиҳатдан ҳатто мутахассисларга мўлжалланган адабиётшуносликка оид соғ илмий асардан ҳам фарқланиши табиий. Масалан, адабий-танқидий асарда адабиёт назариясига оид асарлардаги каби мураккаб илмий терминлар ножоиз, мунаққиднинг ўз ўқувчисини доим назарда тутиши талаб этилади. Бошқа томони, адабий танқид ўқувчи оммага маълум бир фикрни сингдириш, унинг қарашларига таъсир қилиш, бадий дидини юксалтириш каби мақсадларни кўзлайдики, бу унинг услугини публицистикага яқинлаштиради. Фаолияти вақтли нашрлар билан боғлиқлиги, ўрганиш обьекти жорий адабий жараён ва янги пайдо бўлган асарлар бўлгани учун ҳам, худди публицистик асарлар сингари, адабий-танқидий асарлар тез «эскиради». Бу табиий ҳам. Чунки адабий танқид бадий асарни бугунги кун нуқтаи назаридан текширади, унинг хулосалари бугунги адабий жараёнга, бугунги ижтимоий-эстетик эҳтиёжга қаратилгандир. Булар эса, табиийки, ўткинчидир. Эртаниги кун янги ижтимоий-эстетик эҳтиёжларни пайдо қилали, эртаниги адабий жараён хусусиятлари ҳам, муаммолар доираси ҳам ўзгарган бўлади. Бироқ «эскиради» дегани буткул аҳамиятини йўқотади дегани эмас. Чунки «эртага эскирадиган» адабий-танқидий асарлар бугунги адабиётнинг факти сифатида яшайверади, адабиётшунослик учун манба сифатида янги қийматга эга бўлиб қолаверади.

Танқиднинг жорий адабий жараёндаги ўрнини тасаввур қилиш учун у бажараётган вазифаларни бир карра кўздан кечириш кифоя. Юқорида адабий танқид ижодкор билан ўқувчи ўртасида кўпприк булиб хизмат қилишини айтдик. Маълумки, ижодкор билан ўқувчи орасидаги мулоқотнинг асосий воситаси бадий асар-

нинг ўзидир¹. Хўш, у ҳолда яна битта воситачининг нима зарура-ти бор? Албатта, бадиий асар танқиднинг воситачилигисиз ҳам тушунилавериши мумкин ва бу табиий ҳам. Бироқ танқидчи про-фессионал адабиётшунос, бадиий асарни ўқиш ва ўқиши бораси-да тажрибалироқ киши сифатида асарнинг энг муҳим нуқтала-рига диққат қиласи, бунга ўқувчи омманинг эътиборини жалб қиласи. Танқид бадиий матн бағрига сингдирилган маъноларни кашф этади, асарни талқин қиласи, бу билан ўқувчи оммада ўша асар ҳақидаги муайян фикрни шакллантиради. Бу ўринда «танқ-ид очиб берган мазмун-моҳият асарнинг ўзида мавжуд эди-ку?» деган эътиroz бўлиши мумкин. Тұғри. Бироқ, шуни ҳам тан олиш керакки, агар танқид ўша ўз-ўзича мавжуд нарсани очиб, асар-нинг мазмун жилоларини намойиш этиб бермаса, эҳтимолки, ўқувчиларнинг кўпчилиги уни кашф этиши мумкин бўлмай қолур эди. Яъни, танқид бадиий асарда мавжуд имкониятларни кучай-тириб юзага чиқарувчи катализатор вазифасини утайди, дейиш мумкин.

Адабий танқид ўқувчи омманинг бадиий дидини тарбиялаш, ўстиришга хизмат қиласи. Маълумки, бадиий адабиёт муттасил ўсишда, ривожланишда яшайди: адабиёт майдонида янги ном-ларнинг пайдо бўлиши, янги истеъододлар адабиёттга янгича овоз олиб кириши ва янгича руҳ бахш этиши, ҳар бир адабий авлод ўзига хос ижтимоий-эстетик қарашлар билан майдонга чиқиши; бадиий сўзнинг ифода ва тасвир имкониятлари доимий ўсиш-ўзга-ришда эканлиги, бадиий тафаккур тарзида турфа бурилиш-эври-лишлар кузатилиши... — буларнинг бари табиий ва қонуний ҳоди-салар саналади. Адабий танқид ўқувчи омманинг шу янгилик-лар билан қаҳдам-бақдам боришига хизмат қиласи. Яъни, ўқув-чи омма дидини шу ўзгаришларга мос тарбиялаш, янгича ада-бий маҳсулотни ҳазм қилишга тайёрлаш ҳам адабий танқиднинг муҳим вазифаларидандир. Агар бу масалада танқид оқсаса, та-биийки, бундан ўқувчи омма ҳам, адабиёт ҳам зарар кўради — иккаласида ҳам оқсаш кузатилади. Масалан, 10-15 йиллардан бери адабиётимизда янгича бадиий-эстетик тамойиллар юзага

¹ Қурунов Д. Адабиётшуносликка кириш.- Андижон: 2000, 71-72 бетлар.

келгани маълум. Бироқ адабий танқидчилик бу хил янгича асарлар мазмун-моҳиятини, уларнинг ўзига хос сөхр-жозибасини очиб бериш ўрнига, кўпроқ, турли «изм»лар ҳақидаги баҳслар, улар керакми-йўқми деган масалалар билан машғул. Натижада бу янгиликлар кенг китобхонлар оммасига сингишмай турибди. Сир эмас, ҳозирги китобхонларнинг аксарияти бугунги янгиликлардан кўра 60-70-80 йилларда яратилган асарларни осонроқ қабул қиласди, янги адабий-эстетик ҳодисаларни англаш ва қадрлашга эса кўпинча ожиз қолади. Агар танқид ўзининг ижодкорлар ва ўқувчи омма орасидаги кўприк бўлиш вазифасини тула адо этганида эди, бундан икки томон ҳам ютган бўларди. Тұғри, оммавий китобхонлик даражасининг пасайиши қатор омиллар билан боғлиқ, бироқ улар сирасига танқиддаги «оқсанш»нинг роли ҳам чакана эмас.

Адабий танқид ўқувчи омма билан бир қаторда ижодкорларга ҳам муайян таъсир кўрсатади. Аввало, танқид асарнинг ютуқ, камчиликларини кўрсатаркан, ижодкорнинг ўз асарига сиртдан қарашига имкон яратади. Агар танқидчи асарни холислик ва ҳайрхоҳлик билан таҳлил қилған бўлса, ижодкор ўз асарида очилмай қолған имкониятларни ҳам, қиёмага етмай қолган топилмаларни ҳам, «ёпишмай турган гажаклар»ни ҳам кўра олади. Табиийки, танқидчи воситасида сиртдан ташланган назар асарни қайта ишлаб сайқаллаш, шунингдек, навбатдаги асарлар устида ишлаш чорги ижодкорга фойда бериши тайин. Яъни, аслида тұғри йўлга қўйилган ижодкор-танқидчи муносабати том маънодаги ҳамкорлик, суз санъатини юксалтириш мақсадида амалга оширилувчи ҳамкорликдаги фаолиятдир.

Танқиднинг ижтимоий ҳаётдаги роли адабий жараённи ташкил қилиш, бадиий дидни тарбиялаш ёхуд бадиий тафаккурни ривожлантириш каби соф бадиий-эстетик вазифалар билангина чекланмайди. Танқид шулар билан бир қаторда ижтимоий тафаккурниг ўсишига ҳам хизмат қиласди. Зоро, бадиий асарни таҳлил қилмоқ айни пайтда билвосита жамиятнинг жорий ҳолатини таҳлил қилмоқ, баҳоламоқ ҳамдир. Мунаққид асарни таҳлил қиларкан, унинг ичидагина қолиб кетолмайди: истаса-истамаса асарнинг бадиий воқелиги билан реал воқеликни қиёслай-

ди, асарнинг бадиий ҳақиқати ҳаёт ҳақиқатига нечоғли муво-
фиқлигини аниқлашга, асарда қўйилган муаммоларнинг ҳаётий
илдизларини очишга интилади. Модомики, мунаққид асарнинг
ижтимоий-эстетик қимматини белгилашга, уни бугуннинг ижти-
моий-эстетик эҳтиёжларига хизмат қилдиришга чоғланган экан,
бусиз мумкин ҳам эмас. Ўзининг асар, билвосита бугунги ҳаёт
ҳақидаги фикр-хулосалари билан танқид ўқувчи омманинг иж-
тимоий фаоллигини оширади. Яъни, худди бадиий адабиётнинг
узи сингари, танқид инсонни ўзгартириш орқали дунёни (жамият-
ни) ўзгартиришга хизмат қиласди. Яна ҳам аниқроғи, бадиий ада-
биёт олдида турган шу вазифанинг бажарилишида ҳамкорлик
қиласди.

Адабий танқид жанрлари. Адабиётшунос А.Расулов ёзади:
«Мутахассисларгина адабий-бадиий танқид жанрларини фарқ-
лайдилар, уларнинг ўзига хосликлари ҳақида билимга эга бўла-
дилар. Оддий китобхонлар учун тақризу обзор, бадиаю танқидий
очерк, адабий портрету хотира — ҳаммаси мақола»². Дарҳақи-
қат, шундай. Бироқ, буни оддий китобхоннинг ҳар бир жанрнинг
узиға хослигини тушунмаслигидангина деб билмаслик керак.
Чунки адабий-танқидий жанрлар қўп ҳолларда бир-биридан аниқ
фарқланмаслиги, бирига хос хусусиятларининг иккинчисида на-
моён булиши ҳам бор гап. Масалан, обзор мақолага хос хусуси-
яtlар адабий танқидий сұхбатда намоён булиши ёки проблема-
тик мақолага хос белгилар тақризда буй кўрсатиши мумкин.
Яъни, адабий-танқидий жанрлар ҳали назарий жиҳатдан ҳам,
амалий жиҳатдан ҳам етарлича фарқланган эмас, эҳтимол, бун-
фа унчалик зарурат ҳам йўқдир. Шунга қарамай, биз қўйида ҳар
бир жанрга хос асосий белгиларга қисқача тўхталиб ўтамиз. Зоро,
адабий танқид ўз фаолияти давомида шу фаолият учун мос жан-
рларни ишлаб чиққан булиб, улар ўзининг мазмун-мундарижа-
си, мақсади, қамров қулами, шаклий хусусиятлари билан бир-
биридан бирмунча фарқ қиласди.

Тақриз. Тақриз адабий танқиднинг энг фаол жанрларидан бири
булиб, одатда, янги пайдо бўлган асар ҳақидаги ilk адабий-тан-

² Ўзбек совет адабий танқидчилити. – Т.: 1990, 155-6.

қидий мулодазаларни ўз ичига олади. Шу маънода, «тақриз» сўзининг арабча «Қарз» сўзидан келиб чиқиши зътиборга лойиқ. Тақриз гўёки асарга адабий-танқидчилик томонидан берилган бунак — авансдир. Яъни, ҳали асарни атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш вазифаси олдинда, буниси «хамир учидан патир». Тақриз асар ҳақида библиографик маълумот бериш, ўқувчиларни унинг мазмун-мундарижаси, проблематикаси, бадиий-услубий хусусиятлари билан мухтасаргина танишириш, унга илк таассурот асосида баҳо бериш каби мақсадларни кўзда тутади. Агар бозор иқтисодиёти атамаларидан фойдалансак, тақриз асарнинг матбуотдаги илк тақдимоти (презентация), унинг рекламаси дейшимиз мумкин. Шу хусусияти туфайли ҳам, эҳтимол, тақриз ҳозирга келиб бирмунча зътибордан қолди. Сабаби шуки, кейинги пайтда таниш-билишчилик, ошна-оғайнигарчилик асосида, асарнинг бадиий-эстетик қимматидан кўра кўпроқ муаллифининг кимлиги зътиборга олинниб ёзилган тақризлар кўпайди. Шу бонс ҳам «тақриз — сўз билан берилган пора» қабилидаги бир қадар асосли фикрлар юзага келди³. Шунга қарамай, тақриз ҳозирда ҳам жанр сифатидаги аҳамиятини йўқотган эмас. Аксинча, бугунги бозор иқтисодиёти шароитида тақризнинг аҳамияти ортади. Чунки адабий танқиднинг энг тезкор жанри бўлмиш тақриз ўқувчи оммага китобу вақтли нашрлар уммонида йўл кўрсатувчи бўлиши, уни яхши асарларга йўналтириш орқали дидсизлашишдан сақлаши, ўз навбатида, бадиий савияси паст асарларнинг пайини қириқиши мумкин бўлади. Бунинг учун эса биттагина шарт бажарилиши зарур: тақриз холислик билан, биринчи галда адабиётнинг фойдасини кўзлаган ҳолда ёзилиши керак.

Танқидчилик амалиётида тақризга яқин мақолалар ҳам учрайдики, уларни шартли равишда «тақриз-мақола» деб аташ мумкин. Бу хил мақолаларда ҳам янги пайдо бўлган асар таҳлилга олинади. Бироқ, тақриздан фарқли улароқ, уларда асар билан танишириш мақсади эмас, уни монографик планда, атрофлича таҳлил қилиш мақсади етакчилик қиласи. Бундай мақолалар, одатда, асар зълон қилинганидан сўнг муайян вақт

³ Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – Т.: 1990, 148-6.

ўтгач, у ҳақда бир-икки ёки кўпроқ тақризлар эълон қилингач пайдо бўлади. Ёки, айрим ҳолларда тақриз ўзида обзорга хос хусусиятларни ўзида намоён этиши мумкин. Масалан, агар танқидчи тақризида бир неча асарни (уларни қайсиdir жиҳатларига кўра умумлаштирган ҳолда: муаллифлар ёшли, асарлар мавзуси, проблематикиси ва б.) танишириш мақсадини кўзласа, у маълум маънода ҳар икки жанр хусусиятларини ўзида уйғунлаштиради. Булар адабий-танқидий жанрлар орасида қатъий чегара йўқлиги, уларнинг бирига хос хусусиятлар бошқаларида ҳам кузатилиши мумкинлиги, оралиқ жанр шакллари мавжуд бўлиши мумкинлигининг далилидир.

Танқидчилик амалиётида кенг қўлланувчи жанрлардан яна бири обзор бўлиб, уни «адабий обзор», «танқидий обзор», «адабий-танқидий обзор» деган номлар билан ҳам юритилади. Обзор мақолага кўл урган мунаққид, одатда, материални қайсиdir бир жиҳатдан (хронологик, адабий тур, жанр, мавзу ва б.) чегаралаб олади ва шу доирада адабий-танқидий фикр юритади. Масалан, материал хронологик жиҳатдан чегараланган обзорлар сирасига Ёзувчилар уюшмаси томонидан ҳар йили ўтказиладиган секциялар бўйича ҳисоботларни қўшиш мумкинки, уларнинг бир қисми обзор мақола тарзида эълон қилинади ҳам. Шуни ҳам айтиш керакки, кейинги вақтда кўп ҳолларда обзор мақолалар марказида муайян проблема туриши ва таҳлилга тортилган асарлар шу проблема нуқтаи назаридан ёритилиш ҳоллари кузатилади. Яъни, обзор ва проблематик мақола хусусиятлари уйғунлашади. Масалан, У.Норматовнинг «Умидбахш тамойиллар» мақоласида бадиий насрда дунёни янгича идрок этиш ва тасвirlаш борасидаги изланишлар таҳлил этилса, А.Расуловнинг «Тарих. Фалсафа. Роман» номли мақоласида ҳозирги ўзбек романчилиги муаммолари ҳақида сўз боради. Иккала мақола марказига ҳам муайян муаммо қўйилгани ҳолда, уни ўрганиш учун кўплаб асарлар таҳлилга тортилганки, натижада муаммони ўрганиш билан бирга бирида ҳозирги насрни, иккинчисида романчиликни танқидий обзор сифатида ёритиб берилган.

Юқорида йўл-йўлакай муаммоли мақола ҳақида ҳам қисман тұхталдик. Демак, проблематик мақолаларда муайян адабий-

назарий муаммо тадқиқ этилади, таҳлилга тортилган асарлар эса шу муаммони ўрганиш учун материал бўлиб хизмат қиласди. Проблематик мақолаларда илмий изчиллик, илмий тафаккур ва илмий устуворлиги кузатилади. Бошқача айтсақ, проблематик мақолаларда юқорида айтганимиз танқиднинг оралиқ ҳодиса эканлиги нисбатан камроқ намоён бўлади, улар энди кенг китобхонлар оммасига эмас, кўпроқ адабиётга у ёки бу даражада алоқадор ўқувчига мўлжалланади.

Кейинги вақтда оммалашиб бораётган жанрлардан бири суҳбатдир. Айтиш керакки, суҳбатни жанр сифатида белгилаганда унинг шакл хусусияти, яъни унда муайян мавзу бўйича ўтказилган мулоқотнинг акс этиши кўзда тутилади. Бироқ мавзуси, мазмун-мундарижаси жиҳатидан суҳбат бениҳоя серқиrrа жанрдир. Агар адабиётшунослар орасида ўтган мулоқотлар кўпроқ адабий жараён ёхуд муайян назарий масалалар юзасидан бўлса, ижодкор-мунаққид суҳбатлари марказида ўша ижодкорнинг бугунги адабиёт, умуман, бадиий ижод ҳақидаги фикрларини ёритиш мақсади устуворлик қиласди. Суҳбатнинг ўзига хос устунлик жиҳати шундаки, унда қатор масалалар юзасидан қарашни эксплиозив тарзда ифодалаш имкони мавжуд. Гап шундаки, эҳтимол, ўша суҳбатдошлар бу масалаларга ўз фаолиятлари давомида қайта мурожаат этмас, лекин улар ҳақидаги қарашлари суҳбатда аксини топиб, оммалашиб қолади. Суҳбат жараёнида суҳбатдошларнинг бир-бирини тўлдириши, фикрларини аниқлаштириши масаланинг моҳиятига чуқурроқ назар ташлаш имконини яратади. Ёки, масалан, суҳбатдошларнинг ёшдаги фарқи конкрет масалага икки хил нигоҳ билан қараш, икки хил нуқтаи назардан масалага холис муносабатни шакллантиришга йўл очади. Проблематик характердаги суҳбатлар сирасига «Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган профессор У.Норматовнинг шогирдлари билан ўтказган туркум суҳбатларини келтириш мумкин: устоз Р.Раҳмат билан адабий-назарий тафаккурнинг ҳозирги ҳолати, Д.Қуронов билан истиқлол даври романчилиги масалалари, У.Ҳамдам билан адабиётимиздаги модернизм кўринишларий ҳақида суҳбатлашади. Р.Раҳматнинг О.Шарафиддинов билан суҳбати (ЎзАС, 1996, 26 апрел) XX аср ўзбек адабиё-

ти, шўро даври адабий меросига муносабат, адабиётимизнинг эртаси каби муҳим масалаларга бағишлиланган бўлса, ёзувчи Ш.Холмирзаев билан М.Қўчқорова суҳбати (ЎзАС, 2003, 18 апрел) эссе жанри масалаларига бағишлиланган...

Газета-журнал таҳририяглари томонидан «давра столи», «давра суҳбати», «адабий гурунг» номлари билан уюштирилувчи мулоқотлар ҳам суҳбатнинг бир кўринишидир. Одатда, бундай мулоқотлар адабиётшунослик илмининг, адабий жараённинг муҳим масалаларига бағишлиланади. Масалан, «Жаҳон адабиёти» журнали уюштирган «Сарҳисоб» (1998, №1) номли давра суҳбатида XX аср ўзбек адабиёти муаммолари муҳокама қилинган бўлса, ҳозирги ёшлар прозаси хусусидаги баҳслар доирасида «ЎзАС» томонидан ўтказилган ёш носирлар гурунгида (ЎзАС, 2002, 4 август) ёш ижодкорларнинг адабий-эстетик қарашлари, ижодий тамойиллари ўз ифодасини топди.

Адабий жараён муаммолари, конкрет адабий-назарий масалалар ёхуд янги пайдо бўлган асарлар бўйича ўтказиладиган баҳслар доирасида эълон қилинувчи мақолалар ҳам ўзида суҳбатга хос хусусиятларини сақлади. Чунки баҳс доирасидаги мақола ўзидан олдинги мақолага жавоб тарзида ёзилади, унда баҳслашувчи томонлар хат орқали мулокотга киришадилар. Бу эса баҳс доирасидаги мақоланинг ўзига хос услугуби, йўналишини белгилайди. Шунга ўхшаш ҳол очиқ хат шаклидаги мақолаларда ҳам кузатилади. Бу хилдаги адабий-танқидий материални якка ҳолда олиб қараш тўғри эмас: уларни бир туркум сифатида қараш, барчасига танқидий назар билан қараган ҳолда қабул қилишга тўғри келади. Шундагина ўқувчи қўйилган масала ҳақида холис тасаввурга эга бўлиш мумкин. Адабий-танқидий баҳслар, очиқ хат орқали ёзишмалар адабий жараённи жонлантиришга хизмат қилиши, янги фикр-хулосаларга туртки бериши жиҳатидан қимматлидир. Биздаги адабий-танқидий баҳслар, асосан, «ЎзАС» ҳафталигининг саъй-ҳаракати билан уюштирилади. Бу газета яқин йиллар ичida ёшлар прозаси, модернизм ва унинг адабиётимиздаги кўринишлари, ҳозирги ўзбек романчилиги каби қатор муҳим масалаларда баҳслар уюштиридики, уларда ўнлаб мунаққид ва адабиётшунослар, адид ва шоирлар ўз фикр-

мулоҳазалари билан иштирок этдилар. Баҳсга ўхшаш, бирор масала юзасидан турлича қараашларни ифода этувчи очиқ хат шаклидаги ёзишмалар ҳам ўқучини масалага турли жиҳатлардан қараб кўришга, фикрлашга ундаши билан муҳим. Масалан, 2003 йилда «ЎзАС»да эълон қилинган Н.Каримов билан Д.Қуроновнинг «Муқанна» драмаси ҳақидаги ёзишмасида бадиий асарга, ўтмиш адабиётига муносабатда икки турли муносабат кўзга ташланади. Иккала мунаққид ҳам ўз қарашини имкон даржасида асослагани учун ҳам ёзишмани ўқиган газетхонда қисс асосида қўйилган масала бўйича ўз нуқтаи назарини, фикр-хулосини шакллантириш имконини берди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, баъзан баҳс қизигида мулоқот иштирокчилари тенденциозликка, ўзиникини маъқуллашга ўтиб оладилар, бу эса унчалик тўғри эмас. Баҳс иштирокчилардан бирининг ҳақлигини исботлаш учун эмас, ҳақиқатни аниқлаш учун бўлиши керак.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Оғзаки ва ёзма адабий танқид анъаналари. Адабиётшунос олим Б. Валихўжаев: «Танқид» арабча «нақада» сўзидан ташкил топган бўлиб, муҳокама қилмоқ, текширмоқ, ўрганмоқ, ниманингдир ҳаққонийлиги ва тўғрилигини исботламоқ, ютуқ ва камчиликларини белгиламоқ ва ниҳоят, бадиий асарни таҳлил қилиш, изоҳлаш каби маъноларни ифодалайди»⁴, — деб ёzáди. Агар биз танқид сўзини шу маъноларда тушунсақ, у ҳолда танқид адабиётнинг ўзи сингари жуда қадимий ҳодиса эканлигини тасаввур қила оламиз. Чунки адабиёт пайдо бўлибдики, унинг ўқувчиси, ўша асар ҳақида фикр билдиришга қодир бўлган зуко ўқувчи мавжуд бўлган. Зеро, ижодкор учун ўз асари ҳақидағи фикрии билиш нечоғли зарурат бўлса, тингловчи ёки ўқувчи учун қайсиидир йўсинда фикр-муносабат билдириш ҳам шунчалик заруратдир. Тасаввур қилингки, Тешиктош сингари форларни макон тутган қадим аждодимиз ўз ҳисларини одатдагидан ўзгачароқ тарзда, дейлик, ибтидоий тизма шаклида ифодалади. Ўшанда ҳам қабиладошлардан айримлари ҳайратли нигоҳ билан, айримлари маъқулловчи хитоб билан, на бирлари «бундан кўра қабилага нафли бир иш қиссанг чи!» қабилида муносабат билдирган бўлишлари ҳақиқатдан йироқ эмас. Чунки муносабат билдириш инсон табиатига хос хусусият, уни ҳараратга келтирувчи табиий эҳтиёжлардан биридир. Муносабат билдириш эҳтиёжи асосида эса муҳокама қилиш, баҳолаш эҳтиёжи ҳам ўсиб чиқадики, танқиднинг келиб чиқиш механизмини шу йўсинда тушуниш мумкин.

Б. Валихўжаев таъкидлашича, «бадиий асар ҳақида икки хилда — оғзаки ва ёзма тарзда фикр билдиришни учратиш мумкин»⁵. Албаттта, пайдо бўлиш жиҳатидан «оғзаки танқид» қадимиyroқ. Дарҳақиқат, танқиднинг «оғзаки» ва «ёзма» кўринишлари мавжуд бўлиб, «оғзаки танқид» анъаналари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Юқорида тасаввур қилиб кўрилган

⁴ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.-Т.: 1993, 6-6.

⁵ Кўрсатилган асар. '7-'

ҳолдан кейинги даврларда ҳам оғзаки танқид анъаналари да-
вом этган, танқиднинг бу кўриниши ҳозирда ҳам турли кўри-
нишларда намоён бўлади. Адабиётшунос Р.Тожибоев бу ҳақда
тұхталиб, ўзбек халқ оғзаки ижодида «сўз санъати, ижодкор
масъулияти тўғрисида айтилган фикрлар кўп учрашини»,
«ўзбек адабий танқидчилигининг бир илдизи халқимизнинг бой
оғзаки ижоди чашмасидан сув ичиши»ни⁶ таъкидлайди.
Ҳақиқатан ҳам, олим айтганидек, халқ оғзаки ижоди намуна-
ларида адабий-танқидий қарашлар мухтасар ифода топгани
«Айт, ўланнинг қолипи бузилмасин», «Ўланни интизоммаи
ўқиб беринг» сингари мисраларда кўрилади. Албатта, бу ми-
соллар ўланнинг «Қолипи», «интизоми» бўлгани, бу ҳақда
бахшилар ҳам, тингловчилар ҳам маълум тасаввурга эга
бўлганларидан дарак беради. Бироқ, гап «оғзаки танқид»
ҳақида, аниқроғи, халқ оғзаки ижодига хос «танқид» ҳақида
бораркан, фольклор намуналарида акс этган юқоридагича
мисраларга эмас, масаланинг бошқа томонига — ижрочи ва
tinglovchilar munosabatiga kўproq diķqat қилиш зарур. Чун-
ки, яхши биласизки, халқ ижоди намуналари бевосита ижро
этилган. Муайян бахши томонидан достон ёки термалар ижро
килинган давраларда (айниқса, торроқ, хос кишилар йифил-
ган давраларда) асар ва ижронинг муҳокама қилиниши таби-
ий. Айниқса, каттароқ давраларда, халқ сайилларида, бах-
шилар орасида айтишувлар, ўзига хос мусобақалар ўтказил-
гани ҳам маълум (Бу ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун Ч.Ай-
тматов яратган Раймали оға ҳақидаги ривоятни эслаш кифоя).
Бунақа мусобақаларда ҳакамлик қилгувчи кишилар, албат-
та, асарларни ҳам, ижрони ҳам холис баҳолай биладиган да-
ражада билимли бўлишлари тақозо этилгани шубҳасиз. Чун-
ки баҳолаш учун муҳокама қила билиш зарур, бунинг устига
ҳакамлик тингловчилар кўз олдида амалга оширилади. Худ-
ди ёзма адабиёт намояндлари сингари бахшилар ҳам ўрни
билан танқидчи сифатида бўй кўрсатгандар. Улар ижро жара-
ёнида ўз устозлари салафлари ижодига тұхталиб, уларни таъ-

* Тожибоев Р. XX ғаср бошлари ўзбек адабиётини КДА.
Т.: 1993, 9-6.

риф этибгина қолмаганлар, балки асарларию ижроларини мұхтасар таҳлил қилиб баҳолаганлар ҳам. Булардан маълум бұладики, халқ оғзаки ижодига ёндош ҳолда ўзига хос «халқ оғзаки танқидчилиги» ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳодиса оғзаки адабий жараёнда ҳозирги танқидчилик адабий жараёнда бажарадиган вазифаларни бажарган: халқ оғзаки ижодининг ўсишида, фольклор асарларииңгай сайқалланишида маълум аҳамиятга эга бўлган.

«Оғзаки танқид» анъаналари ёзма адабиёт ривожланган даврларда ҳам давом этган. Турли мушоиралар, фозил кишилар иштирокидаги нафис мажлислар, бедилхонлигу навоийхонлик, фузулийхонлигу машрабхонлик даврларида адабиёт ҳақида, санъат ҳақида суҳбатлар қурилган, асарлар таҳлилу талқин қилинган. Ҳазрат Навоий атрофига жамланган фозилу шоирларни, Умархон даври қўйон адабий муҳитини, Феруз бошчиликдаги Хива шуаросини, Муқимий ва Фурқатдек забардаст шоирлар иштирок этган фозил даврани ёдга олсак, бу хил анжуманлар адабиётимиз учун қанчалик катта аҳамиятга эга бўлганини ҳис қила оламиз. Ҳалқимизнинг турмуш тарзи ўзгарган XX асрда, жумладан, ҳозирги кунда ҳам «оғзаки танқид» анъаналари ўзгачароқ шаклларда давом қилаёттир. Дарсхоналардаги асар таҳлиллари, турли асарлар муҳокамасига бўғишиланган баҳсмунозаралар, адабий-бадиий кечалар, китобхонлар конференциялари, ижодий учрашувлар — булар бари «оғзаки танқид»нинг бугунги кўринишларидир.

Ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши сўз санъатини маҳсус ўрганиш билан машғул кишилар — аruz, қофия, бадиа, саноеъ илмлари билимдонларини майдонга чиқарди. Адабиётшунос Б. Валихўжаев «ёзма манбаларда адабий-танқидий қарашларнинг қоришиқ тарзда ифодаланган» лигини таъкидлаб, «ўтмишда адабий-танқидий қарашлар, шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалар тарихий ёдномаларда, эсдалик типидаги асарларда, девонларга ёзилган дебочаларда, маноқиб — ҳолотларда, кичик лирик жанрдаги асарларда, достонларнинг маҳсус бобларида, тазкираларда, аruz, қофия, бадоъ ва саноеъга доиррисолаларда, баъзан эса умуман илми адаб деб аталмиш илм-

лар туркумига бағишиланган китоб ва лугатларда баён этилган»⁷, деб ёзади. Шундан ҳам кўрса бўладики, мумтоз адабиётшунослигимизга оид манбалар жуда кўп, бироқ улар: 1) сочқин ҳолда бўлиб, аксарияти бошқа муносабатлар билан йўлйўлакай (тарихий асарлар, мемуарлар, достонларнинг алоҳида боблари, девонлар дебочаси ва б.) ифодаланган; 2) аруз, қофия, бадиа илмларига оид рисолалар кўпроқ амалий характерда (яъни, ўргатишга қаратилган) бўлганидан, маълум соҳага оид маълумотнома-лугатларни эслатади. Бошқа бир томони шуки, мумтоз адабиётшуносликка оид манбаларни бугунги адабиётшунослик нуқтаи назаридан таснифлаш, улардан бирини адабиёт тарихига, бошқасини адабиёт назарияси ёки танқидга тааллуқли дейишининг имкони йўқ, бунга уринни тўғри ҳам эмас. Чунки ўтмишда⁸ бу соҳаларининг барни юришиқ ҳолда мавжуд бўлиб, адабиётшунослик илми ҳали ўзининг бошлангич куртак ҳолида, алоҳида фан соҳаси сифатида таркиб топмаган эди.

Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиши сифатлари. Юқорида кўриб ўтганимиздек, адабий-танқидий қарашлар жуда қадим замонлардан мавжуд бўлган. Шундай бўлса ҳам замонавий тушунчадаги ўзбек профессионал адабий танқидчиликнинг шаклланиши XX аср бошларига тўғри келади. Яхши маълумки, янги ҳодисанинг пайдо бўлиши учун мос шароитнинг юзага келиши, муайян замин зарур. Зоро, ҳеч бир нарса йўқдан бор бўлмайди, у ниманингdir заминида вужудга келади. Ўзбек адабий танқидчилигининг юзага келишини таъминлаган бир қатор омиллар мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари сифатида қўйида-гиларни кўратиш мумкин:

1. Бой адабий мерос, оғзаки ва ёзма адабий танқид анъаналарининг мавжудлиги.

⁷ Валихўжаев Б.. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 9-б. Ушбу масала қозасидан чукурроқ билимга эга бўлиш учун кўрсатилган асарга мурожаат қилишни тавсия этамиз. Бу асарида олим X-XIX асрлар давомида адабий-танқидий қарашлар тадрижини изчил кузатган, мумтоз адабиётшунослигимиз жанрлари, унинг диққат марказида турган муаммолар ҳақида муфассал маълумотлар берилган.

2. XX аср бошида юзага келган ижтимоий-тарихий шароит.
3. Жадидчилик ғоялари таъсирида адабиётнинг янгиланиши, жадид матбуотининг пайдо бўлиши.
4. Адабий-маданий алоқалар, ташқи таъсир.

Албатта, саналган омилларнинг ҳаммаси ҳалғузбек адабий танқидчилигининг шаклланишида муҳим. Улардан бирининг аҳамиятини орттириб, иккинчисини камайтиришга уриниш бешуда. Уларнинг бари, худди палов пишириш учун масалликларнинг бари (гүшт, ёғ, гуруч, сабзи, пиёз, туз, сув ва ҳк.) зарур бўлганидек, муҳимлигини эътироф этган тўғрироқ. Шундай бўлса-да, ўзбек танқидчилигининг шаклланишида XX аср бошларида юзага келган ижтимоий-тарихий шароит ҳал қилувчи омил саналмоғи керак. Чунки бошқа омилларнинг рӯёбга чиқиши ҳам айни шу шароит билан боғлиқдир.

Адабиётшунос Д.Қуронов XX аср бошидаги ижтимоий-тарихий шароитнинг ўзига хослиги «икки асосий омил: 1) капиталистик ижтимоий муносабатларнинг қарор топа бошлагани; 2) ҳамда Туркистоннинг мустамлака ўлкаси бўлганилиги билан белгилангандир. Яъни, юртимиизда янгича ижтимоий муносабатларнинг қарор топа бошлаши ижтимоий-тарихий тараққиётнинг табиий ҳосиласи эмас, кўпроқ ташқи омиллар таъсири билан боғлиқ эди. Ижтимоий тараққиёт бобида Европа мамлакатларидан анча ортда қолган Россия таъсирида ҳали анчагина мустаҳкам феодал асосларга капиталистик муносабатлар пайвандлана бошланди. Албатта, бу нарса ижтимоий тараққиёт суръатини ҳезлатди, бироқ юртимиизда эскилик ва янгиликнинг ажаб қурамаси вужудга келдики, ҳар иккисининг орасидаги фарқ яққол кўзга ташланиб қолди. Бу эса, табиийки, эскиликни тугатиш, жамият ҳаётини ислоҳ этишу миљлатни тараққий эттириш заруратини кун тартибига қўйди»⁸, — деб ёзади. Бундан кўринадики, жадидчилик ҳаракати бевосита давр шароитидан, даврнинг ижтимоий эҳтиёжидан ўсиб чиқади. Жадидчилик — ислоҳотчилик ҳаракати. Гарчи жадидларни, аввало, маърифатчилар деб танисан ҳам, аслида маърифат улар учун мақсад эмас, балки мақсаддага етиш воси-

⁸ Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл. – «Жаҳон адабиёті» журналини, 1997, № 6, 168-6.

таси эди. Чунки улар ўша давр шароитида ислоҳотларни амалга ошириш, жамиятни қайта қуриш ва миллатни тараққий қилган миллатларга тенглаштириш учун аввал халқни уйғотиш, унга ўзлигини танитиш, жамиятнинг жорий ҳолати ҳақида ўйлашга ва унинг тақдиди ҳақида қайғуришга ўргатиш зарурлигини яхши билғанлар. Яъни, жадидлар ислоҳни, аввало, инсондан бошлап зарур, ўзгарган инсон эса жамиятни ўзгартиради, деб тушунгандар. Жадидларнинг янги инсонни тарбиялаш мақсади уларнинг фаолиятидаги устувор йўналишларни белгилаган, десак тўғри бўлади. Жадидчиликнинг мактаб-маориф ишларига уларда дунёвий билимларни ўқитишга жуда катта аҳамият берганлар.

Жадидлар янги инсонни тарбиялашда адабиёт, театр ва матбуотни ҳам самарали восита деб билғанлар. Шунинг учун ҳам улар бу соҳаларни ривожлантириш, янгилашга алоҳида эътибор берганлар. Агар жадид адабиёти намуналарини кузатсак, уларда замонавий илмларни эгаллашга даъват билан бир қаторда, янги ижтимоий-иқтисодий шароитда уларнинг аҳамиятини ҳаёттй мисоллар орқали кўрсатиб беришга интилиш кучли эканлигини кўрамиз. Жумладан, Чўлпоннинг «Доктор Мұҳаммадиёр» ҳикояси қаҳрамони янгича илмларни эгаллашда матонат билан меҳнат қилгани эвазига ҳаётда ўз ўрнини топади, бой-бадавлат яшай бошлайди. Ҳикоя қаҳрамони дилидаги орзу-ўйлар жадид маърифатчилари мақсадлари ҳақида тасаввур беради: «Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупа дорилфунунларига болаларини юборса, дўқтур, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогарлар ва муҳандис(инженер)лар чиқса. Бунларнинг ҳар бири ўз вазифаларинда туруб ишларин тартиби ила юргузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди!»⁹. Жадид адабиёти ҳаётдаги иллатларни, халқимизнинг оғир аҳволи сабабларини кўрсатиб бериш орқали миллатни тарбиялашга хизмат қилдирилди. Бунинг натижасида адабиётимиз ҳам янгиланди: унинг ижтимоий вазифалари кўлами кенгайди, мавзу эътибори билан реал қаётга яқинлашди, тасвир ва талқинда реалистик тамойил-

⁹ Чўлпон. Асрлар. З жилдлик. 2-жилд.-Т.: 1994, 280-6.

лар кучайди. Янгиланган адабиёт янгича бадий дидни тарбиялаш вазифасини келтириб чиқаради, бу эса танқиднинг фаоллашувини шарт қилиб қўяди.

Матбуот орқали кенг оммага таъсир ўтказиш имкониятлари нинг кенглиги учун жадид маърифатчилари бу соҳиҳи ривожлантиришга алоҳида эътибор билан қараганлар. XX асрнинг бошлирида миллий матбуотни ривожлантириш учун қулай шароит юзага келди. 1905 йил воқеалари чоризмни чинакам ташвишга солди, ҳукумат ён беришга мажбур бўлди ва натижада 1905 йил 17 октябр Манифести эълон қилинди. Унга кўра, империя ҳудудида бир қатор эркинликлар берилган эди. Шу шароитда, 1907 йилдан бошлаб бирин-кетин ўзбек тилида қатор вақтли нашрлар чоп қилина бошланди: «Тараққий», «Хуршид», «Шуҳрат», «Тужжор», «Турон», «Садои Фарғона», «Садои Туркистон», «Самарқанд» газеталари, «Ойина», «Ал-Ислоҳ» журналлари. Тұғри, буларга қадар ҳам ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газети» чоп қилинган, бироқ бу нашрни миллий матбуотимиз қалдирғочи деб бўлмайди. Чунки у чор мустамлака маъмуриятининг нашри бўлиб, кўзлаган мақсади буткул бошқа эди. Матбуотнинг ривожланиши адабиёт ва адабий танқид ривожида, уларнинг замон руҳига мос янгиланишида муҳим аҳамият касб этди. Жумладан, уларнинг ўқувчилари доираси, демак, шунга мос ҳолда таъсир доираси кенгайди. Кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган адабиёт ҳам, танқид ҳам халқчиллашди, уларнинг ижтимоий йўналтирилганлиги кучайди. Бошқача айтсак, матбуотнинг ривожланиши адабий-танқидий иходнинг фаоллашуви, унинг публицистикага хос хусусиятларни ўзига сингдиришига олиб келди. Узоқ ўтмишдан келаётган адабий танқид анъаналари замон руҳига мос янгиланди, замонавий танқидга хос энг муҳим хусусиятларни ўзида жам этган янги ўзбек адабий танқидчилиги шаклланана бошлади.

Таъкидлаш керакки, ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланишида яна бир омил — адабий алоқалар ҳам муҳим ўрин тулади. Аср бошидаги Туркистон зиёлилари рус, татар, озарбайжон, шунингдек, турк матбуотини мунтазам кузатиб борганлар. Бу халқлар ижтимоий-маданий тараққий даражаси жиҳатидан

замонавий адабиёти ва адабий-танқидий қарашларнинг такомил даражаси жиҳатидан анча олдинда эдилар. Табиийки, уларнинг тажрибаси бизда жуда кўл келган. Маърифатчилар тил ўрганишга, хусусан, рус тилини ўрганишга жиддий ёндашганлар. Бунинг сабаби шуки, улар рус тили орқали жаҳон маданиятини ўзлаштириш, дунёда кечётган жараёнлардан боҳабар бўлиш имкони кенглигини жуда яхши билгандар. Жадид нашрларида Оврупо маданиятидаги яхши жиҳатларни ўзлаштириш, татар, турк, озарбайжон қардошлардаги ижобий ўзгаришлардан ибрат олишга даъватлар ҳам бунинг далилидир. Масалан, Аҳлуулло Ҳайбулло ўғли татар адабий танқидчилигининг анча ривожланганини ўқувчиларга ибрат қилиб кўрсатса¹⁰, Абдулҳамид Чўлпон «тотор қардошларимиз йилда бир дафъа бўлса ҳам шаҳар ва қишлоқларда «адабиёт кечалари» қилуб, халқға руҳ беруб кўб олқишилар, оғаринлар олдигини газеталардан ўқуб турмақдамиз»¹¹ дей ҳавасланади.

Жадидчилик даври ўзбек адабий танқидчилиги. Жадид матбуотида адабий, адабий-танқидий материалларга кенг ўрин берилгани, юқорида айтилганидек, адабиёт зиммасига маърифатчилик ғояларини оммага сингдириш юклангани билан изоҳланади. Миллий адабиётимизнинг янгиланиш йўлига киргани, унда чуқур сифат ўзгаришлари юз бераётгани равshan кўриниб турган ва бу ўзгаришлар ижтимоий зарурат натижаси эканлиги илгор зиёлиларимиз томонидангина англанган бир пайтда «Адабиёт ўзи нима?», «Унинг ижтимоий вазифалари нималардан иборат?», «Адабиёт қандай бўлиши керак?» тарзидаги масалаларнинг марказий булиб туриши табиий эди. Шунга кўра, жадид нашрларида адабиёт, адабий танқиднинг ижтимоий табиатини тушуниш ва тушунтиришга бағишлиланган қатор мақолалар босилди. Албатта, бугунги кун даражасидан қарасак, бу мақолаларда ўртага қўйилган масалалар, уларнинг ҳал қилиниш даражаси жуда жўн бўлиб кўриниши мумкиндир. Лекин шуни ёдда тутиш лозими, аввало, жадид мунаққидлар ўзларининг мақсадини аниқ та-

¹⁰ «Садои Туркистон» газетаси, 1914, 19 ноябр.

¹¹ «Садои Туркистон» газетаси, 1914, 4 июн.

саввур қилғанлар, кенг оммага мурожаат қилаётганлари ва омманинг савиясини яхши билғанлар; иккинчидан, агар улар ўша «жўн» масалаларни ўз даврида қўйиб ҳал қилмаганларида, адабиётимиз ҳам, танқидчилигимиз ҳам ҳозирги даражасидан қуириқда бўлур эди.

Ашурали Зоҳирийнинг «Она тили» номли мақоласида «адабиёт» сўзига илк бор янгича таъриф берилди, унинг ҳозирги кўплаб тилларда қўлланувчи кенг маъноси изоҳланди: «Бир миллатнинг ўз тилидаги китоб, рисола, газита, журнол ва бошқалариға бир сўз билан «адабиёт» (литератур) дейилтур»¹². Мунаққид ушбу мақоласида адабиётнинг миллат умуммаданий даражасини белгилашда нечоғли юксак ўрин тутиши, «миллатнинг илмда, ҳунарда ва бошқа тўғриларда қайси даражада эканлиги адабиёти билан ўлчаниши»ни, адабиёти бўлмаган миллатнинг «бошқалар олдида ҳурмат ва эътибори ҳам бўлмас»лигини таъкидлади. А.Зоҳирийдан бироз кейинроқ бу фикрлар Чўлпоннинг машҳур «Адабиёт яшаса, миллат яшар...» тарзидаги фикр-холосаларида янада кучайтириб ифода этилди. Чўлпон адабиётнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, вазифаларини жадидчиллик ғоялари нуқтаи назаридан ёритди, унинг миллат маънавияти, руҳияти, тараққийси учун масъуллигини таъкидлади. Юқорида айтганимиздек, жадидлар адабиётга юклаган вазифанинг бажарилиши адабиётнинг ўзидан янгиланишни талаб этади. Бу давр матбуотида «Адабиёт қандай булиши керак? У нималарни тасвирлаши, нималар ҳақида ёзиши керак?» каби саволлар ҳам қайта-қайта ўргага ташланади. Жумладан, Чўлпон «Мұҳтарам ёзғучиларимизга» номли хат-мақоласида қалам аҳлини реал ҳаётдаги камчиликларни ҳаққоний курсатиб берадиган асарлар ёзишга даъват қиласи. Масаланинг ўз даври учун муҳимлигини шундан ҳам билса бўладики, жадид ижодкорлар унга адабий-танқидий асарлардагина эмас, адабий асарларида ҳам ўрни билан тўхталарадилар. Масалан, Ҳамза «Гапур» радифли шеърида «доги ватан»дан (яна «илм ила фанлардан», «журнолу катаб, яхши рўмонлардан») гапириш лозимлигини уқтиради. Абдулла Авлоний эса шоирларга муро-

¹² «Садои Фарғона» газетаси, 1914, 13 апрел.

жаат қилиб, ишқий шеърларда «Қаламқош, зулфи сунбул, сарвиқоматлар»ни мадҳ этиш етар, «Келинг, эмди ёзайлик, сўйлашайлик камчиликлардан» дея хитоб қиласи. Чўлпон бўлса «Доктор Мұхаммадиёр» ҳикоясида қаҳрамонининг мадраса шогирдлари ҳаётидан роман ёзганлигини айтиб, сатр остидаги изоҳда «шул исмда юқорида таъриф қилинғон руҳда (яъни, танқидий руҳда — Б.Р.) бир рўмон ёзмакларини муҳаррирлардан ўтинаман» деб ёzádi.

Жадид матбуотида танқиднинг моҳияти, унинг вазифалари ва аҳамияти нималардан иборат эканлиги ҳақида ҳам фикрлар билдирилди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Ойна» журналида чоп қилинган «Танқид сараламоқдур» номли мақоласи ушбу масалага бағишлиланган илк чиқишлоардан саналади. Айтиш керакки, Беҳбудий мақоласида гап фақат адабий танқид ҳақида эмас, масала анча кенг қўйилган, унда умуман танқид, танқидга муносабат, танқиднинг холислиги ва бундай танқиднинг аҳамияти ҳақида сўз боради. Мақола «мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур»¹³ жумласи билан бошланади. Эътибор берилса, муаллиф танқидни матбуот, матбуотни танқид билан бирликда кўраётгани кўрилади. Беҳбудий «Маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур» дер экан, унинг «Агарда шахсиятга тўқунмаса», «тааруз ва душманлик эмас»лигини алоҳида таъкидлайди. Айни пайтда, агар «ишидан, шахсиятидан халойиқға зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур», бундайларни «танқид этмоқ боиси ислоҳ бўлур». Беҳбудий афсус билан «ҳануз танқид даврига етушганимиз йўқ», шу боис «рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этдими, чидай олмаймиз, диққат ила мunaққид сўзини тингламаймиз» деб ёzádi. Муаллиф танқидга тўғри муносабат ишга фойдали бўлишини айтаркан, албатта, холис танқидни кўзда тутади. Чин маънодаги холис танқид эса ҳар қандай андишадан юқори туриши лозим: «Агарда «хотир қолмасун» қоидаси маслак тутилса, матбуотдан қўзам тортмоқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хоти-

¹³ Беҳбудий. Танланган асарлар. – Т.: 1997, 148-6.

рига қарамас. «Хотир қолмасун» касали биз мусулмонларни барбод этди». Гарчи умуман танқид ва танқид атрофидаги ма-салалардан баҳс этса-да, Беҳбудийнинг ушбу мақоласи танқиднинг асосий принципларини белгилаб бериши билан ўз даври учун катта аҳамиятга молик эди.

Беҳбудий мақоласидан кейинроқ эълон қилинган Аҳдулло Ҳайбулло ўғлининг «Танқид» номли мақоласида танқиднинг адабий жараёндаги ўрни ва вазифалари тўғри ёритиб берилди: «Бир кишининг ёзғон асарига иккинчি бир киши ўзининг назарин танқидан ёзуб, матбуот илин нашр қилса, муни ўқуғач, бошқа аҳли қаламларнинг ҳам ўйлаброқ ва шошулмайроқ қаламларин юргузмакларига сабаб бўлур»¹⁴. Бундан ташқари, ушбу мақолада муаллиф «танқид» сўзининг маъносига тўхталиб, унинг «эски маъносини бир тараф қилуб, татар қариндошларимизнинг матбуот ва адабиётларида истеъмол бўлинадургон маъно»да фойдаланиш керак, деган фикрни олға сурди. Агар «Ўтмиш адабиётшунослиги манбаларида «адабий танқид», «танқидчи» иборалари ўрнига шу тушунчаларни англатадиган кўпгина сўз ва иборалар («нақд», «маҳаки имтиҳон», «маслаҳат», «машварат», «жавоҳирсанж», «нуқод» ва бошқалар) қўлланилган»¹⁵ эътиборда тутилса, «танқид» сўзининг ҳозирда биз қўллаётган истилоҳий маъноси (яъни, «адабий танқид» маъноси) тилимизда жадид мунаққидларининг саъй-ҳаракатлари билан қарор топган, дейиш мумкин¹⁶.

Албатта, ҳар қандай янгиликнинг пайдо бўлиши муайян қаршиликларга дуч келади. Адабиётдаги, адабий-танқидий қарашлардаги янгиликлар анъаналар даҳлсизлиги тарафдорлари томонидан қаршиликка учраши, уларда муайян эътиrozлар уйғотиши табиий эди. Мумтоз шеъриятимиздаги қатъий ва мукаммал шеърий шаклларга, унинг тасвир ҳамда ифода йўсинига кўниккан кишиларнинг шаклан ва мазмунан соддалашиб, халқ-чилашиб бораётган, янги йўллар излаётган адабиёт намунала-

¹⁴ «Садои Туркистон» газетаси, 1914, 19 ноябр.

¹⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: 1993, 3-6.

¹⁶ Тожибоев Р. Танқид термини қачон пайдо бўлган? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1985, 11 январ.

рини сўз санъатидан ташқари ҳодиса ҳисоблашлари эҳтимолини тасаввур қилиш учун қийин эмас. XX аср бошидаги адабий жараёнда адабий-эстетик қарашлар зиддияти юзага келди, бу нарса адабий-танқидий баҳсларда ўз аксини топди.

Ўтган аср бошларидан кўплаб нашр этилган баёзларнинг аксарияти мазмун эътибори билан саёзлашиб кетгани, уларда мазмун кўпинча шаклга қурбон қилингани ҳақида кўп бор ёзилган. Жумладан, ёш Чўлпон «Агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқизоризй бўлурмиз»¹⁷ деганида уларнинг миллат тараққийсига хизмат қилмаслигини, аксинча эканини назарда тутган эди. Орадан кўп ўтмай Мирмуҳсин Шермуҳаммедов «Туркистон вилоятининг газети»да «Шоир жанобларига илтимос» (1914, 14 сентябр) номли мақоласи билан чиқиб, шоирларни мувашишаҳчиликка, шаклбозликка берилмасдан, миллат учун нафли, уни тараққиётга бошловчи асарлар ёзишга даъват қилди. Мақолада Васлийнинг шеърий тўплами юқорида-гича қараш нуқтаи назаридан танқидга учради. Бироқ Васлий танқидни тўғри қабул қилмасдан, «Садои Фарғона»да кетма-кет икки мақола эълон қилди (1914 йил, 19, 30 сентябр), танқидчини илмсизликда, тушунмаслиқда, беҳаёлиқда айблади. Бунга жавобан М.Шермуҳаммедов ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чиқиш қилиб, қарашларини ҳимоя қилди, фикр-хulosаларини пухтароқ асослади. Қизғин тус олган баҳсга «Садои Туркистон» орқали аввалига Аҳлуулло Ҳайбулло ўғли (1914, 7 октябр), кейин Ашурали Зоҳирийлар (1914, 26 ноябр) ҳам қўшилишди. Эътибор беринг, бир ярим ой мобайнида баҳсда учта нашр иштирок этган, олтига мақола эълон қилинганди, бу унинг нечоғли ўткир кечганидан дарак беради. Кейинги икки мунаққид баҳсда М.Шермуҳаммедов томонида турдилар, А.Зоҳирий эса Васлий чиқишларидаги баҳс маданияти, баҳс одобига риоя қилмаслик ҳолларини таъкидлаб кўрсатди. Шу тариқа, сал илгарироқ Беҳбудий ўртага қўйган танқидга муносабат масаласидаги камчиликлар яна бир карра ўзини намоён этди. Аслида, юқоридаги баҳс адабий-эстетик қарашлар турличалиги асосида юзага келган бўлиб,

¹⁷ «Садои Туркистон» газетаси, 1914, 4 июн.

унга табиий ҳодиса сифатида қараш, баҳс масаласини вазмин фикр-мулоҳаза асосида ҳал қилиш жоиз эди. Адабий-эстетик қарашлар турличалиги асосидаги яна бир баҳс «Ал-Ислоҳ» ва «Ойина» журналлари саҳифаларида кечди. Иброҳим Тоҳирий «Матбуот ва ислоҳ» номли мақоласида янги адабиётни, жадид ижодкорларни камситишга уринди, уларни «мажнунлар, девоналар» деб атади. Унинг фикрича, адабиёт таназзулга учраган, адиллар қолмаган. Мунаққиднинг бу фикрлари янгиланаётган адабиётнинг эртанги истиқболини кўра олмаслик, жорий адабий жараёндаги адабий-эстетик тамойиллар эрта қай манзилга олиб боришини тушунолмаслик оқибати эди. Ачинарли томони шундаки, мунаққид фикрларини асослаш кераклигини ўйлаб ўтирамди, баҳс этикасини тамом унутди. «Ойина»да эълон қилинган жавобда ўқувчи диққати айни шу нарсага тортилди: «Мазоқига ёқмаган янги рисолаларни усули танқидға мувофиқ бузук ерларини кўрсатса эди, токи алар ўз хатоларини ёинки бу афандини саҳвини билсалар эди». Кўрамизки, «усули танқид»га мувофиқ ёзилмаган танқидий асар на ўқувчига, на ижодкорларга няф келтиради. Баҳс баҳсланиш учун эмас, долзарб бўлиб турган масаланинг ечимини топиш учун бўлмоғи, конструктив характерга эга бўлмоғи зарур.

Бу хил баҳс-мунозаралар адабий-танқидий қарашларда ўсиш, ривожланиш бўлаётгани, адабий жараёнда жонланиш борлигидан далолат эди. Афсуски, жаҳон урушининг бошланганидан кўп ўтмай кўплаб жадид нашрларининг тўхтаб қолгани бу хил баҳсларга чек қўйди, танқидчиликда қарийб икки йиллик ихтиёrsиз тўхташ бўлди. Жадидчилик мавқеидаги мунаққидларнинг адабий-танқидий мулоҳазалари энди, асосан, шуро матбуотида зълон қилиндиди, улар 20-йилларнинг ўрталарига қадар адабий-танқидий жараёнда етакчилик қилдилар.

Хулоса қилиб айтсак, XX аср бошларида юзага келган ижтимоий-тариҳий шароит ва унинг ҳосиласи бўлган жадидчилик формалари таъсирида, бой адабий ҳамда адабий-танқидий анъаналар заминида замонавий ўзбек адабий танқидчилиги шаклланиб, мустаҳкам оёққа турди ва ривожланиш йўлига дадил қадам қўйди.

ШУРО ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ

Шуро ҳокимиятининг илк даврида жадидчилик таъсирида шаклланган ижодкорлар, жумладан, танқидчилар адабий жараёнда етакчи мавқени тутган эдилар. Ҳ.Олимжон ёзганидек, бу даврда «улар (жадидлар-Б.Р.) бутун кучни маданий-адабий майдонга ташлади. Улар, тахминан, бутун газета ва журналларга уринлашиб олдилар. Мактаб-маорифнинг асосий шахобчалари уларнинг қўлида қолди. Адабий майдон ва адабий ташкилотларга ўз чангларини солиб, уларни миллатчилик мафқурасига хизмат қўлдирдилар»¹⁸. Кўчирманинг оҳанги, руҳи Ҳ.Олимжоннинг жадидчиларга муносабатини намойиш этиб турибди ва бизнингча, худди шу нарса муаллифни хато хulosага бошлади. Шуро ҳокимиятининг дастлабки йилларида жадидларнинг адабий жараёндаги етакчилигини фақат уларнинг ўз мақсадларини амалга ошириш йўлидаги яна бир ҳаракати натижаси сифатидагина баҳолаш унчалик тўғри эмас. Албатта, бу даврда жадидлар кураш усулларини ўзгартирган, бироқ улар адабий жараёндаги етакчиликни бирордан тортиб олганлари йўқ. Тўгриси, адабиёт, матбуот, мактаб-маориф соҳаларида уларнинг ўринини эгаллаши мумкин бўлган кучнинг ўзи йўқ эди ҳали. Бироқ шуро танқидчилигига шу ошкор ҳақиқатни ҳам инкор қилишга ҳаракат қилинган. Жумладан, Ҳ.Олимжон профессор А.Саъдий билан баҳслашаркан, уни «инқилобгача инқилобий ҳаракат билан бирга туғилган ва шу инқилобий ҳаракатга катта куч қўшган, ишчилар оммасига инқилобий руҳ берган пролетар адабиётини йўқча чиқарадир»¹⁹ дея танқид қилиганди. Ҳолбуки, кейинроқ унинг ўзи ёзганидек: «Ўзбекистонда Шуро адабиёти фақат Октябр инқилоби натижасидагина юзага келди. Октябрдан илгари бизда бундай адабиётни яратишга имкон йўқ эди»²⁰. Бироқ шу хulosанинг ортиданоқ Ҳ.Олимжон «шуро адабиётининг биринчи намуналари Октябр инқилобининг биринчи даврларидаёқ яратила бошлан-

¹⁸ Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 5 томлик. 5-том. – Т.:1972, 35-6.

¹⁹ Шу манба. 35-6.

²⁰ Шу манба. 84-6.

ди» деб ёзади. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки янги адабиёттинг дунёга келиши учун муайян тарихий шароит (ёки тарихий ҳодиса)нинг ўзи етарли эмас, шу шароит таъсирида шаклланган янгича адабий-эстетик тамойилларга таянган янги адабий авлоднинг майдонга чиқипи зарур. Ҳ.Олимжон, умуман, шўро адабиётшунослиги томонидан «шўро адабиётининг биринчи намуналари» сифатида тақдим этилган асарлар (масалан: Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» пьесаси, «Ишчилар уйғон» шеъри; С.Айнийнинг «Ҳуррият марши», «Байналмилал марши» шеърлари; А.Авлонийнинг «Ҳуррият марши», «Ишчилар қулоғина» шеърлари ва б.) эса, асосан, сўллашган жадидлар томонидан ёзилган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, 1917 йилда қаторасига иккита инқиlobни бошдан кечирган жамиятдаги кайфият нафақат сўллашган жадидларга, балки барча зиёлиларга муайян таъсир кўрсатган эди. Бу таъсирни, масалан, Чўлпон, Фитрат, А.Қодирийларнинг шу икки-уч йил оралиғида ёзган асарларида ҳам сезиш мумкин. (Масалан, Чўлпоннинг «Шуролар ҳукумати ва саноєн нафиса», «Қизил байроқ», «Қизил байнамонал» каби асарлари).

Адабиёт майдонидаги мазкур ҳолат жамиятда мутлақ якка-ҳокимликка интилаётган шўро ҳукуматини — пролетариат диктатурасини қониқтира олмас эди. Шунинг натижаси сифатида РКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июндаги «Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида» номли дастурий қарори юзага келди. Бу шўро ҳукуматининг адабиётда диктатура ўрнатиш йўлидаги илк қадами бўлиб, мазкур мақсад очиқ ифодаланган ҳам: «Ҳозирча пролетар ёзувчиларнинг гегемонлиги йўқ ва партия уларга гегемон бўлишдек тарихий ҳуқуқларини қўлга киритишларида ёрдам бермоғи лозим»²¹. Эътироф этиш керакки, қарор жорий адабий жараёндаги ҳолатни жуда яхши билган ҳолда ишлаб чиқилган. Жумладан, унда айтилишича, пролетариат инқиlobdan илгариёқ инқиlobий курашнинг гоявий қуролларини ишлаб чиқсан, курашчи ва раҳбар кадрларни стиштира билган, бироқ маданий жиҳатдан әзилган бўлгани боис у «узининг бадиий адабиётини, ўзига маҳсус бадиий шакл ва услубни

²¹ Введение в литературоведение. Хрестоматия.-М.: 1988.

ишилаб чиқолмади. Гарчи ҳозирнинг ўзида пролетариат қўлида ҳар қандай адабий асарнинг ижтимоий-сиёсий мазмунини белгилашнинг бехато мезонлари бўлса-да, бадиий шаклга тааллуқли барча саволларга шу каби аниқ жавоблари йўқ». Шунинг учун ҳам ижодий зиёлиларга муносабат масаласига қарорда алоҳида эътибор берилади, уларни буржуазиянинг ғоявий таъсиридан тортиб олиш ва «кинқилоб хизматига сафарбар қилиш»нинг муҳимилиги таъкидланади. Гарчи қарорда «йоловчи» (попутчик)ларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш зарурлиги айтилса-да, уларнинг қиммати «адабий техника бобида мутахассис» эканликлари билан белгиланган. Яъни, улар ҳам шу жамиятнинг тўлақонли аъзоси, қолаверса, эркин яшашга ҳақли инсон эканликлари эмас, пролетар адабиётини шакллантиришида ёрдами тегиши мумкинлиги диққат марказида туради. Эътибор берилса, шу қарорнинг ўзидаёқ 30-йиллар қатагонининг мудҳиш нафаси сезилади.

Қарорда адабий танқид «шартия қўлидаги муҳим тарбия қуролларидан бири» дей таърифланади ва белгиланган мақсадларни амалга оширишда унинг зиммасига катта вазифалар юкланади. Жумладан, адабий танқиднинг асосий вазифаси «коммунизм мавқенини бир лаҳза бўлсин қўлдан бермай, пролетар идеологиясидан заррача чекинмай турли асарлардаги объектив синфий мазмунни очиб берган ҳолда адабиётдаги аксилиниқилобий кўринишларга қарши бешафқат курашмоқ...» эканлиги уқдирилади. Тўғри, қарорда турли адабий қатламларга нисбатан аяб, эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш лозимлиги ҳам айтилган. Бироқ шу жойдаёқ бунга «пролетариат билан бирга бориши мумкин бўлган ва борадиганларга» дей аниқлик киритилган. Тан олиш керақ, қарор сиртдан қараганда адабиётнинг, бадиий ижоднинг ўзига хослигини эътиборга олган ҳолда ишилаб чиқилгандек туюлади. Ҳатто, кимгадир адабиётимиздаги номақбул жараёнлар қарорни амалга оширишда нотўғри йўл тутилгани туфайли юзага келгандек бўлиб туюлиши ҳам мумкиндири. Бироқ, дуруст рож разм соглан киши ундаги услубий жимжималар остида даврнинг ижтимоий ҳаётида ҳукм сурган «ё биз билан бирга, ё бизга душман» қабилидаги қоида ётганини бемалол кўради. Энг ёмо-

ни, бу ҳужжат шўронинг адабий сиёсатида дастуруламал бўлди. Бундан ҳам ёмони шуки, расмий ҳужжатда танқиднинг партия кўлидаги қурол эканлиги, ғоявий кураш қуроли эканлиги таъкидланмоқда. Бу эса, маълумки, кўп ўтмай адабий жараёнда ўз тасдигини топди: бадиий адабиётнинг санъат эканлиги деярли унугтилди, адабий асарлар асосан ғоявийлик, синфиийлик нуқтаи назарларидан текширилди ва баҳоланди, адабиёт ғоявий-сиёсий курашлар майдонига айланди. Буни адабий танқидчиликдаги Чўлпон ижоди бўйича ўtkazilgan баҳслар мисолида яққол кузатиш мумкин.

Професор Озод Шарафиддинов «Чўлпонни англаш» номли рисоласида бу баҳсга муфассал тўхталади ва унга холис илмий баҳо беради. Олимнинг таъкидлашича, «1927 йилда биринчи парласи саҳнага қўйилган фожеанинг муқаддимаси 1925 йилга эмас, тўғридан-тўғри 1917 йилга бориб тақалади»²². Ҳақиқатан ҳам адабиётга, жумладан, Чўлпон ижодига синфий ёндашув 1925 йилга қадар ҳам кузатилган. Хусусан, З.Башир 1923 йилда: «Чўлпон ўртоқ «эл» ва «халқ» сўзларини кўп ёсса ва сўзласа ҳам, ул халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлилар шоири-дир. Унинг услугуб ва руҳида халқчиллик жуда оз»²³, деб ёсса, бир йилдан сўнг А.Саъдий: «Чўлпон омма — халқ шоири эмас, ўқимишлилар, зиёлилар шоиридир. Уни омма — жалпи халқ тез англайди. Лекин шунинг баробарида, у халқ қайғуси билан (фақат ҳеч бир синфга айирмасдан) ёзғучи «халқчи» (народник) бир шоиридир»²⁴, — дейди.

Аввало шуки, ҳар икки мунаққид ҳам Чўлпоннинг зиёлилар шоири эканлигини камчилик сифатида талқин қилган эмас. Чунки бунга зарурат ҳам йўқ, ҳали расмий кўрсатма ҳам берилган эмас. Иккинчи томондан, О.Шарафиддинов ёзганидек, «1923 ва 1924 йилларда ҳали «халқ шоири эмас, зиёлилар шоири» деган тасдиқ сиёсий айбдай қабул қилинmas эди». Хўш, унда бу хил ёндашувни қандай изоҳлаш мумкин? Бизнингча, бу ўринда давр ижтимоий ҳаётидаги ҳодисалар-

²² Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. - Т.: 1994.

²³ «Туркистон» газетаси, 1923, 4 май.

²⁴ «Туркистон» газетаси, 1924, 12 январ.

нинг адабиётдаги, хусусан, танқиддаги инъикосига дуч келамиз. Яъни, жамиятнинг ўзи 1917 йилдан «эзувчи ва эзилувчилар»га бўлингани ва икки орада кескин курашлар кечтани ёдга олинса, бундай ёндашувнинг пайдо бўлиши ажабланарли эмас. Юқоридаги қарор эса, маълумки, сал ўзгарган шароитда, шўро ҳукумати «маданий инқилоб жабҳасига кирган» бир пайдада қабул қилинганд. Табиийки, шўро ҳукумати ўз ҳокимиятини — пролетариат диктатурасини мустаҳкамлаб олгачгина маданий жабҳада инқилоб ясашга чоғланиши мумкин эди. Айтмоқчимизки, бу масаланинг илгарироқ кун тартибига қўйилиши мумкин бўлмаган, ундан зарурроқ вазифалар туарди. Шу боис ҳам қарорда «маданий инқилоб даврига қадам қўйилгани», «умуман синфий кураш тўхтамаганидек, унинг адабиёт жабҳасида ҳам тўхтамагани» таъкидланади, курашга даъват қилинади. Ушбу даъватга биринчилардан бўлиб «лаббай» деганлардан бири Олим Шарафиддинов бўлди. Унинг «Айн» имзоси билан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 14 феврал сонида эълон қилинганд «Ўзбек шоирлари. Чўлпон» номли мақоласи қарорни амалга ошириш йўлидаги илк ва шу билан бирга самарали ҳаракат саналади. Айн масалани тубандагича қўяди: «Чўлпон кимdir? У кимнинг шоири?» деган сўроққа, қисқача қилиб, «Чўлпон буткул кирлиқдан озод инсонdir: бу шоирdir», деб чиройлик жумла билан жавоб берувчилар, унга юксак баҳо қўювчилар орамизда бор». Кўриниб турибдики, мунаққид Чўлпон ижодига нисбатан мавжуд қарашларни нотўри деб билади, уларни тўғрилашга жазм қиласди. Унинг синфий ёндашув асосида чиқарган «тўғри» хулосаси эса бундай: «Чўлпон ... миллатчи, ватанпаст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафкураси шуларнинг мафкурасидир». Айн З.Башир ва А.Саъдийлар хулосасига «миллатчи, ватанпаст, бадбин» аниқловчиларини қўшиди холос, бироқ шунинг ўзи энди чинакам айблов сифатида жаранглади. Гап шундаки, Айн мақоласидан бир йил олдин 1926 йилда зиёлилар масаласи кенг муҳокамага чиқарилган, матбуотда ўнлаб мақолалар эълон қилинганд, турфа фикр-мулоҳазалар билдирилган эди. Аслида, бу ҳам «маданий инқилоб»

талаби билан кун тартибига қўйилган масала эди. Шу йил январ ойида республика маданият ва маориф ходимларининг I қурултойида зиёлилар масаласида доклад қилган А.Икромов: «Диний йўлда юрган эски уламо билан илгариги сармоядорлик ва миллатчилик йўлида юриб, шу йўлда ишлаган зиёлиларни биз «ҳозирги зиёлилар» деб айта олмаймиз. «Ҳозирги зиёлилар демакдин мурод «шўро зиёлиси» дейишдирким, шўро зиёлиси бўлиш учун коммунистлар фирмасининг мақсадига мувофиқ Шўролар ҳокимиyatини ва йўқсиллар маданиятини тузиш йўлида ишлаш лозимdir»²⁵. Агар А.Икромов (у эса расмий шахс) гаплари контекстида қаралса, Айн қўшган сифатлар Чўлпон «миллатчилик йўлида юрган»лар қатори «ҳозирги зиёли» саналиши мумкин эмас, бунинг устига унинг ижоди ҳам «шуларнинг мафкурасидир» деган холосани келтириб чиқаради. Айн айбловни яна ҳам кескинлаштириб, шоирни тор миллатчига чиқаради: «Русларни ҳеч қандай гуруҳга ажратса олмайди. Бутун руслар унинг назарида мустамлакачилардир. Чўлпон инқилобдан рози, фақат руслардан, русларнинг ватанда қолишиларидан рози эмас». Яна бир жиддий айблов шуки, Чўлпон «ёшларга ўз мафкура таъсирини, миллатчи, ватанчилик ҳисларини ўтказди». Яъни, шоир ижоди фоевий жиҳатдан заарли дейилмоқдаки, шу мақоладан сўнг «чўлпончилик» (чўлпонизм) ҳақида гаплар қўзғалгани ҳам бежиз эмас.

Айннинг мақоласига Ойбек муносабат билдириб, «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак»²⁶ номли мақоласи билан чиқди. Ойбек «ёш адабиётимизнинг кўримли чечаги бўлғон Чўлпон ҳақида фикр юритган ўртоқлар уни ҳақоний текшириб кўрсата олмадилар», деркан, «шоир ва адилларнинг асарларини, уларнинг адабиётда тутган мавқеларини, келтирган янгиликларини, нуқсонларини илмий бир метод билан текшириш» кераклигини таъкидлади. Ойбек ўз даври танқидчилиги олдига фоят муҳим масалани қўйди — берилаётган баҳо, чиқарилган ҳукм-холосалар илмий асосланган бўлиши лозим. Ҳолбуки, Айнда «худди щу ме-

²⁵ «Маориф ва ўқитғучи» журнали, 1926, №1, 16-6.

²⁶ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 17 май.

тод ийүқ. Хе ийүқ, бе ийүқ, қаламга ёпишади». Масалага илмий ёндашувнинг, илмий «текшириш»нинг ийүқлиги учун ҳам, Ойбек таърифича, «Айн ўзининг кўқда учишидан хабарсиз», яъни фикрлари асосга эга эмас. Ойбек «Чўлпонда миллӣ парчалар ийүқ деб ҳеч ким айта олмас»лигини эътироф этади, айни пайтда ундан «пролетар шоири» бўлишликни талаб қилиш тўғри ҳам эмас, деб билади. Чунки у «ўзининг муҳити, тарбияси ва интилишлари зътибори-ла бундан узоқ». Ойбек шоирга муносабат қандай бўлиши лозимлигини русларнинг Пушкинга муносабати мисолида тушунтиromoқчи бўлади: «Пушкин ийүқсул эл учун ёзғон бир шоир эмас. Ул помешчик ва тўралар шоири. Мафкураси ҳам ҳозирги замонга мувофиқ эмас. Бўлмаса, уни нечун бу қадар севиш? Пушкин кўб гўзал асарлар яратди...» Кўрамизки, Ойбек бу ўринда санъаткорнинг қадри, асарларининг қиммати мафкура жиҳати билангина белгиланмаслигини айтмоқчи. Пушкин ҳақидаги бу мулоҳазалар асосида мунаққид «биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз» деган тўғри хulosага келади. Энг муҳими, ёш шоир мақола ниҳоясида Чўлпонга, унинг ижодига тўғри баҳо бера билди: «Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мувашшаҳ адабиёти ўрнига бу куннинг бадиий завқига яраша, ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини куб севади. Ундан кўб гўзаликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадиий намуналари кулади, воз кечилмайди». Бундан аниқ бўладики, Ойбек адабиётда, аввало, санъатни, гўзаликни қадрлаш тарафдори.

Чўлпон ижоди бўйича баҳсга кўшилган Усмонхон Ойбекни «Шоир Чўлпоннинг мафкураси ҳақида Айн томонидан ёзиғон бир турли тўғри фикрларнинг қийматини туширишга тиришиш»²⁷ айблади. Умуман, Усмонхон ўз мақоласида Чўлпонни айблап бобида Айнни давом эттирган бўлса, Ойбек билдирган фикрларни асоссиз инкор қилиш ва мунаққидга ҳам турли айблар тақаш йўлидан борди; бундай тенденциозлик мақолада илмий мantiқдан, баҳс этикасидан чекинилган қатор нуқталарни юзага келтирди²⁸. Шу маънода, Ойбекнинг жавоб мақоласидаги «бошқа

²⁷ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 23 июн.

²⁸ Қаранг: Озод Шарафиддинов. Чўлпонни англаш. – Т.: 1994.

илем соҳаларида бўлғони каби, адабий асарларни текширган вақтда ҳам шахсий орзу ва тилакларни бир томонга йиғиштириб қўйиб, масалага объектив қараш лозим ... акс ҳолда тадқиқ ва таҳлилдан бир чақалик натижга чиқмас...»²⁹ деган фикри нафақат Айнга, балки Усмонхонга ҳам тўғридан-тўғри алоқадордир.

Чўлпон ижоди бўйича баҳсга республика маданият ходимларининг II қурултойида нутқ сўзлаган А.Икромов якун ясади: «Айн Чўлпонни мафкура жиҳатидан тўғри танқид қилди <...> мафкура жиҳатидан шундай танқиднинг бўлиши керак эди <...> Ёш шоиримиз Ойбек эса масалани мафкура жиҳатидан кўра олмай, фақат тил, услуг, ифода ёғини кўрди»³⁰. Бу расмий доиралар баҳсда Айн томонида турди, деганидир. Чўлпон ижоди бўйича баҳс, унга А.Икромов ясанган якун шўро танқидчилигининг етакчи хусусияти — адабий асарни баҳолашининг бош мезони сифатида унинг «мафкура жиҳатини» тушуниш амалиётини қарор топтирди. Эътиборли жиҳати шуки, шўро даври ўзбек танқидчилиги мазкур баҳсга кейин ҳам тўхталган, бироқ унга берилган баҳо, муносабат А.Икромов билдирган фикрдан йироқлашгани йўқ. Бу фикрнинг далили сифатида қўйидаги кўчирмаларни келтирамиз:

«Айн мақоласи адабий ҳаётда ва танқидчиликда муҳим воқеа бўлди. У материалистик танқид принципларига амал қилиб, асар анализини ғоявий мазмундан келтириб чиқарди». (Ҳ.Ёқубов, 1967)³¹

«<...> танқид соҳасида марксча-ленинча методологияни муваффақиятли равишда эгаллаётган кадрлар ҳам бор эди. Айн (Олим Шарафуддинов)нинг <...> мақоласи шундан далолат берар эди<...>

Адабий танқиднинг Чўлпон ижодига берган баҳоси у ғоявий-эстетик жиҳатдан анча етилиб қолгани аломатидир». (М.Ю. нусов, 1987)³²

²⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 28 август.

³⁰ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 10 октябр.

³¹ Адабиётимизнинг ярим асри. – Т.: 1967, 355-6.

³² Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 1-жилд. – Т.: 1987, 60-62 бетлар.

«Чўлпон ижоди тўғрисида бундай мақоланинг (Айн мақоласи — Б.Р) пайдо бўлиши, шубҳасиз, ўзбек совет адабиёти-нинг гоявий такомилида муайян аҳамиятга эга бўлди». (Б.Дўстқораев, 1989)³³

Айтиш керакки, Б.Дўстқораев Айн мақоласининг «заиф жи-ҳатлари» ҳам борлигини кўрсатиб берди, бироқ, ҳатто истиқлол арафасида ёзилган мақолада ҳам унинг «муайян аҳамияти» таъ-кидланганки, бу юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Озод Шарафиддинов Ойбекнинг баҳсадаги иштирокига тўхталиб, унинг фикрлари «адабиётшуносликдаги ақидапарастлик ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни калтаклардан, ўринсиз зуғумлардан асрашда дурустгина замин бўлиши мумкин эди»³⁴ деб ёзади. Бироқ, афсуски, «партия қўлидаги муҳим тарбия қуролларидан бири» саналган шўро адабий танқидчилиги адабиётнинг эмас, аввало, партиянинг манфаатларини кўзлаши лозим эди. Шу сабабдан ҳам шўро даври танқидчилигининг Ойбекнинг фикрларига муносабати деярли ўзгаришсиз қолди. Буни тасаввур қилиш учун юқоридаги муаллифларнинг фикрларини тартиби билан келтириб ўтамиш:

«<...> у шакл ва мазмун ўргасидаги диалектик бирликни кўра олмади» (Ҳ.Ёқубов)

«<...> асарларидағи формал фазилатларнинг ролини ўша асарлардаги мазмундан ажратиб баҳолади ва натижада Чўлпон маҳоратининг сабоқлари ҳақида муболагали, нотўғри хулосаларга келди. <...> у Пушкиннинг чуқур гуманистик мазмунли асарлари билан Чўлпоннинг тор миллатчилик билан суғорилган асарларининг мазмунни орасидаги жуда катта фарқни эътиборга олмайди, Чўлпон асарларидағи бадиий воситалар реакцион фояларга хизмат этганини пайқамайди» (М.Юнусов)

«Ойбекнинг Пушкин ва Чўлпонни қиёслашида ҳам фикрий мутаносиблик мантиқи бузилганини кўрамиз» (Б.Дўстқораев)

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, баҳса билдирилган фикрларга муносабат 60 йилдан зиёдроқ давр мобай-

³³ «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, №6, 193-6.

³⁴ Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Т.: 1994.

нида туб ўзгаришга учраган эмас. Бу эса шўро давридаги танқидчилигимизда 20-йиллар шароитида куртак чиқарган ва 1925 йил қарори таъсирида барқ уриб яшнаган тамойиллар — адабий асарни **ғоявий**- мафкуравий жиҳатдан баҳолаш, бунда «ягона ва энг тўғри» дея бешак қабул қилинган марксизм-ленинизм таълимотини бош мезон қилиб олиш амалиёти етакчи булиб қолганини (албатта, намоён бўлиш даражаси, тарзи турлича) кўрсатади.

Худди шунга ўхшаш ҳолни танқиднинг А.Қодирий ижодига, хусусан, «**Ўтган кунлар**» романига муносабатида ҳам яққол кузатиш мумкин. Чўлпонга қарши хуруж бошланганидан бир йил ўтар-ўтмас «**За партию**» журналининг 1928 йил 3-сонида рус ёзувчиси М.Шевердиннинг «**Биринчи ўзбек романи**» номли мақоласи эълон қилинди. Муаллиф бошлаб романнинг фазилатларидан сўзлайди, бироқ асосий эътиборни унинг **ғоявий** жиҳатларига қаратиб, «**Мафкура жиҳатидан** А.Қодирий романи — биринчи ўзбек романи — бизнинг роман эмас» тарзидаги хулоса чиқарди. Умуман, А.Қодирий романига қўйилган айблар адабий танқидчиликда кейин ҳам, хусусан, С.Ҳусайн, Ойбек асарларида айрим жузъий ўзгаришлар билан деярли тақрорланди³⁵ — вульгар социологик танқид тамгасининг излари то истиқдолғача сақланиб қолди, десак муболага бўлмайди. Танқидчиликнинг икки буюк адаб ижодига ёндашувида кузатилган ўхшашлик бунинг шўро тузуми, унинг адабиёт соҳасидаги сиёсати билан bogлиқ қонуний ҳодиса эканлигини намойиш этади.

Инқиlobдан кейинги дастлабки йиллардаёқ «янги маданият, янги адабиёт қандай бўлиши керак?» тарзидаги саволлар ўртага қўйилган эди. 20-йилларнинг ўрталаридан, хусусан, 1925 йил қароридан сўнг бу масала «**пролетар маданияти**», «**пролетар адабиёти**» шаклларида яна диққат марказига чиқди. Шуниси эътиборлики, бу масалада ҳам қарашлар турличалиги, кўпинча, бир-бирига зидлиги кузатилади. Жумладан, шоир Олтой ўзининг «**Ер юлдузларий**» шеърий тўпламига ёзган сўнг сўзида инқиlobий адабиёт түғдирган»ини таъкидларкан, «**кучли инқиlobий**

³⁵ Муфассал маълумот учун қаранг: М.Қўшжонов. Қодирий — эрксизлик қурбони. – Т.: 1992.

руҳ билан сүғорилган ёш адабиётчиларнинг ҳаммаси «пролетар адабиётининг хизматчилари» отини олиш ҳақига бутунлай муваффақ бўла олмаган бўлсалар ҳам, ораларида шунга интилувчилар йўқ эмас» деб ёзади. Олтой бу фикрини кейинча аниқроқ қилиб таъкидлайди: «Ҳали бизда айтишга лойиқ пролетар адабиёти йўқ, энди тузилиб боради...»³⁶ Аслида, Олтойнинг бу фикрлари 1925 йил қароридаги пролетариат «ўзининг бадиий адабиётини, ўзига маҳсус бадиий шакл ва услубни ишлаб чиқолмади» деган фикрга монанд эди. Бироқ, бунга зид қарашлар ҳам мавжуд эди. Масалан, Сотти Ҳусайн фикрича, «Ҳозир бизда ўзбек пролетар адабиёти ва унинг вакиллари бор. Буни инкор қилиш пролетар мавзуидаги миллий маданиятни инкор қилиш бўлади». Қизифи шундаки, С.Ҳусайн бу хулосасининг далили сифатида «Иттифоқ пролетар ёзувчилари қурутойи чор даврида мустамлака бўлган жойларда ҳам пролетар адабиёти бор» деганини келтиради. Ҳолбуки, илгарироқ шу мақоланинг ўзида у «Пролетариат ҳокимиятта чиқиши билан ўз вақтида маданий-маориф иши билан шуғулланиши лозим. Шу йўсинда санъат ва адабиётни ҳам қайтадан қурғусидир...» деб ёзади. Диққат қилинса, С.Ҳусайннинг фикрларидан шўро даврида одатта айланган «бажарамиз»чилик иси келади: мунаққид эндингина яратишга киришилган («Қайтадан қурғусидир» - яъни, энди қуради, қураяпти — Б.Р.) нарсани «бор!» деб рапорт берилади гўё. Мунаққиднинг фикрича, пролетар адабиёти саналиши учун «пролетариатнинг синфиий мақсадларини ўз олдига қўймоқ» шарт қилинади. Ҳақиқатда бу ўз даврида кўпчилик мунаққидлар томонидан у ёки бу йўсинда эътироф этилган қарашдир. Бироқ, ўзини пролетар мавқеида турибман деб билган мунаққидлар «Ўзбекистонда пролетариатнинг ўзи синф сифатида шаклланганми?» деган саволни қўйиб кўрмайдилар, яъни республикадаги мавжуд шароитдан келиб чиқиб эмас, марказдан андоза олган ҳолда фаолият юритадилар.

Пролетар адабиётини яратиш ва ривожлантириш мақсадлари билан тузилган ТАПП(1924), УзАПП(1930) ташкилотлари-

³⁶ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928, 7 август.

нинг фаолияти адабиёт жабҳасидаги ғоявий курашларни кескинлаштирган омиллардан бири бўлди. Бу ташкилотлар қарорда айтилган «пролетар ёзувчиларнинг гегемонлик қилиш ҳуқуқи»га эга бўлиш йўлидаги саъй-ҳаракатларида қатор бир ёқламаликларга йўл қўйдилар. Бу нарса, айниқса, адабий меросга муносабат масаласида яқъол кўринди. Бу ташкилотларнинг айрим вакиллари пролеткультчилар таъсирида бўлиб, ўтмиш адабий мероси янги жамиятда нокерак, унинг анъаналари пролетар адабиёти учун асос бўлолмайди қабилидаги хато фикрларни олдинга сурдилар. Масалан, Юнус Латиф адабиётимизнинг «олтин даври» бўлмиш XV аср адабиётини «сарой адабиёти», бу даврда ижод қилган сўз санъаткорларини «феодал синфининг қўйчилари» деб атайди³⁷. Мунаққид «эски адабиётимизнинг шакллари XX асрда қўлланишга яроқсиз» дея ҳукм чиқараркан, бунга класик адабиётнинг «вазн, оҳанг, шаклда араб-форс адабиёти таъсирида қолгани»ни асос қилиб олади. Албатта, давр руҳи, мавзулар кўлами адабиётда вазн, оҳанг, шакл бобида муайян янгиланишни тақозо этарди, бироқ бу янгиликлар билан анъаналар орасидаги алоқанинг, янгилик асосида ҳар вақт анъана ётишининг инкор қилингани методологик жиҳатдан мутлақо нотўғри эди. Шу хил хато фикрлар натижасида «биз эски адабиётни шаклмундарижаси билан йиқитиб, ўрнига соғлом пролетар адабиётини қурамиз»³⁸ тарзидаги асоссиз даъволар пайдо бўлди.

Фитрат томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти намуналари»(1927) мажмуасининг нашр этилиши билан мерос масаласидаги баҳс яна қизиди. «Қизил Ўзбекистон» газетаси кетма-кет учта сонида Ж.Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик»³⁹ номли нигилистик руҳдаги мақоласини эълон қилди. Муаллиф адабий меросни тамомила инкор қилиш, мажмуанинг тузувчиси Фитрат ва унга сўз боши ёзган О.Ҳошимни фош этиш каби файриилмий мақсадларни кўзлагани учун ҳам мақолада илмий фикрлашдан кўра сиёсий-мафкуравий дағдаға, тирноқ остидан кир қидириш ҳаракати, танқид этикасидан ташқарида-

³⁷ «Ёш ленинчи» газетаси, 1928, 6 апрел.

³⁸ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928, 5 октябрь.

³⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 13, 14, 15 май.

ги иборалар кўпроқ ўрин олган. Унинг фикрича, мумтоз адабиётимизнинг барча намояндалари — «диний маънавият ва тасаввуф маслагининг бориб турган вакиллари», «чигатой нафис адабиёти мазмун жиҳатидан тасаввуфлик билан, шакл жиҳатидан араб ва форслик билан сугорилган». Ж.Бойбўлатовга кўра, «Чигатой шоирлари мутасаввулар (унинг тушунчасида бу сўз ҳақоратдек — Б.Р.) хаёлпараастлар, символистлар ва бошқалар», улардан қолган мерос янги адабиётга ҳеч нарса бермайди. Бунга жавоб тарзида О.Ҳошим «Адабий мерос ва чигатой адабиёти»⁴⁰ номли мақола эълон қилди. Унда муаллиф ҳақли равишда Ж.Бойбўлатов мақоласини илмийликдан йироқ «Қўпол бир фельетон» деб атайди. О.Ҳошим адабий мерос масаласини бу йўсин ҳал қилиб бўлмаслигини, «эски адабиёт ва маданият пролетар адабиёти ва маданиятини тузиш учун асос» эканини, фақат ундан танқидий ёндашган ҳолда фойдаланиш лозимлигини таъкидлайди. Жумладан, мунаққид чигатой адабиётида юксак бадиий намуналар ва чинакам санъаткор шоирлар бор, булар пролетар шоирларининг бадиий маҳоратини оширишда муҳим деб ҳисоблайди. Айтиш керакки, О.Ҳошим чиқишида ҳам 1925 йил қарорининг излари бор. Унинг учун ўтмиш адабиёти фақат шакл жиҳатидан аҳамиятли, унда «шакл мазмун устидан ҳукм суради». Шунга қарамай, О.Ҳошим адабий мерос масаласида, адабий меросни кўр-кўrona инкор қилиш тенденцияси кучайган шароит нуқтаи назаридан, нисбатан тўғри ва асосли мавқеда тура олди.

Ж.Бойбўлатов мақоласидаги таҳлил ва баҳолаш йўсунини унга жавоб тарзида ёзилган «Ёпишмаган гажаклар» номли очиқ хатида⁴¹ Фитрат топиб ухшатади: «Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайди» деган бир ўйин бор: бир бола кўзини қаттиқ боғлагандан кейин, қўлига узун бир таёқ олиб, ўртада туради. Бошқалар унинг оёғини олмоқ учун атрофдан ҳужум қиласидар. Таёқли бола таёғини кўтариб «кўзим кўрмайдир» деб, тез-тез айланаберадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам шул кўзи кўрмас бола-

⁴⁰ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 16, 17 июл.

⁴¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 15, 16 сентябр.

нинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган...» Адабиёт тарихидан бехабар ҳолда шу масалада баҳс юритган Ж.Бойбўлатовга қарата Фитрат «Сиз адабиёт тарихининг одами эмассиз, мақолангиз эса тасодифий бир ҳодисадир», деб ёзди. Мұхими, Фитрат чинакам олим сифатида бу даъвони қуруққина қайд этиб қўймай, балки ҳар жиҳатдан асослаб беради. Жумладан, Ж.Бойбўлатовнинг ўзи танқид қилаётган даврлаштириш масаласида биронта жўяли таклифни беролмагани, Яссавийни чигатой шоирлари қаторида санаши, «шакл билан вазнни бир-биридан ажратса олмағони» кабиларни келтиради. Фитрат мақоладаги танқид йўсинининг нохолислигини таъкидлаб кўрсатади. Ж.Бойбўлатовнинг мажмуа бир ёқда қолиб тузувчининг «таржимаи ҳолини текширишга» киришгани, айрим парчани матндан узуб олиб танқид қилгани, мажмуага кирмаган шеър таҳлили асосида мажмууга муносабат билдиргани ҳақиқатан ҳам бунга асос беради. Фитрат бу хил йўл «илмий бир ҳаракат саналмайдир» деб ёзганида тўла ҳақ эди.

Албатта, Ж.Бойбўлатовнинг тузувчи «таржимаи ҳолини текширишга» киришгани «попутчик»ларга муносабат масаласи ўртага чиққан бир пайтда асло бежиз эмас ва буни Фитрат ҳам жуда яхши ҳис қилган. Шунинг учун ҳам мақолада ўзининг ҳаёт йўлини кўрсатиб ўтаркан, бунда янги ҳукуматга хизматларини, дунёқарашидаги ўзгаришларни алоҳида таъкидлаб ўтади. Фитрат ўзини бир пайтлар «мутасаввуф, панисломист, пантуркист» бўлганиликда айبلاغан танқидчига қарата: «Бу кун бир кўб кишиларнинг мозилари ҳақида гапириш мумкин. Лекин гапиришигина етарли эмас. Уларнинг мозилари билан бугунги ишлари орасидаги муносабат ва алоқани кашф этиш керак!» дейди. Аслида, Фитратнинг бу гали «йўловчилар» масаласида баҳсга киришган ва киришаётган танқидчиларнинг барига тааллуқлидир. Юқорида кўриб ўтдикки, 1925 йил қарорида «йўловчилар» деб «пролетариат билан бирга бориши мумкин бўлган ва борадиган» ёзувчи-шоирлар аталган, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш зарурлиги айтилгани ҳолда «адабиётдаги аксилинқиlobий кўринишларга қарши бешафқат курашмоқ...» вази-

фаси қўйилган. Шу талаб асосида 20-йиллар адабий танқидчилигида, айниқса, сўл қанотга мансуб танқидчилар фаолиятида адабий-эстетик қарашлари шўродан илгари шаклланган барча ижодкорларга ишончсизлик билан қарашиб, уларнинг ижодини ғоявий камчиликлар излаш каби салбий ҳоллар кузатилди. Юқорида буни Чўлпон ва Фитрат ижодига муносабат мисолида қисман кўриб ўтдик. Адабий танқид бундай сиёсий ҳушёрликни фақат катта авлод вакилларига нисбатангина эмас, асосан, шўро мавқеида турган Элбек, Ойбек, О.Ҳошим, Олтой каби ижодкорларга нисбатан ҳам кўрсатди. Масалан, илк ижодида «соф лирика»-нинг гўзал намуналарини яратган, асарларида Чўлпондан таъсирланиш излари сезилган Ойбекка нисбатан: «асарларингиздаги мафкурани ленинчи комсомол номига жавоб берадиган вазиятга келтирангиз сизга — нажот, бўлмаса — ҳалокат»⁴² қабилида дағдағалар қилингани адабиётга вульгар социологик ёндашувнинг ёрқин намунасиdir. Энг ёмони, йигирманчى йиллар танқидчилигида турли даражадаги сиёсий айбловлар тақалган ижодкорларнинг деярли барчаси 30-йиллар қатағонига учради: бириси отилди, иккинчиси қамалди, бошқаси сургун қилинди, яна бири ишдан қувилиб жонини ҳовучлаб мудом ҳадикда япашга мажбур бўлди...

Юқорида айтилганлардан 20-йиллар адабий танқидчилиги фақат ғоявий курашлардангина иборат бўлди, деган хулоса чиқмаслиги керак. Танқидчилар орасида ўзининг мафкурагагина эмас, адабиётга ҳам хизмат қилаётганини дилдан ҳис қилганлари кўп бўлган. Шундайларнинг саъй-ҳаракатлари билан давр адабий танқидчилигида қатор адабий-назарий масалаларни ҳал этиш, бой адабий меросни тарғиб этиш каби мақсадларга қаратилган ўнлаб мақолалар яратилди. Жумладан, Фитратнинг «Шеър ва шоирлик», А.Авлонийнинг «Саноиъ нафиса», А.Саъдийнинг «Гўзал санъат дунёсида» сингари мақолалари; «Адабиёт қоидалари» (Фитрат), «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари» сингари қўлланмалар ўзбек адабиётшунослигига адабиёт назариясининг алоҳида

⁴² Ўзбек совет адабий танқидчилиги. 1-том. – Т.: 1987, 39-б.

тармоқ сифатидаги шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда эълон қилинган кенг оммани ўтмиш адабий мероси билан таништирувчи мақолалар ҳам, асосан, катта авлод танқидчилари томонидан ёзилгандир. Фитратнинг «Чигатой адабиёти», «Муқаддиматул адаб», «XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш», «Шайбонийнома»; А.Саъдийнинг «Чигатой ва ўзбек адабиёти ҳам шоирлари», «Яссавий ким эди?», В.Маҳмуднинг «Алишер Навоий», «Навоийгача турк адабиёти», «Фузулий Бағдодий», Тўғрулнинг «Эски шоирларимиздан Муқими» сингари ўнлаб мақолалар, Фитрат томонидан тузилган «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари» сингари мажмуалар айrim камчилик ва нуқсонларига қарамай, халқни ўтмиш адабий меросига яқинлаштиришда жуда катта аҳамиятга молик эди. Шуниси ҳам борки, бу мақоллар ўзбек адабиётшунослигига ўтмиш адабиётини тарихийлик принципи асосида тадқиқ этиш амалиётини бошлаб берди, адабиётшунослигимизда мустақил адабиёт тарихи соҳасининг шаклланишига асос бўлди.

Юқоридагича ютуқлари ҳам борлигига қарамай, умуман олганда, 20-йиллар адабий танқидчилигимиз тарихида «мавжуд имкониятларни йўқотиш» даври бўлганини айтиш керак. Чунки жадидчилик таъсирида шаклланган ўзбек адабий танқидчилиги бу даврда айни кучга тўлган, ўзининг бутун кучини адабий-эстетик муаммолар тадқиқига, бадиий дидни тарбиялаш ва бадиий тафаккурни ўстириш мақсадига қаратиши мумкин эди. Бироқ, бу танқидчилар воизлиқдан эндиғина қутулган пайтда танқид соҳасида янги мағкуранинг воизлари етишгани, икки томон орасидаги ғоявий (кўпинча ғайриилемий ва ғайриадабий) кураш искеъдодли мунаққидларимиз кучининг «ўтин ёришга» сарф этилишига олиб келди.

* * *

1932 йил 23 апрелда ВКП(б) МКнинг «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Адабий жараёнга бевосита ва кучли таъсир ўtkазган омил бўлга-

ни, иккинчи томондан, давр адабий жараёнидаги ҳодисалар мөҳиятини англашда муҳимлиги учун унга алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Қарорнинг тушунтириш қисмida шундай дейилади: «Бундан бир неча йиллар аввал (яъни, 1925 йилда — Б.Р.), янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларида, айниқса, жонланиб қолган ёт унсурларнинг адабиётда сезиларли таъсири мавжуд бўлган, пролетар адабиёти кадрлари ҳали заиф бўлган бир пайтда, партия пролетар ёзувчилари ва санъат ходимларининг мавқенини мустаҳкамлаш мақсадида адабиёт ва санъат соҳасида маҳсус пролетар ташкилотларини тузиш ва кучайтиришга ҳар томонлама ёрдам берган эди.

Ҳозирги вақтда, пролетар адабиёти ва санъатининг кадрлари стишиб чиқишига улгурган, фабрика, завод ва колхозлардан янги ёзувчилар майдонга кирган пайтда, мавжуд адабий-бадиий ташкилотлар (ВОАПП, РАПП, РАПМИ ва б.) доиралари эндиёқ торлик қилиб қолди ва бадиий ижоднинг кенг қулоч ёйишига тўсқинлик қилмоқда.

Мазкур ҳолат бу ташкилотларнинг шўро ёзувчи ва санъаткорларини социалистик қурилиш вазифаларини бажаришга сафарбар жисплаштириш воситасидан алоҳида тўгараклар доирасида чекланганликни ёйиш воситасига айланиб қолиши, замонанинг сиёсий вазифаларидан ҳамда социализм қуриш ишига хайриҳоҳ ёзувчи ва санъаткорларнинг салмоқли гуруҳидан узилиб қолиш хавфини юзага келтирмоқда»⁴³. Мазкур шароит ҳисобга олинган ҳолда пролетар ёзувчилари ташкилотларини тугатиш ва «Шўро ҳокимияти платформасини қуллаб-қувватловчи ҳамда социалистик қурилишда иштирок этишга интилаётган барча ёзувчиларни таркибида коммунистик фракцияси бўлган ягона шўро ёзувчилари иттифоқига бирлаштириш»га қарор қилинди.

Қарорнинг қабул қилиниши шўро даври адабиётшунослиги ва танқидчилиги томонидан муҳим воқеа сифатида баҳолангандан⁴⁴. Энг муҳими, буни ўз даврида кўплаб ёзувчи-шоирлар ҳам эъти-

⁴³ Введение в литературоведение. Хрестоматия.- М.: 1988, 62-с.

⁴⁴ Қаранг: Ўзбек совет адабиёти тарихи. II том.-Т.: 1971, 5-8 б. Ўзбек совет танқиди тарихи. I том.-Т.: 1987, 154-155 б.

роф этгандар. Жумладан, А.Қодирий 1934 йилда: «... 23 апрел тарихий қарори билан адабиётимиз ўзининг янги даврини бошлади. Чунки шўро адабиёти бу тарихдан бошлаб ўз қаноти остига шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ҳам олди, уларга раҳбарлик қилди, турли моддий ва маъниавий ёрдамлар берди ва бермоқда»⁴⁵, — деган эди. Албатта, УзАППЧиларнинг ноўрин гоявий хуружларидан безган «эскироқ» ёзувчилардан бирининг бу эътирофини ҳозир кўпчилик муроса учун бўлган, деб айтиши мумкин. Лекин буни фақат мажбурият туфайли айтилган деб ўйлаш унчалик тўғри эмас. Ҳақиқатан ҳам қарор қабул қилингандан кейинги дастлабки йилларда юқори ижодий фаоллик кузатилган, ижодий самарадорлик ошган, демак, А.Қодирийда самимий гапиришга асос бор эди. Иккинчи томондан, қарорда РАППЧиларнинг танқид қилингани сабабли, А.Қодирий айтгандек, «эскироқ» ёзувчиларга муносабат бироз вақт давомида сезиларли юмшаган ҳам: «Ўтган кунлар»(1933)нинг қайта нашр қилингани ёки «Кеча ва кундуз»-(1936)нинг эълон қилингани шу «юмшаш» натижаси эди. Аммо бугунги кун нуқтаи назаридан, қарордан кейинги қарийб 60 йиллик давр адабиёти ҳақида маълум тасаввурга эга одам кўзи билан қаралса, қарорнинг катта ҳисобда заарали бўлганини сезиш мумкин.

Аслида, шўро ҳукуматининг адабиёт соҳасидаги сиёсати унинг ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги сиёсатидан, умуман, мамлакатдаги ички сиёсатидан андоза олган ҳолда амалга оширилган. Тарихдан маълумки, фуқаролар уруши даврида тамом издан чиққан иқтисодиётни тиклаш учун буржуазиянинг моддий-техник имкониятларидан фойдаланиш зарурлиги учун НЭП(янги иқтисодий сиёсат) жорий этилган, кейин, иқтисод бироз ўзига келгач, НЭП тугатилган эди. 1925 йил қарори адабиёт соҳасидаги НЭП эди, бунда ҳам буржуа ёзувчиларидан пролетар адабиётини яратишда фойдаланиш мақсади кўзланган эди. Ҳар қанча камчиликларига қарамай, 20-йиллар адабий жараёнида қарашлар турличалиги (НЭП даврида кўп укладли иқти-

⁴⁵ Ўзбек совет адабиёти тарихи. II том.-Т.: 1971, 8-6.

сод бўлгани каби) мавжуд эди. Иқтисодиётда яккаҳокимликка эришиб бўлган шўро адабиётдаги бу ҳолатдан қониқмас эди ва 1932 йил қарори адабиётда яккаҳокимликни эгаллаш йўлидаги илк қадам бўлди: адабиётдаги қарашлар турличалигига барҳам берилди.

Аввал миллий республикаларда, кейин иттифоқ миқёсида тузилган Совет ёзувчилари уюшмаси адабиётдаги яккаҳокимликни амалга ошириш воситаси бўлиб қолди. Иттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг 1934 йил августида ўтказилган биринчи съездидан ёки шўро адабиётининг вазифалари аниқ қилиб қўйилди, нимани қандай тасвирлаш, нимага қандай муносабатда бўлиш каби муҳим ижодий масалаларда «совет ёзувчиларини» бир хиллаштирувчи меъёрлар — социалистик реализм методининг асосий принциплари ишлаб чиқилди. Ўхшатиш жоиз кўрилса, бамисоли ижодкорларнинг бари битта колхозга бирлаштирилди: нима экиш, қандай экиш, қачон экиш каби масалаларни правление ҳал қиласи, аъзолар ишлаб берса бас. Тарихдан биламизки, колхозлар тузилганидан сўнг кўп ўтмай «заараркунандалар билан кураш», «Қулоқларни синф сифатида тугатиш» каби тадбирлар ҳам бўлган. Ёзувчилар «колхози»нинг галдаги вазифаси ҳам шу хил тадбирларни амалга ошириш бўлгани ҳозир барчага маълум...

30-йиллар адабий танқидчилигига (кейинча эса умуман шўро адабий танқидчилигига) кузатилувчи етакчи хусусиятлардан бири шуки, танқид партия-хукумат қарорлари, «Правда», «Литературная газета», «Литературный критик» сингари марказий нашрларда босилган мақолалар (айниқса, редакцион мақолалар)ни тезкорлик билан ўзлаштириш ва адабий жараёнга тадбиқ этиш йўлидан борди⁴⁶. Масалан, «Миллатчилик ва аксилинқи-лобчилик билан кураш ва ўзбек пролетар адабиёти»⁴⁷ номли мақолада «Қизил қалам» ташкилоти «фош этилади», унинг «миллий истиқлолчилар» томонидан эгаллаб олингани ва шўрога,

⁴⁶ Ўзбек совет танқиди тарихи. I том. – Т.: 1987, 160-163 6.

⁴⁷ Олимжон Ҳ. Танланган асарлар.5 томлик.5-том. – Т.: 1972, 44-49 бетлар. Мақола Миртемир билан ҳамкорликда ёзилган.

коммунистик фирмага қарши фикрларнинг «адабий журналларимиз орқали кўпчиликка тарқатилган»и таъкидланади. Муаллифлар «буни ўз вақтида оча олмаганигимизни, ҳушёр бўлмаганигимизни жуда ҳам равшан кўрамиз» дея эътироф этаркан, буни «Қизил қалам» жамияти ва умуман Ўзбекистондаги адабий ҳаракатга фирмә раҳбарлиги жуда суст бўлган»лиги билан изоҳлайдилар. Бундай шароит эса, муаллифлар фикрича, «Ўзбекистондаги адабий ҳаракатни жуда ўткир ва синфий ҳушёрлик билан қайтадан текшириб чиқишини ва адабий ташкилотларнинг ишларида қатъий бурилиш ясашни талаб этади. <...> Адабиётимизда пролетар мафкурасининг ҳар соҳада устунлигини таъмин этмоқ учун, бундан сўнгра, фирмә раҳбарлигини кескинлаштириб ва ўткирлаштириб қўймоқ зарур». Кўрамизки, мақола муаллифлари адабий ташкилотларни қайта қуришнинг (яъни, партия қарорининг) бугунда нечоғли зарурлигини асослаш билангина чекланмай, қарорда айтилмаган бўлса-да, назарда (асосий мақсад сифатида) тутилган «адабиётга партиянинг мутлақ раҳбарлиги» масаласини ўргага қўядилар. Тезкорлик, ҳозиржавоблик, сиёсий ҳушёрлик шунчалик бўлар-да!

Ҳ.Олимжоннинг «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида» номли мақоласида методнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинади. Жумладан, мақолада ёзилишича: «Социалистик реалист турмушни статистик эмас, динамик равишда қабул қиласди <...> ҳаракатнинг асосий кучи синфий кураш эканлигини англайди <...> тақдирга тан берувчи эмас, балки у ўзини бу жараённи ўзига бўйсундирувчи фаол куч тарзида қарайди <...> қуриш даврининг оламшумул ҳақиқатларини <...> бадиий образларда бу даврининг тўлақонли, ўлмас тарихини яратмоғи <...> «ҳар хил ва ҳар қандай маскаларни раҳмсиз суратда йиртмоғи» керак. Қуриниб турибдики, мақолада социалистик реализмнинг асосий талаблари таъкидлаб саналади, гўё ижодкорларга бу борада аниқ кўрсатмалар, йўналишлар берилади. Демак, методнинг чегараларини аниқ қилиб белгилашга интилиш у ҳақдаги назарий фикрлар пайдо бўлган вақтларданоқ бошланган экан, бу эса унинг кўп ўтмай догмага айланиши, адабиёт ривожига тўсқинлиқ қила бошлишига замин ҳозирлаган. Мақолада ифодасини

төнгөн методга муносабат узоқ йиллар мобайнида деярли ўзгаришсиз қолгани ҳам бежиз эмас: «Социалистик реализм турмушни социализмнинг енгиш тенденцияси нуқтаи назаридан қараб туриб, ҳаққоний равишда түла сабот билан ифодалаб берувчи, давримизнинг талабига бирдан-бир мос бўлган ҳақиқий санъат методидир. У, фақаттина у ҳаётга қобил...» (таъкид бизники - Б.Р.) Бизнингча, бу гапларнинг замирида «социалистик реализмдан бошқа ҳар қандай метод яшашга қобил эмас, яшашга ҳақли эмас» қабилидаги фикрни тушуниш қийин эмас.

Социалистик реализм, социалистик адабиётга тааллуқли масалалар 30-йилларда яратилган бир қатор мақолаларнинг асосий мавзуси бўлган бўлса, бошқа мавзуларга бағишиланган мақолаларда ҳам уларга муносабат билдириб ўтилади. Бу эса эндиликда адабий танқидчилик ушбу методни ўзига асос қилиб олганидан дарак беради. Жумладан, О.Хошимнинг «Ўзбек шўро адабиётининг баъзи бир ижодий масалалири»(1932), Раҳмат Мажидийнинг «Большевизмнинг буюк санъати учун»(1932), Ҳ.Олимжоннинг «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида»(1933), Ойбекнинг сўнгги йиллар ўзбек поэзияси» (1934) мақолаларида бу масаладаги фикрларни илмий асослашга, хulosаларни пухта далиллаб беришга интилиш бор. Бироқ, адабий жараённи, адабий асарни ўрганиш ва баҳолашда синфиийлик, гоявийлик мезонларининг асос қилиб олингани мазкур мақолаларнинг бугунги кун нуқтаи назаридан энг катта қусуридир (албатта, ўз вақтида худди шу нарса асосий фазилат сифатида кўрсатилган). Шунга қарамай, бу даврда яратилган танқидий асарларни тамомила инкор қилиш тўғри эмас. Улар ўз вақтида адабий жараёнда муҳим аҳамият касб этгани, адабиёт ривожига фойдали импульслар ҳам бергани, бадиий дидни, гарчи сезиларли ўянлар билан бўлса-да, тарбиялаганини инкор этиб бўлмайди. Масалан, О.Хошим замонавий мавзуларда ёзилган асарлардаги схематизм кўринишларини танқид қилиб, «Турмуш адабиётда шоир, ёзувчи орқали акс қиласидир, турмушдан олган фикрларини, ҳисларини, туйғуларини ёзувчи бадиий шаклда, образлар билан берадир» деб ёзади. Буни жуда яхши билгани ҳолда мунаққид ўзи асар-

ларни баҳолашда мазмунга кўпроқ эътибор қиласди. Ҳ.Олимжон эса «Марксизм ниқоби остида меньшевизм» номли мақоласида вульгар социологик ёндашувни қораласа, ўзи «Фош этиш эмас, хаспӯшлаш» мақоласида Миён Бузрукнинг ўз наздидаги «гоявий хато»ларини унинг бир пайтлар жадидлар сафида бўлгани билан изоҳлашга ҳаракат қиласди, шунга қатор ишоралар беради. Айтиш керакки, бундай ички зиддиятилик мунаққидларнинг адабиётнинг санъат эканлигини чуқур ҳис қилганлари ҳолда уни давр тақозоси билан мафкура қуроли деб билганлари оқибатида юзага келади.

Давр танқидчилигида муҳим ўрин олган масалалардан бири замона кишисини, янги шароитда стишган янги инсонни тасвирлаш масаласи эди. Шўро даврида партия-ҳукуматни адабиётда мафкура қуролини кўргани эътиборга олинса, бу масала улар учун қанчалик катта аҳамиятта эга эканлигини билиш қийин эмас. Шундан келиб чиқиб, танқид ижодкорларни озодликка чиққан ўзбек аёллари, инқилоб учун фидокорона курашган қизил аскарларни, янги жамият қуришда жонбозлик қилаётган ишчи-дэҳқонлар образларини — замона қаҳрамонларини яратишига даъват қиласди. Жумладан, Ойбек: «Давримиз қаҳрамонлик давридир. Социализм учун курашда одамларнинг маънавий борлиги қандай ўзгараётганини биламиз. Курашда тубанлардан юксалган янги одамларни бадиий асарларда кўрсатиш бу кунги адабиётнинг улуг вазифаларидандир»⁴⁸, — деб ёзади. Шу билан бирга, Ойбек асарда янги замон кишисини тасвирлашнинг ўзи кифоя эмаслигини, «янги турмуш қуриш учун курашда инсон шуурида вужудга келган ўзгаришларни кўрсатиш» зарур деб билади. Албатта, замонанинг қаҳрамонлари ким эканлиги ва уларнинг қаҳрамонлиги нимада эканлиги аниқ белгилаб турилган бир шароитда инсон образини яратишида схематизмга берилиши хавфи кучаяди. Ойбекнинг бу талаби шундай ҳолларнинг олдини олишга қаратилган. Бироқ, умуман танқидчиликда бўлганидек, Ойбекда ҳам баъзи ўзи қўйган талаб-

⁴⁸ Ойбек. Сунгти йилларда ўзбек поэзияси. — «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928, 17 август.

ларга жавоб берадиган қаҳрамонларга ҳам нотўғри муносабатда бўлиш ҳоллари учрайди. Хусусан, «Обид кетмон» повестидаги Обид кетмон, Берди татар образларига муносабатда шундай ҳол кузатилади. Ойбекнинг фикрича, «ёзувчи Обид кетмоннинг колхозга киргунча кечирган ҳаёти ва ҳаракати орқали ўрта дәҳқоннинг турмуш шароитини ошириб кўрсатишида типик воқеаларни типик шароитда акс эттиrmайди <...> Ибтидий ишлаб чиқариш қуролларига молик бўлган ва ота-бободан қолган эски усууллар билан иш кўрувчи майдада дәҳқон хўжалигида учрайдиган қийинчилклар ва етишмасликларни ёзувчи у қадар реалистик тасвир қилмайди»⁴⁹. Мунаққид ёзувчининг гоявий-бадиий мақсадини старли тушунмаганидан шундай хуносага келгани ўз вактида адабиётшунослигимизда кўрсатиб ўтилган⁵⁰. Бизнингча, бу ҳол Ойбекнинг ёзувчи ниятини тушумаганлиги билангина эмас, балки ҳаётни А.Қодирийдан фарқли равишда куриши билан ҳам изоҳланishi лозим. Бу ўринда Ойбек қишлоқ ҳаётини марксизм-ленинизм таълимоти орқали кўраётган бўлса, А.Қодирий бу таълимотнинг амалдаги тадбикини дәҳқон нигоҳи орқали англашга интилади. Шу сабабли ҳам Ойбек колхозга кириш-кирмаслик масаласида иккиланаётган, «етти ўлчаб бир кесиш»га қарор қилган Обид кетмоннинг (ўрта дәҳқоннинг) хатти-ҳаракатларини «тушунмаганлик»дан ёки сиёсий калтабинликдан деб тушуниши осонроқ, буни катта ҳаётий тажриба ва туфма «жайдари донишмандлик» хусусиятига эга одамнинг нормал ҳаракати деб билиши қийин. Шунинг таъсирида у қишлоқ ҳаёти «реалистик тасвир этилмайди» деб ёзади, ҳолбуки, А.Қодирий образни реалистик тасвирлашга интилган, қаҳрамонининг ҳарактер мантиқига кўра худди шундай ҳаракат қилиши лозимлигига ишонтирган.

Қаҳрамон масаласида эътиrozлар «Сароб» романни муҳокамасига бағишлинган диспут (1939 йил 14-16 июн) давомида А.Қаҳҳорга нисбатан ҳам билдирилди. Фақат бунда энди энг фаол айбловчи сифатида сўзлаган Ҳ.Мусаев позициясини Ой-

⁴⁹ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. 14-том, 170-6.

⁵⁰ Ўзбек совет танқиди тарихи. I-том. 177-178 бетлар.

бекникидан фарқламоқ керак. Ҳ.Мусаев ёзувчини шўро воқели-гидаги ўзгаришларни «инкор этиш ва кўрмаслик» оқибатида ижобий қаҳрамонлар яратмаган, дея айблайди. Фарқ шундаки, Ойбек қараашларида адабиётта вуљгар социологик ёндашувнинг таъсири сезилган бўлса, Ҳ.Мусаевда вуљгар социологик ёндашувнинг нақд ўзиdir. Тўғри, мунозара иштирокчиларининг аксарияти Ҳ.Мусаев қараашларини қабул қилмаганини 30-йиллар охирига келиб танқидчиликнинг савияси сезиларли ошгани билан изоҳланади. Бироқ, адабиётшуносликда бу масалада ўзгачароқ фикр ҳам мавжуд⁵¹.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Ёзувчилар уюшмаси томонидан турли асарлар муҳокамасига бағишилаб қатор мунозаралар уюштирилгани оғзаки танқид анъаналарини давом эттириши билан бирга, адабий танқидий тафаккурда ҳам маълум аҳамиятга молик эди. Маълумки, ўша даврда бошлаб берилган бу анъана ҳозирда ҳам давом эттириб келинмоқда.

30-йиллар адабий танқидчилигида алоҳида ижодкорларининг ижодий фаолияти, асарлари таҳлилига бағишиланган мақолалар, тўплам ва монографиялар яратилди. Масалан, шу даврда танқидчилик фаолиятини бошлаган Ҳ.Ёқубовнинг «Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли», «Уйғун ижодиёти», «Faafur Fu-lomnинг ҳажвий ҳикоялари» каби мақолаларида бу ижодкорлар фаолияти монографик планда ўрганилди. «Ижодий ўсиш йўлида» номли тўпламдан шўро адабиётининг катта авлодига мансуб ижодкорлар — F.Фулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, Файратий ижодлари таҳлил этилган мақолалар ўрин олди. Ҳ.Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли катта ҳажмли тадқиқот мақоласи, ниҳоят, Ойбек қаламига мансуб «Абдулла қодирийнинг ижодий йўли» монографияси яратилди. Охирги икки асарда жадид адабиётининг икки йирик намояндаси ижодий фаолиятини шўро адабиётининг ilk бўғинига мансуб икки ижодкор томонидан ёритишга жазм этилгани характерли-

⁵¹ Қиёсланг: Ўзбек совет танқиди тарихи. I том. 178-182 бетлар.
Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. — Т.: 1998, 48-б.

дир. Бу икки асар адабиётимизнинг икки авлоди адабий-эстетик (тўғрироғи, ғоявий-мағкуравий) қарашлари орасидаги фарқни яққол намоён этади. Албатта, ҳар икки асарда ҳам давр руҳи билан боғлиқ бўлган асосий камчиллик — бадиий адабиётни, асарни мағкуравий жиҳатни бош мезон қилиб олган ҳолда баҳолаш кузатилади. Бироқ, улар орасида нозик бир фарқ ҳам бор: Ойбек мушоҳадалари замирида А.Қодирийдек улкан санъаткорга нисбатан меҳр ва ҳурмат сөзилиб турса, Фитрат ҳақида ги мақолада муаллиф ўзининг энг тўғри ғоявий мавқеда тургани ва ўзи ишонган ғоянинг энг тўғрилигига кўр-кўронга ишонгани учун бу нарса кўринмайди. Ҳ.Олимжон мақоласининг деярли ҳар бир саҳифасида ўша давр шароитида жиддий сиёсий айблов сифатида янгревчи жумлаларга дуч келамиз: «Фитрат кучли буржуа ватанчилиги, миллатчилиги, пантуркизм қарашлари билан ўртага чиқади <...> Октябрни умидсизлик ва норозилик билан қарши олди. У Октябрдан сўнг ўзининг буржуа қарашларига содиқ қолди <...> миллатчилик адабиётининг бошида туриб раҳбарлик қиласи <...> назарида тўполондан, тартибсизликдан иборат бўлган совет воқелигидан кулади <...> қишлоқдаги инқилобий ҳаракатни чин маъноси билан қабул қила олмаган...» Мақоланинг якунида Ҳ.Олимжон Фитрат «инқилобий дунёга қараш позицияларига ўтиш юзасидан жиддий қадам ташполмай келади»⁵² деган хуносани чиқаради.

Ачинарли томони шундаки, Ҳ.Олимжон мақоласи 1936 йилда, қатағон сиёсати авжига чиққан 1937 йил арафасида ёзилган эди. Танқидчиликда Айн томонидан бошлаб берилган сиёсий айблар тақаш анъанаси муттасил ўн йил давомида турли кўришишларда намоён бўлиб келди. Бу билан танқид оммани Фитрат, Ҷўлпон, А.Қодирий сингари ижодкорлар «халқ душмани» эканлигига ишонтиришга хизмат қилди, минглаб зиёлиларимизнинг жисман маҳв этилишига замин ҳозирлади, «фатво берди». Афусски, танқидчилик шу билангина чекланмади, аксинча, 1937-1938 йилларда у ўз зиммасига «жамоатчи қораловчи» бўлишдек

⁵² Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 5 томлик. 5-том. – Т.: 1972, 93-139 бетлар.

шармандали вазифани ҳам олди. Натижада шу йиллар танқидчилигимиз тарихидаги «энг кирлик, қора кунлар» (А.Қодирий) бўлиб қолди.

Юқоридаги фикрларнинг қай даражада тўғрилигини ўша йиллари эълон қилинган айрим мақолалардан келтирилган парчаларни кузатиб ҳукм чиқариш мумкин. Масалан, Олим Шарафиддинов 1937 йил 3 июнда эълон қилинган мақоласида ёзади: «Октябр инқилобидан кейин очиқдан-очиқ аксилин-қилобчилар лагерига ўтган, Советларга қарши курашиб, ҳамма реакцион кучларни бирлаштирган, босмачиликни ташкил этиб, интервенциячилар билан апоқ-чапоқ бўлган жадидлар қандай йўллар билан бўлса-да, ишчи-дехқон ҳукуматини йиқитиши фикрига тушдилар. Жадид ёзувчиси Абдулла қодирий ҳам совет ҳукуматининг душманлари билан бирлашиб, Октябрни ашаддий душман сифатида қарши олади»(таъкидлар бизники - Б.Р.)⁵³ Эътиборли томони шуки, бу мақола А.Қодирийнинг қамоққа олиниши арафасида эълон қилинган эди. Худди Ҳ.Олимжоннинг Фиграт ҳақидаги фикрлашида кўрганимиздек, мунаққид А.Қодирий кейин ҳам шўрога душманлигича қолганини таъкидлаш учун «Обид кетмон»ни қуидагича талқин этади: «Обид кетмон бир йил ичида машҳур кетмони, замбилғалтаги билан сигирли, қўйли, от-аравали, омбори ғаллага тўлган, тўқ турмушга эга бўлган ўртаҳол дехқонга айланади. Яна бир-икки йил шундай ишласа, қулоқ булиши турган гап (!). Бундан фақат куч сарф этсанг, дангаса бўлмасанг, якка хўжаликда бахтли турмуш кечирасан, бой бўласан, қулоқлар ҳам киши кучидан фойдаланмасдан, ҳалол меҳнат билан бойиганлар деган натижа чиқади...» Мафкуранинг тазиёки шуки, у ёзувчидан воқеликни ўз нуқтаи назарича тасвирлаш ҳуқуқини тортиб олади: қишлоқ ҳаётida кўканларии, мамажонларни тасвирлаш керак деб билади, ўзига маъқул схемани чизиб беради.

Шербек Алиев ва Ҳожи Шораҳмедовлар айблов масаласида Айндан ҳам ўтиб тушадилар: «Халқ душмани Файзула Ҳўжа-

⁵³ Шарафиддинов Олим. Обид кетмон. – «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1937, 3 июн.

евнинг «закази»га мувофиқ аксилиниқилобчи Фитрат ёзган, ўзбек ҳалқининг ашаддий душмани бўлган жадидларни мақтаб, кўкларга кўтарган «Тўлқин» пьесасини, миллатчи Гулом Зафарийнинг «Ҳалима»сини душманлар ҳатто Москвада ўзбек санъати ўн кунлигига саҳнага қўймоқчи бўлиб тайёрлаганлар. Душман Фитратнинг ҳам «Тўлқин» пьесаси постановкасини тайёрлаш учун 50 минг сўмлаб пул кўкка совурилган»⁵⁴. Кўриб турибмизки, муаллифлар Фитрат шўргага қарши режали асосда ва Ф.Хўжаев раҳбарлигига курашган, улар нафақат мафкуравий, моддий зиён ҳам етказган, деган даъвони олдинга суради.

Чўлпон ҳибсга олинганидан бир кун ўтгач, Ёзувчилар уюшмаси пленуми якунларига бағишланган мақола эълон қилинади. Ҳисобот тарзидағи ушбу мақола муаллифи О.Раҳимий ёзади: «Чўлпоннинг илгарилари ҳам ўз ижодида ва кундалик ҳаётида миллатчи эканлиги маълум. Уни тузатиш, қайта қуриш учун ёрдам бериш ниятида адабий соҳада ишлаш учун бутун шароит туғдирилган. Бироқ, Чўлпон шу шароитдан қайта қурилиш, совет ёзувчиси бўлиш учун змас, балки ўзининг миллатчилигини давом қилдириш ва кучайтириш учун фойдаланишга уриниб келмоқда»⁵⁵. Адабиётшунос Д.Қуронов бу ҳақда «Чўлпоннинг қамалиши арафасида ҳам, у қамалганидан кейин ҳам вақтли матбуот бор кучи билан уни қоралашни давом эттирди. Мавзу шунчалар долзарб эдик, шоирнинг эълон қилинмаган тўпламига қоралаб тақриз чиқардилар»⁵⁶, расмий доиралар оғзини пойлаб, «Кеча»-дек роман ҳақида икки оғиз сўз айтишга ботинмай турганлар шапалоқдек мақолага имзо чекдилар...»⁵⁷.

Қатағон сиёсати авжга чиққан, адабиётимиз, миллий маданиятимиз жуда катта йўқотишларга учраган 1937-1938 йил адабий танқидчилигидаги ҳолатни, матбуотда эълон қилинган мақолаларга хос умумий руҳни юқоридаги парчалар яққол курсатиб турибди. Профессор Озод Шарафиддинов ёзганидек, бу ҳол «Қатағон тегирмонига сув қўйди, Сталин жаллодларининг иши-

⁵⁴ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1937, 6 октябр.

⁵⁵ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1937, 14 июл.

⁵⁶ Қаранг: Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. 30-б.

⁵⁷ Қуронов Д. Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси. - Т.: 1997, 26-27 бетлар.

ни осонлаштируди». ⁵⁸ Истиқлол арағасидаги йиллардан бoshлаб бизда шу даврни, адабиётимиз, танқидчилигимиз тарихининг шу босқичини ўрганишга қизиқиш, айниқса, кучайгани маълум. Бу жуда ҳам керак. Фақат бунда ўз даврида нотўғри мавқе тутганларни қоралаш мақсадини эмас, бўлиб ўтган ишлардан бугун ва келажак учун фойдали хулосалар чиқариб олиш мақсадини кўзлашимиз зарур.

* * *

Иккинчи жаҳон уруши даврида ўзбек танқидчилиги. Маълум-ки, адабиётимиз тарихининг бу босқичи шўро адабиётшунослигида «Улуг Ватан уруши даври адабиёти» деган ном билан алоҳида давр сифатига ўрганиб келинган. Биз ушбу даврни алоҳида ажратиб оларканмиз, буни одатланилган анъанани бузмаслик учунгина қилмадик. Чунки ҳақиқатан ҳам, бизнингчча, Иккинчи жаҳон уруши йиллари миллий тарихимиздаги алоҳида саҳифа. Бу йилларни 30-йилларнинг хронологик давоми сифатидагина тушуниш ҳам, уларга 40-йилларнинг бир қисми сифатига қараш ҳам унчалик тўғри эмас. Зоро, бу даврининг ўз руҳи ва бевосита шу руҳдан бинога келган адабиёти, санъати бор.

Катта кулфат, катта хавф олдида ҳалқ ҳамиша бирлашади, тарих бунга кўп бор шоҳидлик берган. Юртимизда урушнинг мудҳиш нафаси кирмаган хонадон қолмади. Урушга кетган жигарлар соғинчи ва ташвиши, «Қора хат»лар келтирган майитсиз азалар, йўқотишлиар армони, урушнинг тезроқ битишини тилаш, бола-чақани урушдан омон олиб чиқиш ташвиши... Фашизм отли оғат олдида ҳар қандай ички зиддиятлар (синий айирмалар) вақтинча иккинчи планга сурилди, ҳамманинг қаршисида аниқ душман, ҳамманинг кўнглида биргина ният — галаба. Халқнинг дарди бир эди, ҳамма деярли бир-бирига ҳамдард эди. Албатта, буларнинг бари бирлаштирувчи омил эди. Бироқ, уни рӯёбга чиқариш учун уюштирувчи куч ҳам керак эдик, бу вазифанинг катта қисмини адабиёт ва санъат ўз зими масига олди. Халқнинг аксарияти учун умумий бўлиб қолган

⁵⁸ Кўрсатилган асар. 32-6.

туйгулар (нафрат, умид, ташвиш, армон ва б.) адабиётдаги умумий руҳни, ундағи ғоявий-мазмуний ўзгаришларни белгилаб берган эди. Энг муҳими, бу ўзгаришлар юқорининг, расмий доираларнинг кўрсатмалари, «партиянинг доно раҳбарлиги» туфайлигина юзага келгани йўқ. Яъни, бу даврда расмий доиралар томонидан адабиёт олдига қўйилган вазифалар ижодкорларнинг қалб амрига ҳамоҳанг эди.

Давр руҳи, уруш шароитининг талаби билан адабий асарлардаги образлар тизими, мавзулар доираси, талқин йұналишлари ўзгарди. Бу даврда, Ойбек ёзганидек, «асосан уруш мавзуи ҳукм сурди. Ватанпарварлик, қаҳрамонлик, зафар — адабиётда ҳамма жанр ва формаларнинг мазмуни, асосий мотиви бўлди»⁹. «Ўзбек совет танқиди тарихи» китобида асосли таъкидланганидек, Уйғуннинг Ҳ.Олимжон ижоди ҳақида айтган қўйидаги фикрлари умуман давр адабиётига тааллуқли таъриф бўла олади: «Уруш даврининг талабларига кўра шоирнинг мавзулари, товуши ўзгарди. Шоир ижодини ватан ҳимояси, ҳалқа садоқат, душманга нафрат, ғазаб, мардлик ва жасорат, жанг ва ғалаба мотивлари қоплади. Севги қўшиқлари ғазаб наърасига айланди. Тинч табиат тасвирлари қонли жант лавҳалари билан алмашинди. Бутун ижод социалистик ватанини ҳимоя қилиб, қонхўр ёвни юргдан ҳайдаб чиқиш ва тор-мор этишга қаратилди».

Уруш даври адабий танқидчилигига публицистик руҳ кучайди. Бу ҳам, албатта, даврнинг умумий руҳи, ижтимоий талаби билан изоҳланади. Танқидчилик бадиий асарларнинг ғоявий жиҳатларига, улардаги жанговарлик, ватанпарварлик, ғалабага ишонч руҳи кабиларга алоҳида аҳамият берди, худди шундай нуқталарни янада бўрттириброқ кўрсатишга, таъкидлашга интилди. Ойбекнинг Ҳ.Олимжон ижодига багишлиган «Отапин ватанпарвар ва талантли шоир» номли мақоласи бунга ёрқин мисол бўла олади. Аввало, муаллиф мақолани номлашда «ватанпарвар» сифатловчисини биринчи ўринга чиқаргани ҳам давр руҳи билан боғлиқдир. Чунки даврнинг ўзи ижодкордаги «ватанпарварлик»ни «талантлилик»дан олдинга чиқарган эди. Ойбек

⁹ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. 14-том, 207-бет.

Ҳ.Олимжоннинг уруш йиллари ўта фаол ишлаганини таъкидлаб, «Деярли ҳар уч кунда у қаҳрамон фронтга ёки мамлакат ичида-ги меҳнат эрларига янги бир шеър совфа этди»⁶⁰. Мақолада Ҳ.Олимжон шеърларининг аҳамиятини таъкидлаб, Ойбек ёзди: «Бу шеърлар душманга ғазаб ва нафрат, ватанимизга муҳаббат, зафаримизга чуқур ишонч билан товланди. Худди ватан уруши йилларида шоир ўз талантининг бой имкониятларини оча бошлиди. Бадий сўзни йиртқич душманга бўлган ўтли ғазаби билан тоблади. Унинг сўзи қилич дамидай ўткир, найзадай кескин бўлиб қолаберди». Дарҳақиқат, бадий сўзни «душманга бўлган ўтли ғазаб билан тоблаш» нафақат Ҳ.Олимжон, балки бу даврда ижод этган барча адабиёт аҳли учун хос эди. Бироқ адабиётнинг, адабий асарнинг қиммати фақат мавзу, руҳ билангина белгиланмайди, у биринчи навбатда санъат ҳодисаси, ундан санъаткорлик кутилади. Шу боис ҳам Ойбек давр шеъриятидаги, умуман адабиётидаги жанговар руҳ нечоғли зарурлигини билса-да, Ҳ.Олимжондаги «ватанпарварона чақириқлардан аста-секин лирикага», «декларациядан хусусий, жонли, ҳаётий мавзуларга» келишини ёқлайди. «Жангчи Турсун» шеърида «она муҳаббатининг бутун чуқурлиги, илиқлиги билан ифодалангани», «жонли ҳалқ сўзи ва ифодаларидан фойдаланилгани»ни ютуқ сифатида кўрсатади. Ойбекни шеърдаги самимият, ҳаётийлик қувонтиради. Турсуннинг жанг олдидағи иккиланишлари, ўлим қаршисидаги қўрқувида у тирик инсонни кўради ва шу нарса унинг баландпарвоз схематик образлардан афзаллиги, фойдалилиги, таъсирчанлигини таъминлаган деб билади. Унинг ёзишича, Ҳ.Олимжон: «Турсун ҳаҳрамонлигининг чуқур маъносини шундай содда, самимий ифода қиласики, лол қоласан»; шоир самимият билан ва ҳаётий ёзгани учун ҳам унинг тасвиридаги «ўлим ҳақиқатан гўзал». Ойбек санъатнинг таъсири санъатга хос йўл билан амалга оширилиши зарурлигини, ҳатто энг даҳшатли ҳодисалар ҳам санъат доирасига тортилганида гўзаликка дахлдор бўлиб қолиши лозим деб билади. Бундай қарашлар, албатта, адабиёт учун, бадий тафаккур ривожи учун жуда муҳим эди.

⁶⁰ Уша китоб. 203-бет.

Уруш давридаги адабий жараёнга разм солинса, адабий танқидчилик соҳасида ҳам Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, М.Шайхзода, К.Яшин сингари ижодкорларнинг етакчилик қилганларини кўриш мумкин бўлади. Бу, албатта, ижодкорларимизнинг адабиётимиз тақдирига бефарқ қарамаганларидан далолат ва бу адабиёт учун хайрли ҳодиса. Айни пайтда, бу уруш даврида профессинал танқидчиликнинг бирмунча оқсаб қолганидан ҳам дарак беради. Нега шундай бўлди? Гап шундаки, саналган ижодкорлардан олдинги адабий авлод, асосан, 30-йиллар қатағонига учраган бўлса, кейинги авлод ҳали адабиёт майдонида муқим ўрин топиб улгурмасдан фронтта жалб қилинган эди. Тўғри, шўро адабиётининг катта авлоди вакиллари билан бир қаторда А.Умарий, З.Диёр, Т.Фаттоҳ, Ҳ.Гулом сингари ижодкорлар ҳам танқидчиликда анча фаол қатнашдилар. Бироқ бу тўлақонли адабий танқидий жараённинг кечиши учун камлик қиласи. Адабий танқид соҳасидаги оқсанаш уруш даврида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Ҳ.Олимжоннинг нутқи ва мақолаларида ҳам таъкидлаб ўтилган. Жумладан, «Ўзбек совет адабиётининг чорак асри» (1942) номли мақоласида танқиднинг сустлиги, ҳар бир асарни муфассал таҳлил қилиш амалиётининг йўлга қўйилмагани ижодкорларда осон йўллардан боришга интилиш иллатини юзага келтираётгани, бу адабиётта ҳам, яратилаётган асарлар савиясига ҳам салбий таъсир кўрсатиши таъкидланади⁶¹. Ҳ.Олимжоннинг ўзбек адаб ва шоирларининг уруш йилларидаги фаолияти ҳақидаги ҳисоботида ҳам бунга алоҳида эътибор берилган. Ҳ.Олимжон ҳисобот нутқида танқидчиликнинг ҳозирда фаол эмаслигини айтиб, келажакда уни кенг ривожлантириш зарурлигини, бунинг учун 7-8 босма табоқли ойлик адабий журнал чоп қилинишини қайта тиклаш зарурлигини таъкидлайди⁶².

Ҳ.Олимжон ҳисоботида танқиддаги оқсаншнинг муҳим объектив сабабларидан бирини кўрсатиб ўтган. Дарҳақиқат, адабий журналнинг, даврий адабий нашрларнинг йўқлиги танқид ри-

⁶¹ Олимжон Ҳ. Муқаммал асарлар тўплами. IX том. – Т.:1984, 178-6.

⁶² Олимжон Ҳ. Муқаммал асарлар тўплами. X том. – Т.: 1984, 63-6.

вожига, албатта, салбий таъсир кўрсатар эди. Негаки, ижтимо-ий-сиёсий характердаги нашрлар танқидий асарларнинг уларга мослашишини тақозо қилиши табиий. Демак, уруш даври ўзбек адабий танқидчилигига публицистик руҳнинг кучайиши, бир томондан, давр руҳи билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, маҳсус адабий нашрларнинг тұхтаб қолгани билан ҳам белгиландир.

Юқорида айтилганидек, ўзбек шўро адабиётининг иккинчи бўғин вакилларидан аксарияти фронтта сафарбар этилган эди. Уларнинг бирлари фронт газеталарида, бошқалари сиёсий-тарбиявий ишларда, бошқалари қўлларида қурол билан бевосита жанг майдонларида душманга қарши курашдилар. Булар сирасида С.Жўра, П.Турсун, М.Бобоев, Н.Сафаров, З.Фатхуллин, М.Муҳаммедов, М.Исмоилий, Шуҳрат сингари ўнлаб ижодкорларни санаш мумкин. Булар урушгача адабиёт майдонида озми-кўпми танилиб улгурган бўлсалар, уруш жанггоҳларида кейинча ҳаётини адабиёт билан чамбарчас боғлайдиган О.Ёқубов, М.Қўшконов, В.Фофуров, З.Обидов сингари ёшлар ҳам бор эдилар. Бошқа бир томони шуки, уруш даврида кўплаб ҳаваскор ижодкорлар ҳам қўлга қалам олиб, ўзларининг ҳис-туйғуларини ифодалашга, улар билан ўртоқлашишга жазм қилганилар. Бу табиий ҳам. Чунки уруш ҳар қандай кишиининг ўй-фикрлари, қарашларини тубдан ўзгартириб юбориши мумкин бўлган воқеаларга тўлиқ; уруш майдонларида жангчи ҳислари теранроқ, у соғинч, йўқотишлар армони, ёвузликка нафрату эзгулик тантанасига ишонч каби ҳисларни бошқалардан ўткирроқ қалдан кечиради. Фронт газеталари билан бир қаторда, Ўзбекистондаги нашрларда ҳам жангчи шоирларнинг машқлари мунтазам эълон қилиб борилди. Адабий танқидчилик бу машқларни обзор тарзида ёритиб, таълил қилиб, ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб борди. М.Шайхзоданинг «Биз Ўзбекистон ўғлонари», «Ҳужумчиларнинг ҳужум ҳақидаги тароналари», Ҳ.Фуломнинг «Жанг илҳомлари», «Фронт поэзияси», «Жанг илҳомлари» сингари мақолалари бунга мисол бўла олади. 1943 йилда чоп этилган «Жангчиларнинг шъерлари» номли тўплам

фронтдаги шоирларнинг сара шеърларини ўз ичига олган эди. Уйғуннинг тўпламга ёзган «Қилич ва қалам билан» номли сўз боши мақоласида бу шеърларнинг ўзига хослиги ва аҳамияти кўрсатиб берилди. Уйғун уларнинг «шеърий тасаввур эмас, балки реал тушунчаларнинг ифодаси» эканлиги, шу боис ҳам улар «алоҳида самимият билан жаранглаши»га ургу берди. Албатта, уруш ҳақида, замонавий жанг ҳақида реал тасаввурга эга кишиларнинг ижоди адабиётимизда уруш мавзусининг ишланишида муҳим аҳамиятга молик эди. Иккинчидан, бу шеърлар жанггоҳларда қон кечиб юрган юртдошларимиз қалбига яқинроқ эканлигини ҳам эътиборда тутиш керак. Шунинг учун ҳам Уйғун тўпламнинг аҳамиятини «Бу қўшиқлар жангчиларимизнинг кучига куч, ишончига ишонч қўшади. Бу қўшиқлар қаҳрамонларни жангта отлантиради. Бу қўшиқлар жангчиларимиз билан бирга душманига ҳарши қадам ташлайди. Бу қўшиқлар окопларга, блиндажларга киради, жангчиларимизнинг ҳамкори сифатида яшайди» дей баҳолаганида тўла ҳақ эди.

Уруш йиллари ўзбек адабиётида қатор драматик асарлар яратилди ва тезкорлик билан саҳналаштирилди. Бу даврнинг талабига адабиёт ва театр санъатининг ҳамкорликдаги «лаббай» жавоби эди. Ҳозиржавобликни шундан ҳам кўрса бўладики, урушнинг дастлабки ойида ё С.Абдулла ва Чустий ҳамкорлигига ёзилган «Жасур оила», Туйғун қаламига мансуб «Ватан қизи» пьесаларни дунёга келди. 1941 йил сентяброда Муқимий номли театрда С.Абдулла ва Чустийларнинг «Қурбон Умаров» мусиқали драмаси саҳналаштирилди. Эътибор берилса, 3 сентябрда премьераси бўлиб ўтган бу асар муаллифлари қанчалик тезкорлик билан ишлаганларини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунки мусиқали драмани саҳнага қўйиш учун аввал пьеса ёзилади, шунга мос мусиқа яратилади (композитор Т.Жалолов), актёр танланади, кўплаб репетициялар ўтказилади ва д. Хуллас, адабиёт ва санъат ходимлари — шоирлар, композиторлар, актёрлар, режиссёrlар, саҳна усталиарнинг фидокорона меҳнатлари туфайли «Қурбон Умаров» мусиқали драмаси 70 кун ичida «йўқдан бор бўлди».

Умуман, уруш йилларида яратилган «Ўзбекистон қиличи» (Н.Погодин, С.Абдулла, Уйғун, Ҳ.Олимжон), «Ўлим босқ-инчиларга» (К.Яшин), «Бургутнинг парвози» (И.Султон), «Нурхон» (К.Яшин), «Она» (Уйғун), «Алпомиш» (С.Абдулла), «Муқанна» (Ҳ.Олимжон), «Маҳмуд Торобий» (Ойбек), «Жалолиддин Мангуберди» (М.Шайхзода) сингари драматик асарларнинг яратилиши ва саҳналаштирилишида ҳам шундай тезкорлик куринади.

Уруш даври адабий танқидчилиги, 20-30 йилларда кузатилгани каби, театр танқидчилигини ҳам қисман ўз зиммасига олди. Яъни, саҳнага қўйилган асарлар ҳақида тақризлар эълон қилиб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиш, мазмун-моҳиятини очиб беришга интилди. М.Шайхзода «Ўзбекистон қиличи» драмаси ҳақида» номли тақризида асарнинг аҳамиятини кўрсатиш билан бирга, унинг мазмун-мундарижаси ҳалқнимизнинг бой тарихий, адабий анъаналари билан боғлиқлигини таъкидлади. Жумладан, пьесанинг бир эпизодида қўрқоқлик қилган Тошмат юртдоши Арслон томонидан отишга буюрилади. Бу эпизодга тўхталаркан, танқидчи унинг Бобур ҳаётидаги тарихий факт ва «Гўрўғли» достонидаги ҳолатта муштараклигини таъкидлаб ёzáди: «Бу қадимги фазилатлар (қўрқоқча нафрат — Б.Р.) бугунги кунда янги мундарижага эга бўлиб, мардни номарддан ажратиша ботирларнинг маънавий ўлчовидир»⁶³.

Шунга ўхшаш, танқидчилик асарлар таҳлилида, улар қандай мавзуда ёзилганидан қатъий назар, замонавийлик масаласига алоҳида аҳамият берди, уларни уруш даврининг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига хизмат қилдиришга интилди. Уруш даври шароитида тарихий мавзуда яратилган асарлар, айниқса, муҳим эди. Ҳ.Олимжон, Ойбек ва М.Шайхзодаларнинг юртимиз тарихидан олиб ёзилган драматик асарлари халқа ўзини танитиш мақсади, қаҳрамонона ўтмиши билан фахрланиш, ватанпарварлик, босқинчиларга нафрат, эрк ва туйғуларини сингдириши билан нафақат ўз даври, балки кейинги даврлар учун ҳам жуда катта аҳамиятга эди. Р.Саҳибоев

⁶³ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1942, 7 май.

ва З.Диёрнинг «Нурхон»⁶⁴, Р.Саҳибоев ва Т.Фаттоҳнинг «Муқанна»⁶⁵, Ойбек ва Faфур Гуломнинг «Жалолиддин»⁶⁶ драмаси ҳақидаги тақризларида бу асарларнинг ўз даври учун аҳамиятига алоҳида эътибор берилган. Масалан, Ойбек ва Faфур .Гулом мақоласининг илк жумлаларида ёки нарса яққол кўринади: «Немис-фашист босқинчилариға қарши аёвсиз жангларда совет халқлари қудратли совет техникасигагина эмас, ўтмишнинг маънавий салобатига ҳам суяндилар. Халқнинг эрки ва номуси, она Ватанинг шан ва мустақиллиги учун ўтга кирган қаҳрамонлар замонларнинг қаъридан қўл узатдилар». Муаллифлар ҳақли равишда «Жалолиддин» давримизга фоят ҳамоҳанг» дея таъкидлайдилар. Чуики, «ботир аждодларнинг шонли ишлари юракларни ифтихор билан тўлдиради», душманга қарши курашда «янги зафарлар ва шонлар чўққисига илҳомлантиради». Бу мақолада ҳам давр танқидчилигига хос публицистик руҳ устувор, унда илмий таҳлилдан таассуротлар ифодаси салмоқлироқ ўрин эгаллаган. Албатта, ҳар икки муаллифнинг ҳам чуқур илмий таҳлилга қодир кишилар эканлиги шубҳасиз. Бироқ, адабий танқидий мақола — конкрет давр маҳсули, у ўша конкрет даврнинг ижтимоий-эстетик талаби билан ёзилади, демак, унга жавоб бериши ҳам шарт. Тўғри, муаллифлар бир абзацда драмаининг бадиий жиҳатларига ҳам тўхталадилар. Уларнинг фикрича, асар фақат мазмуни билангида эмас, «композицияси пишиқ, драматик туқинишларга бой»лиги, «фикер ва ҳикматга бой, баланд руҳли шеър билан ёзилган»и каби бадиий жиҳатлари билан ҳам қимматлилигини таъкидлайдилар ва «Ўзининг фикрий ва бадиий тўлғинлиги, юксаклиги жиҳатидан «Жалолиддин» бизнинг драматургиямизда юқори пояни ишғол этади» деган хulosа чиқардилар. Бундан кўринадики, асарнинг бадиий томонларини олдинга чиқариб ўрганиш муаллифлар мақсадига кирмаган, улар давр талабига мос йўлдан боришган.

⁶⁴ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1943, 10 январ.

⁶⁵ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1943, 19 сентябр.

⁶⁶ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945, 18 феврал.

Уруш йилларида бадиий проза сезиларли оқсагани, бунинг, аввало, эпик ижод табиати билан боғлиқ эканлиги маълум. Ўзбек насрчилигига бу даврда яратилган воқеа дегулик асар, шубҳасиз, Ойбекнинг «Навоий» романидир. Гарчи Ойбек романни уруш арафасида ёзишга киришган бўлса-да, ундан илк парчалар уруш нинг бошларида эълон қилина бошлади. 1944 йилда эса роман алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди. Асар адабий танқидчиликда катта қизиқиш уйготди. М.Шайхзоданинг «Тирик Алишер» номли тақризи⁶⁷ ушбу романга бағишиланган илк маҳсус чиқиши бўлди. М.Шайхзода мақолада асарга юқори баҳо бериб, унинг аҳамиятини таъкидлади. 1945 йил февралида эса Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида роман муҳокамасига бағишиланган мунозара ўтказилди. Мунозарада асар, умуман олганда, юқори баҳоланди. Жумладан, Е.Э Бертельс романда «Навоий образи ӯзининг бутун тўлалиги билан, ортиқча бўйқларсиз тасвиirlангани»ни айтса, И.Султон уни «ўзбек халқи тарихида ўлмайдиган роман», К.Яшин эса адабиёт хазинасига қўшилган «дурдона асар» деб баҳоладилар⁶⁸.

Шу ўринда уруш йиллари адабий танқидчилигига «оғзаки танқид» кенг ўрин тутгани, адабий жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлганини айтиш керак. Уруш шароити билан боғлиқ газета-журналларнинг нашр имкониятлари чекланган бир шароитда танқидчиликнинг кўп вазифаларини оғзаки танқид ўз зиммасига олди. Ёзувчилар уюшмасининг режадаги йиғинларида жорий адабий жараён муаммолари мунтазам муҳокама қилиб борилди. Шу билан бирга, янги ёзилган асарлар, алоҳида ижодкорлар фаолияти муҳокамаларига бағишиланган йиғилишлар, мунозаралар, адабиёт кечалари, юбилейлар ўтказиб турилди. Жумладан, «Жалолиддин» драмаси (1943, декабр), «Навоий» романни (1944, феврал), Миртемир шеърлари (1944, апрел), Т.Тўланинг «Куёв» пьесаси (1944, май) муҳокамасига бағишиланган йиғилишларни мисол келтириш мумкин. Ушбу муҳокамаларда билдирилган фикр-мулоҳазалар адабий танқидий тафаккур ривожи-

⁶⁷ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1944, 10 декабр.

⁶⁸ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945, 11 феврал.

да ҳам, адабиёт ривожида ҳам беиз кетмаган, албатта. Худди шундай гапни турли саналар муносабати билан ўтказилган юбилейлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Уруш йилларида Муқимий вафотининг 40 йиллиги (1943), И.А.Крилов таваллудининг 100 йиллиги (1944), А.С.Грибоедов таваллудининг 150 йиллиги (1945) муносабати билан турли тадбирлар, адабий кечалар ўтказилди. Бу саналар муносабати билан қатор мақолалар эълон қилинди, таржималар амалга оширилди. Масалан, Муқимий вафоти санаси билан боғлиқ ҳолда Ҳ.Олимжоннинг «Муҳаммад Аминхўжа Муқимий», М.Шайхзоданинг «Ватан гулзорининг ўтили булбули», К.Зелинскийнинг «Муқимий» каби мақолалари эълон қилинди.

1943 йилнинг 4-19 декабр кунлари Москвада ўзбек адабиёти декадаси бўлиб ўтди. Декада доирасида қатор адабий кечалар, ижодий учрашувлар ўтказилиб, уларда таниқли ёзувчи ва шоирлар, адабиётшунослар иштирок этдилар. Декада ўзига хос бир ҳисобот, ўзбек адабиётининг собиқ иттифоқ миқёсидаги тақдимоти бўлиб қолди. Декаданинг очилишига бағишлиланган мажлисда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбари сифатида Ҳ.Олимжон доклад қилди, мазкур доклад «Литература узбекского народа» номи билан «Литература и искусство» ҳафталик газетасида чоп этилди. Шуниси эътиборга сазоворки, Ойбекнинг декада арафасида ёзилган «Ўзбек адабиёти» номли мақоласи⁶⁹ ҳам мазмуни ва руҳи жиҳатидан Ҳ.Олимжон мақоласига яқин туради. Бу эса декада арафасида ижодкорларнинг қарашлари, кайфиятларидаги муштараклик билан изоҳланиши мумкин. Ҳ.Олимжоннинг бу мақоласи ўзига хос тақдимот бўлиб, у рус ўқувчиларига, аниқроғи, рус тилида ўқийдиган ўқувчиларга ўзбек адабиётининг қадим даврларидан то уруш йилларигача босиб ўтган йўли ҳақида тасаввур бериш, бу йўлни қисқача ёритиб беришга қаратилган. Муаллиф ўтмиш адабиёти ҳақида, бой маданий мерос ҳақида ифтихор билан гапиради, уруш йилларидаги адабиётдаги сафарбарликни миллий қадриятлар, адабий анъаналар билан боғлаб тушунтиради. У «юксак маънавий

⁶⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1943, 4 ноябр.

руҳ, мустақиллик ҳисси, инсонийлик ва жасорат ўзбек халқининг ижодий даҳосига ҳамиша хос бўлиб келган»ини таъкидлайди, жорий адабиётдаги ютуқлар ҳақида фахр билан сўзлайди. Шунингдек, «Литературная газета»нинг 1943 йил 11 декабр сонида Ҳ. Олимжоннинг «Литературная жизнь Узбекистана» номли мақоласи ҳам босилди. Бу мақолада эса ҳисобот руҳи устунроқ бўлиб, унда адабий ҳаётдаги янгиликлар, ўзбек ёзувчи ва шоирлари яратган асарларга, эришилган ютуқларга қисқача обзор берилади.

И. Султон декада якунларига бағишланган мақоласини «Катта имтиҳон»⁶ деб номларкан, унда ўзбек адабиёти «катта имтиҳон»дан муваффақиятли ўтиб келди, деган фикрни олдинга суради. Муаллифнинг фикрича, декада давомида «бизнинг камчиликларимиз ва олдимиизда турган вазифаларнинг масштаби, айниқса, яққол кўриниб қолди». Шунга қарамай, «энг муҳим хулоса камчиликларимизга оид бўлмасдан, ютуқларимизга оиддир». И. Султон ўзбек халқи «адабиёт соҳасида ҳам илғор халқлар билан бўй ўлчашадиган бўлиб қолибди» дея фахр билан таъкидлайди. Муаллиф ютуқларни қайд этиш билангина кифояланмайди, аксинча, камчиликлар, адабиёт олдида турган вазифалар ҳақида ҳам тўхталади. Жумладан, у проза соҳасида ҳали кўп камчиликлар борлигини, «прозачи кадрларни кўпайтириш, ёш прозачиларнинг ижодий ўсишига астойдил мадад бериш» зарурлигини; драматургияда, «айниқса, ҳозирги замон темаларида ёзилган пьесаларда ҳали кераксиз ваъзбозлик, юзаки пафос, ҳаётни кўпол равишда пардозлаб кўрсатиш» каби касалликлар борлигини таъкидлайди. И. Султон адабиётимиз имкониятларига юқори баҳо бериб, мақолани ғалабага қадар шу каби камчиликларни тугатиш, адабиётимизни ўстириш ва ғалаба тўйига муносиб совфа билан келишга даъват билан якунлайди.

Ойбекнинг «Бугунги вазифалар» номли мақоласи⁷ уруш даври адабиётига яхлит олган ҳолда танқидий қарашга, ундаги

⁶ Султон И. Асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: 1972, 24-28 бетлар.

⁷ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945, 26 август.

ютуқ ва камчиликларни рўй-рост очиб беришга қаратилгани билан муҳим. Мақолани «Уруш битди» жумласи билан бошлиған муаллиф «Ватан уруши йилларида «адабиёт нима берди ва тинчлик даврида нима бериши керак, унинг олдида қандай ма-салалар туради?» деган савонни қўяди. Ойбекнинг фикрича, ҳали уруш мавзусини ёпишга эрта, бу адабиётимизда ҳали етарлича ишланган эмас. Ойбек ўзини ҳам қўшган ҳолда эътироф этади: «Уруш даврида жиддий ишлай олмадик, шошиб-пишиб ёздик». Хўш, Ойбекни нима қониқтиrmайди? Албатта, уруш даври шароити, «Қаламни қиличга айлантириш» зарурати шошиб ишлашни ҳам тақозо этгани аён. Буни Ойбек ҳам жуда яхши билади. Бироқ, шунда ҳам қониқмасликка асоси бор: «Тошкентда яшаган шоир учун фронт ва унинг одамини <...> ҳаққоний, чуқур, гўзал тасвирлаш ғоят қийин». Шунинг учун ҳам уруш ҳақидаги асарларда «землянка бор, блиндаж ва окоп бор, лекин фронт ҳаёти йўқ, жангчи бор, лекин жанг йўқ, ҳаҳрамоннинг номи бор, лекин ўзи йўқ». Адабиётда уруш темасининг ишланишида кўринган юзакилик, схематизм касаллиги Ойбекни қониқтиrmайди. Шу сабабли ҳам у ушбу мавзу ҳали чуқур ишланиши керак деб ҳисоблади.

Ойбек шеъриятда маълум ютуқлар бўлганини айтади, шу билан бир қаторда проза уруш даврида жуда оз асар берди, деб ҳисоблади. Проза ҳақида фикр юритган муаллиф тўғри ва муҳим бир хулосани чиқаради: адабиётимизнинг «асосий нуқсони — прозанинг заифлигидир. Прозасиз катта адабиёт яратиш мумкин эмас». Ойбек уруш даврида драматургияни «хийла кўтарган жиддий драмалар» яратилганини эътироф этган ҳолда, «ўзбек драматургияси ибтидоий натурализм ва шовқинли, тумтароқли, ташқи ҳаяжондор, юзаки романтизм касалидан соғайиш, соғлом, чуқур, тўлақонли, кучли реализм мактабини эгаллаш»ини орзу қиласди. Муаллифнинг реализмни эгаллаш талаби эса яна юзакилик, схематизмга қаршиликдан келиб чиқади. Ойбек уруш кишилар маънавиятини, руҳиятини чуқур ўзгаришларга учратганини таъкидлаб, «ёзувчилар энди ҳаётни чуқурроқ тушунишлари» лозимлигини уқдиради. У ёзувчиларни энди ўзларининг ижодига танқидий назар солиш, «Қофиядан бош-

лаб то қаҳрамон образига қадар жиддий бөш қотириш», мазмун, шакл ва маҳорат масалаларида янгиликка интилишга, изланишларга ундайди. Хуллас, Ойбек янги давр кирганини, бу давр шароити адабиётдан шунга мос ўзгаришларни тақозо қилишини чуқур ҳис қиласи, адабиётнинг олдида турган энг муҳим вазифаларга дикқатни тортади.

* * *

Ойбек уруш тугагандан кейин оқ ёзилган «Бу кунги вазифаларимиз» номли мақоласида «уруш ҳаётимизни ўлчовсиз даражада бойитди» деб ёзади. Даражакиқат, уруш одамлар дунёқараши, руҳиятида катта ўзгаришлар ясади: Ойбек айтмоқчи, «уз қишлоғи ёки район марказидан бошқа жойни кўрмаган» ўзбек йигити фронтда фақат қон кечиб келдигина эмас — у дунёни кўрди, ўзга халқларнинг турмуш тарзи, яшаш шароити, маданияти, тараққий даражасини ўз кўзи билан кўрди. Энди у — кечагина ёруғ дунёда фақат ўзи баҳтли яшаётгани, ўзга юртларда меҳнаткашлар шафқатсиз эксплуатация қилинаётгани ҳақидаги чўпчакларга ишониб юрган одам — дунёга ўзгача кўз билан қараш, ўзи билан ўзгаларни реал солиштириб кўриш имконига эга бўлди. Иккинчи томондан, у — голиб, инсониятни фашизм балосидан халос этган, энди тўрт йиллик уқубатлардан сўнг зафар нашисидан сархуш эди. Бироқ бу ҳолат ўткинчи экани, эртага реал ҳаёт билан тўқнашганида бояги имкониятнинг ҳаракатга келиши ҳам тайин эди...

Мавжуд ҳолатни жуда яхши билгани учун ҳам шўро мафкурчилари «темирни қизигида босиши»га шоиди: 1946 йилда ВКП(б) МКнинг «Звезда» ва «Октябр» журналлари тўғрисида» ва «Драма театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш чоралари ҳақида»ги қарорлари майдонга келдики, уларда асосий эътибор адабиёт ва санъатнинг ғоявий жиҳатларига, «коммунизм қуриши ишидаги вазифалари»га қаратилган эди. Бу қарорларда, айниқса, журналлар фаолияти юзасидан А.Жданов докладида ғоясилик, эстетизм, фарб адабиёти ва санъатига маҳлийлик ҳоллари қаттиқ танқид остига олинди. Шўро даврида «партия қарорларини ҳаётга тадбиқ этиш»нинг қатъий йўлга

қўйилган аниқ механизми ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра барча республикаларнинг партия қўмиталари ва ижодий союзларида шу қарорлар «ишлаб чиқилиши» ва «зарур чора-тадбирлар белгиланиши» шарт эди. Табиийки, бу иш Ўзбекистонда ҳам тўкис амалга оширилди. Масалан, ўша даврда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Ойбек ёш ёзувчилар кенгашида (1947, 14 август) қилинган «Ўзбек совет адабиётининг юқори ғоявийлиги учун» номли маърузасида «ўртоқ Жданов «Звезда» ҳам «Октябрь» журналлари ҳақида қилган доклад»га бот-бот мурожаат қиласди, очиғини айтганда, маъруза қарор мазмун-мундарижаси ва руҳига мос тартибда қурилади; К.Яшин «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларидан «Республика театрлари репертуарларидағи хатоларни секинлик билан тузатмоқдалар» (1947) дея бонг уради; F.Гулом кейинроқ ёзилган «Халқ учун ижод қилиш катта баҳт» (1951) номли мақоласини «ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Октябрь» журналлари ҳақида бундан беш йил илгари қабул қилган тарихий қарори»нинг аҳамияти ҳақидаги гаплардан бошлийди. F.Гулом беш йилдан сўнг ҳам қарорни «тарихий» деб атагани бежиз эмас, зоро у адабиётимизнинг ками ўн йиллик қиёфасини белгилаган эди. Албаттга, уч нафар академигимизнинг қарорга «лаббай» дея жавоб берганларини бугун хато дейиш, уларни танқид қилишимиз осон. Фақат бу ўринда, бир тарафи, уларнинг шунга мажбур булганларини, иккинчи тарафдан, қарорнинг ҳақиқатан ҳам адабиётимиз учун фойдали бўлишига қисман ишонгандарини эътиборда тутиш лозим.

Шунга қарамай, мазкур қарор, умуман олганда, адабиётимизда кўпроқ салбий оқибатларни келтириб чиқарганин аён ҳақиқатдир. Бунга амин бўлиш учун Ойбекнинг Тошкент шаҳар ёзувчиларининг умумий йигилишида (1946 йил 12 сентябр) сўзлаган нутқини кўздан кечириш кифоя. Ўз маърузасида Ойбек ҳамкасларига иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси XI пленуми якунлари ҳақида ахборот беради. Табиийки, пленум ва унда А.Фадеев сўзлаган нутқ ўзида қарор руҳи ва моҳиятини тўла акс эттиради. Ойбек ҳамкасларига А.Фадеев нутқидаги асосий нуқталарни, жумладан, қозогистон ва Озарбайжон олимлари, айрим Армани-

стон ёзувчилари томонидан ўтмишни идеаллаштириш ҳоллари-га йўл қўйилгани; адабиётда совет ватанпарварлиги мавзусининг етарли даражада чуқур ишланмаётгани; гарб маданиятига кўр-кўрони сифиниш, шаклбозликка мойиллик ҳоллари кузатилаётгани қаттиқ танқид қилинганини етказади. Шундан сўнг Ойбек ўз тилидан ўзбек адабиётидаги ҳолатга тұхталадики, бунда ҳам пленум ва Фадеев нутқи руҳи яққол сезилади. У, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам ўтмишни идеаллаштириш ҳоллари кўзга ташланиши, ёзилаётган асарларнинг ғоявий савияси доим ҳам талаб даражасида эмаслиги, ижодкорларнинг сиёсий ва ижодий савиясини кўтариш зарурлиги каби масалаларга диққатни жалб қиласи. Адабиётнинг ғоявий-мафкуравий томонига Ойбек маъruzасида асосий зътибор берилади, бу нарса қуйидагича асосланади: «сизларга маълумки, атрофимизда капиталистик ҳалқа ҳамон мавжуд: кўплаб мамлакатларда ҳануз фашистик унсурлар, ўтакетган реакционерлар, янги урушни тарғиб этувчи империалистик тўдалар бор. Бундай шароитда мафкуравий кураш кескинлашади. Биз совет кишиларга ёт бўлган мафкурунинг ҳар қандай кўринишларига қарши толмай кураш олиб боришимиз ва совет мафкурасини илм-фаннинг барча соҳаларида, шу жумладан, адабиёт ва санъат соҳасида мустаҳкамлашимиз зарур.

Гарб маданиятига кўр-кўрони сифиниш, буржуа миллатчилик қолдиқлари ва ўтмишни идеаллаштириш ҳоллари билан курашиш — булар давримизнинг мафкура ва адабиёт соҳасидаги энг муҳим сиёсий вазифалардандир»⁷². Адабиётнинг олдига аниқ-равшан сиёсий вазифаларнинг қўйилаётгани унинг бу даврга келиб партия қўлидаги мафкуравий қуролга айланиб бўлганидан далолат эди. Шуниси диққатга лойиқки, курашга даъват қилингани билан энди адабий жараёнда 30-йиллардагидаги каби очиқ душманлар қолмаган, майдонда қолганларнинг бари — шўро ёзувчиси. Шунга қарамай, адабий танқидда асоссиз айб тақашлар, тирноқ остидан кир қидиришлар кучайса кучайдики, сусайгани йўқ. Кураш эса, табиийки, қурбонсиз бўлмайди. Яхшироқ зътибор берилса, қарор ва унинг руҳида ўтказилган

⁷² Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20-том. – Т.: 1985, 83-6.

пленумлар, ёзувчиларнинг турли йиғинларида сўзланган оташин нутқлар, асарлар муҳокамасига бағишлиланган мунозараларда, матбуотда эълон қилинган айрим адабий танқидий мақолаларда (айниқса, редакцион мақолаларда) 50-йилларда юз берган қатағоннинг иккинчи тўлқини илк мавжларини кўриш мумкин бўлади.

Маълумки, шўро ҳукумати адабий танқидга, биринчи на вбатда, ўз адабий сиёсатини амалга ошириши лозим бўлган восита сифатида қараган. Адабий танқидни ривожлантириш масалалари партиянинг турли даражадаги йиғинларида, ижодий ўюшмалар пленумларида маҳсус муҳокама қилингани, муайян тадбирлар белгилангани ҳам шу сабаблидир. Булардан ташқари, урушдан кейинги йилларнинг марказий нашрларида адабиётдаги ҳодисаларни ёритиш, адабиётнинг вазифаларини белгилаб беришга бағишлиланган бош мақолалар, йирик адилларнинг мақолалари мунтазам чоп этилиб турди⁷³. Айтиш керакки, бу мақолалар ҳам танқидчиларимиз учун ўзига хос кўрсатмалар вазифасини ўтаган. Шуларни эътиборга олинса, адабиёт соҳасидаги ягона сиёсат қай тарзда амалга оширилганини яққол кўриш мумкин.

Юқоридагича талаб ва кўрсатмалардан келиб чиққан ҳолда урушдан кейинги йиллар танқидчилиги янги пайдо бўлган асарларни таҳлил қилиш ва баҳолаш ишига жиҳдий киришди, адабий танқидда тақриз жанри фаоллашди. Бу даврда нашр имкониятларининг кенгайгани, «Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» журналларининг мунтазам чоп этилиб тургани бунда муҳим омил бўлди. Иккала адабий журналнинг ҳар бир сонида тақризлар учун маҳсус жой ажратилган эди. Фақат маҳсус адабий нашрлар эмас, бошқа газеталарда ҳам адабиёт бўлимларининг ишлаб тургани тақризчиликнинг ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шуниси диққатга моликки, битта асар ҳақида бир нечта тақриз эълон қилиниши, уларда асарнинг турлича баҳоланиши ҳоллари ҳам давр танқидчилигида кўшлаб учрайди. Жумладан, Мирмуҳсиннинг «Уста Фиёс», Р.Бобоҷоннинг «Қадрдон дўстлар» поэмала-

⁷³ Қаранг: Ўзбек совет адабий танқидчилиги тарихи. I-том.

ри, П.Турсуннинг «Ҳақ йўл», А.Мухторнинг «Дарёлар туташган жойда», Ҳ.Назирнинг «Кўкорол чироқлари» қиссалари, А.Қаҳҳорнинг «Қўшчинор», Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романлари танқидчиликда турлича фикрлар, мунозаралар уйғотди. Албатта, муайян асар ҳақида турлича фикрларнинг билдирилиши ўз-ўзидан ижобий ҳодиса, бунинг устига мунозаралар давомида билдирилган фикрлар изсиз кеттани ҳам йўқ: П.Турсун, Р.Файзий, Ҳ.Назир, А.Қаҳҳор каби ижодкорлар ўз асарларини қайта ишладилар, мукаммаллаштирилар. Бироқ, афсуски, адабий танқиддаги бу ижобий ҳодиса тўла самара бермади. Нега деганда, қайта ишлапшлар ҳамма вақт ҳам ижобий натижа бергани йўқ. Буни А.Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романини танқидчиликнинг зътиrozлари асосида қайта ишланган «Қўшчинор чироқлари» романи билан қиёслаш асосида адабиётшунос Р.Қўчқоров жуда яхши кўрсатиб берган⁷⁴.

Гап шундаки, бу давр адабий танқидчилигида «ҳаётни бузиб кўрсатди» деган умумий ном билан аталиши мумкин бўлган камчиликларни туртиброқ кўрсатиш урф бўлган эди. Совет воқелигини албатта нурли кўрсатиш керак, деган ақида билан ёндашиб натижасида адабиётда яна схематизм иллати буй кўрсатади, реалистик тасвир принципидан чекиниш кузатилади. Бу хил ёндашув, аслида, мафкурага хизмат қилиш, мавжуд воқеликни бадиий тасдиқлаш талаби билан келиб чиқади. Энг қизиги, қарорларда, кўрсатма мақомидаги мақолаларда ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш талаби ҳам олдинга сурилаверади. Ҳолбуки, давр ҳаётини чинакам реалистик тасвирлаш, кишилар характерини чинакам жонли гавдалантириш талабига риоя қилинса, расмий мафкурага номаъкул, расмий нуқтаи назарга зид талқинларнинг юзага келиши тайин эди. Урушдан кейинги йилларда бу каби айбловлар сарлавҳагаёқ чиқарилган мақолалар ҳам яратилди. Жумладан, «Воқелигимизни соҳталаштирувчи ҳикоя»(К.Йўлдош), «Воқеликни бузиб кўрсатувчи роман»(И.Султонов, Ш.Рашидов) номли мақолалар бунга ёрқин мисолдир. Хўш, воқеликнинг «бузилиши», «соҳталаштирилиши»ни мунаққидлар нималарда кўра

⁷⁴ Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. – Т.:1998.

ди? Масалан, «Күшчинор» романы мұхомасида А.Алиму-хамедов бosh қаҳрамон сифатида Сидиқжондек колхоз тузумининг афзалигини тушунмаган одамнинг олингани билан ҳеч келиша олмайди. Унинг фикрича, «Сидиқжон колхозлаштириш ҳаракати бошланганда батрак ва камбағал деҳқонларнинг бу ҳаракатга қандай муносабатда бўлганликларини, партия ва совет ҳукуматининг бу таклифларини қандай кутиб олганликларини ҳамда ўзлари ҳам қандай ташаббус кўрсатгандарини ифодаловчи бир образ бўлиши керак эди»⁷⁵. Мунаққид ёзувчининг изждий ниятини буткул зътиборга олмайди, шунга ўзини ҳақли деб билади. Агар диққат қилинса, аслида унинг ўзи ёзувчидан воқеликни мафкурага мослаб сохталаштириши, яъни ўзи таклиф этган схема асосида тасвирлашни талаб қилаётгани аён бўлади. Ҳолбуки, А.Қаҳҳор Сидиқжон образи талқинида реалистик тасвир йулидан борган, жонли характер яратган эди. И.Султон зътирози эса, жумладан, «социалистик қишлоқ ҳаётининг қашшоқ» қилиб кўрсатилгани билан боғлиқ. Истиқлол арафасида зълон қилинган қўплаб мақолалардан яхши биламизки, «колхоз тузумига асосланган социалистик қишлоқ» нафақат 40-50 йилларда, балки шўро ҳокимиятининг сўнгти йилларида ҳам иқтисодий жиҳатдан, асосан, ночор ҳолатда эди. Демак, И.Султон ҳам ҳақиқатда воқеликни сохталаштириб тасвирлашни талаб қилади.

Давр танқидчилигидаги анча оммалашган айбловлардан яна бири «партия раҳбарлигини старли даражада кўрсатмагани»⁷⁶ эди. Масалан, И.Султон Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романыда район партия раҳбарларининг «Қаҳрамонларнинг курашида, хатти-ҳаракатида ҳал этувчи рол ўйновчи кишилар тариқасида, қаҳрамонларга, партия раҳбарларига хос донолик, зийраклик ва ўткир тажриба асосида мадад берадиган йўлбошлилар сифатида кўрсатилмаган»ини⁷⁷ энг катта камчилик деб кўрсатади. Кўрамизки, бу ўринда ҳам мунаққид маълум схемани таклиф қилмоқда: ёзувчидан ҳаётда бор нарсани эмас, ўзи

⁷⁵ Қўчқор Р. Мен билан мунозара қылсангиз. – Т.:1998.

⁷⁶ Султон И. Асаллар. З томлик. 2-том. – Т.: 1972, 35-6.

күришнн истаган нарсани бор сифатида тасвирлашни талаб этмоқда. Адабий танқиднинг бу хил талаблари эса «социалистик реализм адабиёти»нинг реализмдан мутлақо чекинишига, унга мансуб кўплаб асарларининг схематизм қурбони бўлишига олиб келди.

Юқоридаги ҳолатлар эътиборда тутилса, давр адабий танқидчилигига ижобий қаҳрамон муаммоси анча жиддий тургани табиий кўринади. Шу муаммога бағишлиланган мақолалардан бирида, жумладан: «...ижобий қаҳрамон — бадиий асарнинг асоси, қон томирларини ўзида бирлаштирувчи юраги... У бадиий асар ўз ичига қамраб олган барча воқеаларнинг марказида туради»⁷⁷, - дейилади. Шу хил қараш устуворлик қилгани учун ҳам, масалан, Ҳ. Ёқубов А. Қаҳҳор «Сароб» романида буржуа объективизми йўлидан борган, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ёзувчининг «салбий образлар орқали миллатчиларнинг ассилинқилобий ҳаракатларини фош қилишга, уларнинг гоявий инқирозларини кўрсатишга интилиш тамомила мудаффақият-сизлиқка учради»⁷⁸. Албатта, асар марказига ижобий қаҳрамонни қўйинш, ўқувчи омма ибрат олиши мумкин бўлган қаҳрамонлар яратиш талаби ҳам охир оқибатда схематизмга олиб боради. Табиийки, буни кўп мунаққидлар, адиллар жуда яхши тушунгаилар. Жумладан, А. Алимуҳамедовнинг ўзи «Уста Фиес» ҳақида баъзи мулоҳазалар» мақоласида қаҳрамонларни ҳаққоний, тирик одамга хос яхши ва ёмон жиҳатларини бирлиқда олган ҳолда кўрсатишга интилишни Мирмуҳсиннинг ютуғи сифатида баҳолаган эди. Энди, орадан бир йил ўтганидан сўнг Сидиқжон масаласида бошқача хулоса чиқариб турибди. Нимага шундай? Ахир, Сидиқжон ҳам тирик одамдек — ижобий ва салбий жиҳатларни ўзида мужассам этмаяптими? Гап шундаки, А. Адимуҳамедовнинг диққат марказида энди қаҳрамон эмас, балки «колхозлаштириш даври»нинг, яъни совет воқеалигииининг қандай тасвирлангани турибди. Шу мулоҳазадан колиб чиққан ҳолда мунаққид Сидиқжон образидан қониқа ол-

⁷⁷ Совет мактаби. 1952, № 6.

⁷⁸ Шарқ юлдузи. 1949, № 2.

мади ва ўзи қўйган талабга мос схемани таклиф этди. Демак, ҳамма иллат адабиёт олдига қўйилаётган талабларнинг ўзида: мафкура нуқтаи назаридан қўйилган талаблар бадиият нуқтаи назаридан қўйилган талабларни инкор қиласди ва аксинча. Масалан, мафкуранинг «совет кишиларини социалистик ғоялар руҳида тарбиялаш» талабини қўйгани «ибратли қаҳрамон» яратишни тақозо этди, бу эса, ўз-ўзидан, тўлақонли жонли характер яратиш талабига зид тушади. Ёки мафкура замонавий мавзуда ёзилган асарда социалистик воқеликни бадиий тасдиқлашни шарт қилиб қўяди. Бу эса табиий равишда яна қатор талабларни келтириб чиқаради: биринчидан, бу воқелик марказида коммунист образи — ибратга лойиқ ижобий қаҳрамон туриши керак — характерни тўлақонли яратиш имкони кесилади; иккинчидан, ижодкор воқеликни бадиий тадқиқ қилиш ўрнига мафкурага мос иллюстрация яратиши лозим — бадиий ижод йўққа чиқади; учинчидан, мавжуд воқеликдаги зиддиятлар хаспўшланиши керак — «конфликтсизлик» иллати юзага чиқади ва ҳ. Демак, мафкура томонидан адабиёт олдига қўйилган талабларнинг бари схематизмга олиб боради.

Адабиёт олдига қўйилган мафкуравий талаблар унинг бадиий имкониятларини нечоғли чекламасин, танқид бу масалага ҳам жiddий зътибор берди. Жумладан, Ойбекнинг қатор мақолалари, нутқларида бунга алоҳида тўхталингган. Ойбек адабиётнинг бадиий савијасини кўтаришда танқиднинг роли катта эквалигини жуда яхши тушунади: «Бизга асарнинг ғоявий мазмунини очиб бериш билан бир қаторда асарнинг бадиий тўқимасини ҳам конкрет анализ қилувчи танқид керак, токи ёзувчи ўз асарининг мусбат жиҳатлари билан бирга жамики камчиликларини ҳам яққол кўра олсин»¹⁹. Ойбекнинг бу гапининг мазмунига дикқат қилсак, ундан «асосий камчиликлар бадиият бобида» деган мазмун ётгани кўринади. Шуни таъкидлаш жоизки, ёзувчилар уюшмаси раҳбари сифатида Ойбек қилган ҳар бир маъруза ёки ҳисоботда танқиднинг роли, уни ривожлантиришнинг аҳамияти таъкидланади. Жумладан, 1949 йил 9 июлда

¹⁹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XIV том. 240-6.

ўтказилган Ёзувчилар уюшмасининг III пленумида Ойбек «Ўзбекистон шўро адабиётининг қолоқлиги адабий танқиднинг фавқулодда ожизлиги билан изоҳланади»⁸⁰ дег яхшилдайди. Шу ўринда бир йил илгари Ёзувчилар уюшмаси президиуми йиғилишида (1948 йил, 1 июн) Ойбек айтган гапни келтириб ўтиш фойдали бўлади. Ойбек танқиднинг ҳолатига тұхтаб, «бизда бошловчи танқидчиларгина бор» деганида, қатнашчилардан кимдир Ҳ. Ёкубовни эслатади. Шунда Ойбек: «Улар адабиёт-шунослар, улар архивларда бандлар, улар XV асрни ўрганишпти, диссертация, монографиялар ёзишпти. Бизда танқидий фикрлар матбуотда эмас, мажлисларда айтилади, негаки, матбуотда чиқиш — масъулиятли иш»⁸¹, — деб норозироқ оҳангда гапиради. Дарҳақиқат, урушдан кейинги дастлабки йилларда И. Султон, Ҳ. Ёкубов, А. Саъдий сингари қатор тажрибали мутахассислар кўпроқ адабиёт тарихи масалалари билан машғул бўлиб, Ҳ. Ёкубовни истисно қилсан, адабий танқид соҳасида ўта пассив здилар. Бунинг сабаби фақат бандлик билан изоҳланармikan? Бизнингча, Ойбекнинг «матбуотда чиқиш — масъулиятли иш» деган гапида ҳам жон бор: кўшлаб мунаққидларимиз нозик маҳалда унчалик қалтис бўлмаган жабҳада ишлашни маъқул кўрган бўлишса, эҳтимол. Бироқ...

40-йилларнинг охирига келиб вазият анча кескинлашди: энди қалтис бўлмаган мавзу, тинчгина ишлаш мумкин бўлган соҳанинг ўзи қолмади. Ойбек юқорида биз тўхталган III пленумда сўзлаган нутқида «ВКП(б)нинг қарори адабиёт ривожида фавқулодда муҳим ҳодиса» эканлигини таъкидлаб: «У бизга ёзувчиларимиздан айримларининг замона муаммоларидан четланниб тарихий мавзу ва сюжетларга маҳлиё бўлишлари, сиёсадан йироқлик, ғоясизлик, эстетлик кабиларда намоён бўлган камчилик ва хатоларимизни ҳал қилишимизда ёрдам берди»⁸², — дейди. Ойбек бу гапларни бежиз айтадигани йўқ. Гап шундаки, пленумда ЎзКП(б) МКнинг Ёзувчилар уюшмаси фаолияти

⁸⁰ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. XX том. 165-6.

⁸¹ Шу манба. 130-б.

⁸² Шу манба. 154-б.

юзасидан чиқарған қарор күриб чиқилаётган бўлиб, унда М. Ваҳобов иштирок этаётган эди. М. Ваҳобов марказкўмнинг ўша пайтдаги идеология бўйича котиби бўлиб, пленумдан тўрт ой илгари бўлиб ўтган ЎзКП(б) X съездидаги адабиёт масаласида ўта вульгар социологик руҳдаги чиқиш қилган эди⁸³. Яъни, аслида, Ойбек айтаётган камчиликларни ўшанда қўпол ва ўта сиёсий тус берган тарзда М. Ваҳобов съезд минбаридан айтган эди. Демак, давр шароити ва Ойбекнинг Ёзувчилар уюшмаси раҳбари эканлиги эътиборга олинса, пленумдаги нутқига съездда айтилган камчиликларни бироз юмшатиб бўлса-да қистириб ўтмаслиги мумкин эмас. Пленумдан бир ҳафта ўтгач, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1949 йил 22 июл сонида «Адабиётимизнинг ғоявий-бадиий юксаклиги учун» номли бош мақола ҳамда шу соннинг ўзида М. Ваҳобовнинг «Ўзбек совет адабиётини янада юксалтириш учун» деб номланган мақоласи зълон қилинди. Бу мақолаларда замонавий мавзудаги асарлар ҳам, ўтмиш меросига ҳам вульгар социологик жиҳатдан ёндашилди. Жумладан, «Қўшчинор» романи «ғоявий жиҳатдан яроқсиз» деб баҳоланди; ўтмишни идеаллаштиришга уринишлар, ғоясиэлик қескин қораланди. Ўтмиш адабий меросидан фойдаланиб бўлмайди қабилидаги 30-йиллардаги қарашлар яна олдинга сурилди...

Биз гапни бадиият масаласидан бошлаганимиз ҳолда вазият ҳақида тасаввур бериш учун масаладан четлашиб кетган эдик, энди яна мавзуга қайтсак. Хуллас, вазиятни умумлаштириб шундай таърифласа бўлади: қай йўсин ва нима ҳақда ёзишидан қатъи назар, астойдил исталса, ҳар кимни айблаш мумкин. Масалан, А. Алимуҳамедовнинг ilk мақолаларидаёқ, хусусан, «Уста Fiёс» поэмаси ҳақида баъзи мулоҳазалар» номли мақоласида адабий асарни бадиият жиҳатидан таҳлил қилиш ва баҳолашга интилиш кузатилади. Мунаққиднинг «Абдулла қаҳҳор ҳикояларида психолигик тасвир» номли мақоласида ҳам ўз даври учун (хусусан, ўзбек адабий танқидчилиги учун) янгича таҳлил йўлидан боришига ҳаракат қилинган. Афсуски, юқоридагича вазиятда ҳатто

⁸³ Қаранг: Кўчкор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. – Т.: 1998.

Ҳ.Ёкубовдай зукко адабиётшунос ҳам буни тўғри баҳолай олмади. Ҳ.Ёкубовнинг «Адабиётимизда эстет-космополитларни охиригача фош қилайлик»⁸⁴ номли мақоласида мунаққиднинг бундай ёндашувини формализмга мойиллик деб баҳоланди, унга «ашаддий эстет-космополит» деган айб тақалди. Ҳ.Ёкубовнинг айблов руҳидаги бу мақоласи ЎзКП(б)Х съездидаги М.Ваҳобов чиқишидан икки ҳафталардан сўнг эълон қилингани эътиборга олинса, унинг уюштирилган мақола эканлиги, мафкурачилар жиддий ишларни режалаштириб қўйганлари ва уни амалга оширишга астойдил киришганлари ойдин бўлади-қолади. Ушбу манфур режани амалга ошириш йўлида оқни қора қилишдан тортиниб ўтирилмади, матбуотда кўплаб асарларга, жумладан, Ойбекнинг «Навоий» романига, Шайхзоданинг «Жалолиддин» драмасига, халқ оғзаки ижодининг дурдонаси «Алпомиши» достонига вульгар социологик хуружлар уюштирилди. Бу хуружларнинг натижаси шу бўлдики, қатағоннинг иккинчи тўлқини М.Шайхзода, Шуҳрат, С.Аҳмад, Шукрулло сингари ижодкорларни, Ҳ.Сулаймонов, А.Алимуҳамедов, Ҳ.Зарипов сингари адабиётшуносларни домига тортди...

* * *

50-йилларнинг ўрталаридан профессионал танқидчи сифатида танила бошлаган О.Шарафиддинов ўша йилларни шундай хотирлайди: «1956 йил мамлакатимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Ўша йил мамлакатимиз осмонида узоқ муддат мобайнида ҳукм сурган зулматли тун ёриша бошлагандай — уфқда тонг шафақлари йилтиллагандай бўлганди. Қолаверса, 1985 йилда бошланган ошкоралик ва қайта қуриш дегани илк бор ўша йили куртак чиқарган. Ўша йили партиянинг XX съезди бўлди. Съездда Н.С.Хрущев биринчи марта Сталин шахсига сифиниш иллатини баралла галирди. Бу нутқ мафкуравий ҳаётимизни алғов-далғов қилиб юборди. Бирдан аён бўлдики, мақталган социалистик жамиятимизда кўп йиллар мобайнида зулм ва зуравонликка асосланган якка ҳумронлик

⁸⁴ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1949, 16 март.

тузуми мавжуд экан, демократия деган нарса буткул йўқ экан, буйруқбозлик, дўқ-пўписа, таъқиб ва тазиқлар авж олган экан»⁸⁵. Дарҳақиқат, шахсга сифиниш оқибатларининг фош этилиши шўро жамиятининг ижтимоий-маънавий ҳаётида кескин бурилиш ясади. Жамият ҳаётида кейинча «Хрушчев баҳори» деб ном олган давр бошланди. Тўғри, ҳозирги кун нуқтаи назаридан қаралса, бу ўзгаришларнинг мақсад-моҳияти жамиятнинг кўпчилик аъзолари дилида ўлаёзган социализм ғояларига ишончни тирилтиришга, ғоянинг ўзини «оқлаш»га қаратилгани равшан. Яъни жамият ҳаётидаги фожиалар, жамики иллатлар, йўл қўйилган хатолар учун жавобгарликнинг барини Сталин шахсига ағдариш орқали кўпчиликда «аслида-ку, ғоя яхши, бироқ уни амалга оширишда хатолар қилинди, Ленин чизиб берган йўлдан оғиб кетилди» қабилидаги тасаввур ҳосил қилинди. Шунга қарамай, шахсга сифиниш оқибатларининг ошкор танқид қилингани, илгари йўл қўйилган хатоларни тузатишга киришилгани, ноҳақ қатагои қилингандарнинг реабилитация қилина бошлангани — буларнинг бари кишиларда эртанги кунга ишончни мустаҳкамлади, ижтимоий кайфиятни кўтарди, шахс фаоллигини оширди. Жамият ҳаётидаги бу ўзгаришлар, табиийки, адабий танқиднинг фаоллашувига олиб келди. Бу ҳақда О.Шарафиддинов юқорида эслатилган мақоласида: «XX съезд тиқилиб ётган булоқнинг кўзини очиб юборгандай бўлди — ҳамма жойда баҳслар, мунозаралар авж олди, ҳатто Ўзбекистонда ҳам санъат ва адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни очиқ айтишга интилган мақолалар пайдо бўла бошлади», - деб ёзади.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, табиийки, адабиётшунослик ва танқид олдига қатор вазифаларни қўйди. Буларниң ичида қатагонга учраган адаб ва шоирлар ижодига муносабатни қайта кўриб чиқиш масаласи энг долзарб ва кечиктириб бўлмас вазифа эди. Нега деганда, реабилитация қилиш бўйича комиссиялар фаол ишлаб, қатагон тегирмонидан омон чиқолганлар қайта бошлаган бир шароитда бу масалани тезлиқда ҳал қилиш зарур эди.

⁸⁵ Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Т.: 2004, 294-6.

И.Султон ўзининг «Ўзбек адабиёти тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганайлик» номли мақоласида: «Ўзбекистон адабиётшунослари олдида турган яна бир муҳим вазифа бизнинг совет адабиётимиз тарихининг бутун бойлигини тўлалигича очиб беришдан иборатдир. Адабиёт тарихининг турли босқичларида муайян рол ўйнаган айрим ёзувчилар ижодига асоссиз, бир томонлама баҳо бериш практикасини тугатиш керак»⁸⁶, — деб ёзди. Мақолада қатор адиларнинг ижоди «ноҳақ равишда адабиёт тарихидан чиқариб ташлангани» нотўғри эканлиги, бу нарса «ўзбек халқи адабиётининг совет даврида эришган ютуқларини қашшоқлантириш ва камситишга олиб келиши»ни таъкидлайди.

И.Султоннинг «Талантли ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирий»(1956) номли мақоласи бу йўналишдаги илк амалий ишлардан, адаб асарларининг ўқувчиларига қайтарилиши йўлидаги дастлабки қадамлардан бўлди. Бироқ мақолада қизиқ бир нуқта борки, унга алоҳида тўхталиш лозим. У ҳам бўлса 19 йил илгари «буржуа миллатчиси» сифатида қатағон қилинган А.Қодирийнинг бирданига ва қатъий қилиб «совет ёзувчиси» деб эълон қилингани. Бундай қатъийликнинг сабаби нимада? Гап шундаки, биз юқорида тўхталган аввалги мақоласида адабиёт тарихида «муайян рол ўйнаган айрим ёзувчилар ижодига асоссиз, бир томонлама баҳо бериш практикасини тугатиш керак» деган тўғри гапидан сўнг И.Султон: «Абдулла Авлоний, Файратий, Миртемир, Ҳ.Шамс ва бошқа баъзи ёзувчиларнинг ижоди объектив равишида, илмий асосда баҳоланиши керак»⁸⁷, — деб ёзади. Мунаққид «айрим», «баъзи» сўзларини ишлатганида яна кимларни назарда тутади? Мантиқан олиб қарасак, мақоладан келтирилган парчадаги саноқда Авлоний билан Файратий орасига Фитрат, А.Қодирий, Чулпонлар сигади. Бизнингча, И.Султон аввалги мақолани ёзганида булярнинг масаласи қай йўсин ҳал этилишини билмаган ва шунинг учун ҳам саноқда улардан бирортасининг ҳам номини келтирган эмас. Кейинроқ, расмий доираларнинг А.Қодирийга муносабати аниқлашгач, у ҳақдаги мақоласини ёзган.

⁸⁶ Султон И. Асарлар. З томлик. 2-том. – Т.: 1972, 106-6.

⁸⁷ Шу манба. 106-107 бетлар.

И. Султоннинг матбуотдаги кейинги чиқишиларида А. Қодирийни Чўлпон ва Фитратлардан кескин фарқлашга интилиш борлиги шу холосага келишимизга асос беради. Масалан, «Совет адабиётлари тарихининг баъзи масалалари ҳақида»(1958) номли мақоласида И. Султон: «Революциядан илгариги эски зиёлиларнинг Ҳамза, Айний, Завқий, Абдулла қодирий ва бошқалар сингари соғдил вакиллари пролетар революциясини ва унинг ғалабалирни ҳимоя қилиш йўлига ўтган бўлсалар, кўзга кўринган вакиллари Фитрат ва Чўлпон бўлган миллатчилик адабиёти Октябрга ва Совет ҳокимиятига нисбатан ўтакетган салбий мавқени эгаллади»⁸⁴, — деб ёзади. Кўриниб турибдики, бу ўринда ўтмиш адабиётига ёндашишда принцип бутунлай бузилган: А. Қодирий сунъий равишда қатордан ажратиб олинган ва ўшандай сунъий равишда «ўзбек совет адабиётининг асосчиси» мақомига кўтарилиган Ҳамза билан ёнма-ён қўйилган. Демак, И. Султоннинг А. Қодирий ҳақидаги мақоласида адабнинг қатъий равишда «совет ёзувчиси» деб аталгани Чўлпон ва Фитратлар масаласида расмий доираларнинг фикри салбий бўлгани билан изоҳланмоғи лозим⁸⁵. Яъни, кейинги иккисининг «ижодкор сифатида оқланмаслиги» аниқ бўлгач, А. Қодирийни улардан тўла ажратиб олиш зарурати юзага келган. Бугун дадил айта оламизки, адабиётшунослигимиз, уша даврда адабиёт ва мафкура соҳасидаги масъул бўлиб турган кишиларимизнинг қатъиятсизлиги, энг ёмони, тарихий адолатни тиклашдан кўра бошқа манфаатларни устунроқ қўйганлари сабабли аср бошидаги адабий жараённи холис ўрганиш ва баҳолаш иши яна камида 30 йилга кечикди.

Мумтоз адабий меросга муносабат масаласида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берди. Жумладан, F. Фулом ЎзКП XIII съездидаги сўзлаган нутқида мумтоз адабиётимизнинг қатор намояндалари ижоди асоссиз равишда ўрганилмай келаётганини айтиб, бу борада Тил ва адабиёт институти ишини фаоллаштириш зарурлигини таъкидлади. Шунингдек, F. Фулом ўз нутқида «Алпомиши»

⁸⁴ Шу манба. 141-б.

⁸⁵ Қатагон қилинган ижодкорларни «оқлаш» жараённи тафсилотлари ҳақида муфассалроқ маълумот олиш учун қаранг: Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Т.: 1994.

эпоси масаласини кўтарди, икки-уч йил илгариги вульгар социологик хуружлар ҳали кўпчилик хотирасида эскириб улгурмаган бир пайтда достон ноҳақ «реакцион асар» сифатида баҳоланганини айтди⁹⁰. Адабиётшунос А.Ҳайитметовнинг «Ўзбек классик адабиётини ўрганишдаги хато ва камчилклар тўғрисида»⁹¹ номли мақоласида ўтмиш адабиётини ўрганишда тарихийлик принципидан чекинилгани, шунинг учун ҳам кўплаб ижодкорларга ўта салбий баҳо бериш, турли ёрлиқлар ёпишириш ҳоллари юзага келгани танқид қилинди. «Халқ ижодининг ўлмас ёдгори» номли коллектив мақола муаллифлари «Алпомиш» достони ҳақида ги масала ўзбек халқининг адабий мероси ҳақида катта умумий масаланинг бир қисмидир»⁹² дея таъкидлаб, достонга «асос эътибори билан халқчил асар» дея баҳо бердилар.

Албаттга, мумтоз адабий меросга муносабат тамоман тўғри, илмий асосга тушди деб бўлмайди. Масалан, «Бобирнинг қарашларида зиддиятлар бўлса-да, у Шарқ адабиётига катта хисса қўшди» (В.Зоҳидов) қабилида баҳо бериш ва меросга сайлаб муносабатда бўлиш: «Алпомиш» эпоси бебош, хасис ва тўймас ҳукмдорларга қарши халқнинг ғазаб руҳи билан сугорилгандир» тарзида меросни мафкурага мослаб талқин қилиш амалиёти сақланди, муайян маънода кучайди ҳам. Шуларга қарамай, 20-йиллардаги нигилизм, 30-40 йиллардаги вульгар социологик ёндашувларга нисбатан адабий тарихий тафаккурда катта ижобий ўсиш бўлганини таъкидлаш зарур.

1956 йил январидан янги таъсис этилган «Ўзбекистон маданияти» газетасининг нашр қилина бошлагани республика адабий ҳастида муҳим воқеа бўлди. Газета ўзининг ilk сонлариданоқ адабий жараённинг, адабиётнинг муҳим масалаларини ёритишга киришиди. Газетанинг 1956 йил 7 март сонида эълон қилинган Т.Жалоловнинг «Поззиямизнинг жўшқинлиги ва лириклиги учун» номли мақоласи билан адабий-назарий тафаккуримизда сезиларни из қолдирган лирика ҳақида баҳс бошланди. Т.Жа-

⁹⁰ Фулом F. Муқаммал асарлар тўплами. 12-том. – Т.: 1990, 31-33 бетлар.

⁹¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 8 июн.

⁹² Қаранг: Султон И. Асарлар. 2-том. – Т.: 1972.

лолов лирикада бадиият масаласини Уйғун асарлари мисолида қўйди ва аҳамиятли фикрлар, нозик кузатишлар қилди. Бироқ, Т.Жалолов шеъриятимиздаги айрим нисбатан янги ҳодисалар, хусусан, персонажли, сюжетли лирикани қабул қилолмади. «Лирика ҳақида мулоҳазалар»⁹³ номли мақоласи билан баҳсга қўшилган О.Шарафиддинов масалага ўзгача ёндашди, «лирикани ҳаҳрамондан маҳрум қилиш — жанринг имкониятларини торайтиришга олиб келади» деган фикрни асослаб берди. Танқид майдонига эндиғина кириб келган О.Шарафиддиновнинг масалага бу хил кенг ёндашиши танқидда ҳам янгиланиш бошланганидан дарак эди. Шу билан бирга, мұнаққид шеъриятдаги, хусусан, персонажли лирикадаги схематизм кўринишларини асосли танқид қилди. Ҳ.Ёқубовнинг «Лирикада конфликт» номли мақоласи шеърнинг бадиий қувватини оширишда конфликтнинг роли, конфликтнинг сустлиги нафақат драматургия ва прозада, балки лирикада ҳам схематизмга олиб келиши кўрсатиб берилди. Конфликтсизлик назариясининг адабиётдаги излари ҳали тамом йўқолмаган бир шароитда мақолада билдирилган фикрлар муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга эди. Баҳс табиати билан боғлиқ ҳолда баъзан бирон бир фикрни қатъий қоида мақомида ўтказишга уринишлар ҳам кузатилди. Масалан, Ҳ.Ёқубов фикрига қарши чиқаркан, Ҳ.Дониёров ва С.Мирзаевлар «Воқеа ва ҳаҳрамонлар тасвирига қарши чиқиш қуруқ риториканинг авж олишига олиб келади»⁹⁴ деган хulosани олдинга сурдилар. Ҳолбуки, лириканинг ҳар қандай тури, агар шеър чинакам илҳом ва маҳорат билан ёзилган бўлса, яхши асар бўлавериши мумкин. Шунга ўхшашиб ҳол баҳс давомида аruz масаласида билдирилган фикрларда ҳам кузатилади. Жумладан, А.Ҳайитметов «Ҳозир ҳам оригинал, ўзбек ўқувчилари севиб ўқийдиган юксак ғояли ғазаллар, рубоийлар, маснавийлар яратиш... арузни ривожлантириш тамомила мумкин»⁹⁵ деган фикрни олдинга сурди. Бу фикрни М.Юнусов қўллаб-қувватлаган бўлса, Ҳ.Ғулом «Аруз —

⁹³ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 17 ва 21 март.

⁹⁴ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 28 март.

⁹⁵ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 14 апрел.

⁹⁶ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 23 май.

чиғаганга чиқарған вазн, уни эплаган одам ёссиң»⁹⁶ дея муроса-нинг осонроқ йўлини тутди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бир-бирига зид икки хил қарашиб қарши қўйилгани ҳолда аруз масала-си назарий жиҳатдан асосли ечимини топгани йўқ, ҳали адабиёт-шунослигимизнинг бу масалага яна жиддий қайтиши бор. Уму-ман, лирика ҳақидаги баҳснинг ғоят жонли кечгани, турли нуқ-таи назарлар билдирилгани шеъриятимизнинг мавжуд ҳолати ва эрганги истиқболи кўпчиликни ўйлантираётганидан дарак бер-ганидек, у шеъриятимизнинг кейинги равнақига бевосита таъсир этгани шубҳасиздир.

И.Султон XX съезд адабиёт олдига қўйган вазифаларга тўхта-либ, «совет адабиётини фақат идеялари жиҳатидангина эмас, балки бадиий қуввати жиҳатидан ҳам дунёда биринчи адабиётга айлантириш»⁹⁷ зарурлигини таъкидлайди. М.Қўшжонов эса дав-рнинг адабий-эстетик эҳтиёжлари ҳақида: «жамоатчилик шоир ва ёзувчиларимиз ижодининг ўзига хос томонларини, асарлари-нинг бадиийлик даражасини очиб берувчи, уларни бадиий жи-ҳатдан чинакам таҳлил қилиувчи илмий асарларга муҳтож»⁹⁸ деб ёzáди. Демак, адабиётдан бадиий савияни кўтариш талаб этил-ганидек, танқиддан таҳлил тамойилларини муайян даражада ўзгартириш талаб қилинади. Танқидчиликка шу йилларда кириб келган М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов сингари танқидчилар мазкур эҳтиёжни теран ҳис этдилар, танқидчилик фаолиятларида шундан келиб чиқишига интилдилар. Адабий асар-ни ғоявий ва бадиий жиҳатларини бирликда олган ҳолда таҳлил қилишига интилишнинг кучайиши давр танқидчилигининг жид-дий ютуғи ва шубҳасиз, бунда унга қўшилган янги овозларнинг катта роли бор.

Бадиият, бадиий асар поэтикаси, ёзувчи маҳорати каби му-ҳим назарий масалаларнинг замонавий адабиёт намуналари ми-солида тадқиқ этилгани давр танқидчилигининг ўзига хос хусу-сиятларидан саналиши мумкин. Бу адабий танқид билан адаби-ёт назарияси орасидаги алоқаларининг мустаҳкамланиши, тан-

⁹⁷ Султон И. Асарлар.2-том. – Т.: 1972.

⁹⁸ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1956, 4 апрел.

қиднинг назарий жиҳатдан бақувватлашувига йўл очди. Агар ўзбек танқидчилиги тараққиётининг илгариғи босқичларида унга хос «публицистика — илм — санъат» унсурлари уйғунлигига биринчиси устуворлик қилган бўлса, энди у чинакам илмга хос хусусиятларни касб эта борди. Жумладан, М.Қўшжоновнинг «Ҳаёт ва маҳорат»(1962) китобига кирган мақолаларда сюжет ва композиция, конфликт ва характер, бадиий образ ва образлилик сингари назарий масалалар ёритилди. О.Шарафиддиновнинг «Замонавийлик адабиётнинг қалби» номли мақоласида эса асар мазмунига алоқадор замонавийлик муаммоли бадиий маҳорат масаласи билан бирликда талқин қилинди. Мунаққид фикрича, замонавийлик асар темаси билангина боғлиқ эмас, у «ёзувчи дунёқараши, ҳаётга муносабати, эстетик позицияси билан боғлиқ бўлган foявий масала», шу боис ҳам у «муқаррар равишда маҳорат проблемаси ҳамдир». Яъни танланган мавзу қанчалик замонавий бўлмасин, у агар чинакам маҳорат билан юқори бадиий савияда ёритилмаса, замонавийлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Эътибор берилса, иккала мунаққид ҳам 40-йилларнинг охири 50-йиллар бошида адабий танқидчилигимизда кўп чалкаш хулосаларни (ҳатто, фоже оқибатларни ҳам) келтириб чиқарган масалаларни ўрганишга жазм этгандари кўринади. Хусусан, М.Қўшжоновнинг мақолаларида конфликтсизлик назарияси билан боғлиқ юзага келган иллатларнинг илдизи тадқиқ этилади, яна ҳам аниқроғи, ўша илдизга болта урилади. Зоро, уларнинг келиб чиқиши, бир томони, назарий билимларнинг саёзлиги билан ҳам боғлиқ эди. О.Шарафиддинов мақоласи эса замонавийлик масаласини юзаки тушуниш оқибатида юзага келган «замона муаммоларидан қочиши» ёки «ўтмишни идеаллаштириш» қабилида айб тақашларнинг олдини олиш, замонавий мавзуларни ишлапцаги қусурларни бартараф этиш мақсадига қаратилган. Янгиланаётган танқидчилик ўзининг қарашларини назарий пухта асосга қуришга ҳаракат қилаётгани, албатта, ижобий ҳодиса эди. Энг муҳими, танқидчиликдаги илк қадамларини шу йилларда қўйган У.Норматов, С.Мамажонов, С.Мирвалиев каби мунаққидлар ҳам ўз фаолиятларида шундай йўлдан бордилар. У.Норматов-

нинг ҳикоя, С.Мирвалиевнинг роман поэтикаси, С.Мамажоновнинг лирик асар табиати билан боғлиқ назарий изланишлари танқидчилигимизда янги, умидли кучлар етишаётганидан дарак эди.

Танқидчилик янги пайдо бўлган асарларни таҳлил қилиш ва баҳолашда фаоллиги билан адабий жараёндаги мавқеини янада мустаҳкамлади. Илгари айтилганидек, нашр имкониятларининг кенгайгани адабий жараённи изчил ёритиб бориш орқали унга фаол таъсир қилиш имконини яратди, танқид чин маъниода «ҳаракатдаги эстетика» мақомини эгаллай бошлади. Янгиланиш даври адабиётининг жиддий ютуқларидан саналувчи «Синчалак» қиссаси ҳақида О.Шарафиддиновнинг «Келажакка чорловчи қисса» тақризи, М.Қўшжоновнинг «Синчалак»да характерлар психологиязми» номли тадқиқий характердаги мақоласи эълон қилинди. М.Қўшжонов «Синчалак» таҳлилида ўзининг тадқиқот принципига содиқ қолди, қўйилган муаммо нуқтаи назаридан асарнинг ютуқ ва камчиликларини холис қўрсатиб беришга ҳаракат қилди. 40-йилларда бошланган анъянани давом эттириб, рус матбуотида ҳам А.Қаҳдор қиссаси қизғин муҳокама қилинди⁹⁹. Айтиш жоиз, юқоридаги тақризларда, асосан, асарнинг ижобий фазилатларига ургу берилган. Бу ҳолатда, С.Содиқов фикрича, «асарни ўта кўтаринки, ялтироқ талқин этиш иллати бутун собиқ иттифоқ танқидчилигининг тамойилига айлангани яққол кўзга ташланади»¹⁰⁰. Тўғри, танқидчилигимизнинг кейинги босқичларида кузатилган иллатлар шу йилларда ниш берган. Бироқ бу ўринда масаланинг иккинчи томонига ҳам эътибор зарур: «оғзаки танқидчилик» 1959 йилда Ёзувчилар уюшмасида ўtkazilgan муҳокама давомида «Синчалак» қиссасини анча кескин танқид қилган, унга ҳам турли сиёсий айбловлар тақашга уринган.¹⁰¹ Жумладан, муҳокама давомида «Синчалак»ка

⁹⁹ Чалмаев В. Победа в пути // Вопросы литературы, 1959, №7; Борисова И. Птичка – невеличка // Дружба народов, 1960, №1; Баскаков В. Время больших людей // Молодая гвардия, 1960, №4.

¹⁰⁰ Содиқов С. Абдулла Қаҳдор ижоди ва адабий танқид. ДДА.-Т.: 1997, 22-6.

¹⁰¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: 2004, 304-313 бетлар.

«партия ҳаётидаги демократия бузиб кўрсатилган», «партия ходими синчалакка тенглаштирилган» қабилидаги тутуруқсиз айблар қўйилган. Албатта, 40 йиллаб томир отиб келган вульгар социологик ёндашувнинг изсиз йўқолиб кетиши мумкин эмас, давр танқидчилигига бунинг асоратлари ҳали анча кучли эдики, шундай шароитда юқоридагича мақтovлар посангини тўғрилаш учун зарур ҳам эди.

Танқидчиликнинг «Тобутдан товуш» комедиясига муносабатида ҳам шунга ухшашиб ҳол кузатилади. 1962 йилда илк бор саҳнага қўйилган «Тобутдан товуш» комедияси томошабинлар ва мутахассисларда катта қизиқиш уйғотди. Премъерадан сўнг кўп ўтмай матбуотда комедия ҳаётидаги қатор тақризларнинг зълон қилиниши¹⁰² ҳам шуни кўрсатади. Бу тақризларда асар, асосан, ижобий баҳоланди. Орадан бир йилча ўтгач, «Қизил Ўзбекистон»-нинг 1963 йил 11 август сонида В.Зоҳидов, F.Гулом ва X.Гулом ҳамкорлигига ёзилган «Тобутдан товуш» ҳаётида мақоласи зълон қилинди. Муаллифлар фикрича, «гарчанд асарнинг айрим ижобий, бинобарин фойдали томонлари бўлса-да, лекин умуман олганда унда ғоят жиддий хато ва нуқсонларга йўл қўйилган». Муаллифлар фикрича, бу «ғоят жиддий хато»лар комедияда «салбий шахсларнинг биринчи планга қўйилгани», унда «ўрнак бўларли ва тўлақонли образ йўқлиги», персонажларнинг «бепарда, шармандаларча гаплашишлари»да кўринади. Бундан аён бўладики, тақриз муаллифлари сатиранинг табиати билан ҳисоблашмайдилар, асарга «ҳаётдаги ижобий тенденцияларни кўрсатиш» ва «ижобий қаҳрамон яратиш» каби догматик талаблар асосида ёндашадилар. Бунинг устига, тақризчилар асар ҳаётида илгари зълон қилинган мақолалардаги баҳоларни инкор қиласидилар. Жумладан, О.Шарафиддинов тақризи ҳаётида: «Ўзбекистон маданияти» газетаси «Тобутдан товуш» пьесаси тўғрисида О.Шарафиддиновнинг «Заҳарханда қаҳқаҳа» деган қуруқ мақтovдан иборат мақоласини

¹⁰² Фельдман Я. Огонь сатиры // Правда востока, 1962, 3 ноября; Шарафиддинов О. Заҳарханда қаҳқаҳа // Ўзбекистон маданияти, 1962, 5 декабр; Поспеловский Ю. Стрелы попадают в цель // Советская культура, 1962, 24 ноября.

босиб, катта хатога йўл қўйди. Бу мақола пъесадаги жиддий нуқсонларни танқид қилиб, ёрдам бериш ўрнига уни бир томонлама, асоссиз мақтайди, кўкларга кўтаради. Бундай нарса адабиётимизнинг юксалишига ёрдам бермайди». Албатта, муаллифлар асар ҳақида ўзларининг фикр-холосаларига эга бўлишга тўла ҳақлилар, муайян асар ҳақида турлича фикрлар билдирилиши мумкинлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Шунача экан, мақолада «асарни мана бундай жиҳатлардан баҳолаш керак» тарзида танқидга тайёр қолипларнинг тақдим этилаётгани мутлақо ногуғридир. Аслида, бу шўро танқидчилигига йўргакда теккан касал бўлиб, у социалистик реализмнинг «норматив» метод экани билан боғлиқ. Чунки «ҳаётни мана бундоқ, мана бундоқ қилиб тасвирлаш керак» дейа адабиёт олдига қатор талабларни қўйган метод адабий танқид олдига ҳам шунга мос талабларни қўйиши табиий.

1959 йил февралида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати деқадаси ўтказилди. Декада доирасида уюштирилган мунозараларда ўзбек адабиётининг жорий ҳолати ва истиқболи билан боғлиқ муҳим масалалар муҳокама этилди. Жумладан, адабий танқид бўйича мунозараларда ўз даврининг йирик адабиётшунос олимлари, таниқли мунаққидлар фаол иштирок этдилар. Қатор адабий танқидий ва адабиётшуносликка оид асарлар муҳокама қилинди, уларнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилди. Мунозара қатнашчилари томонидан танқидчилигимиздаги ижобий ўзгаришлар эътироф этилгани ҳолда, унга хос муаммо ва камчиликларга эътибор қаратилди. Ҳусусан, «традицияларнинг кам ўрганилганлиги» танқидчиларга «миллий традициялар заминида шаклланган социалистик реализмнинг ўзига хослиги»ни очишга имкон бермаётгани; танқидчиларда маҳоратнинг етишмаслиги, мақолаларда ҳамон «ақл ўргатиш»га мойиллик, асар ҳақида тайёр штамплар асосида фикр юритиши каби иллатларнинг мавжудлиги кўрсатиб ўтилди¹⁰³.

Албатта, бу каби муҳокамалар танқидчилигимиз ривожида муҳим аҳамиятга молик эди. Декадада билдирилган фикрлар танқидчилигимизда изсиз кетмади, бу нарса, аввало, танқид ва ада-

¹⁰³ Қаранг: Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2-том. 35-43 бетлар. Маҳорат мактаби. – Т.: 1961.

бийтшунослик ўрганаётган масалалар доирасининг кенгайганида кўзга ташланди. Адабий танқидчилик жорий адабий жараён муаммолари, адабиёт тараққиёти қонуниятлари билан боғлиқ масалаларни жиддий тадқиқ этишга киришди. Жумладан, адабиётда анъана ва янгилик муносабати масаласига бағишиланган илк мақолалар эълон қилинди. Ҳ.Ёкубовнинг «Чинакам новаторлик учун», М.Юнусовнинг «Новаторлик — бадий тараққиётнинг муҳим шарти» номли мақолаларида анъана ва янгилик диалектик алоқадаги талқинини топди. Иккала мақола муаллифи ҳам замонавий адабиёт ривожида адабий анъаналарнинг роли катталигини таъкидлагани ҳолда, бадий тараққиёт ўша анъаналарни ижодий ривожлантириш асосида амалга ошишини асослаб кўрсатишга интилди. Табиийки, танқидчиликда мазкур масаланинг қўйилиши ва юқоридагича йўсинда ҳал қилиниши адабий меросга тўғри муносабатнинг шаклланишида муҳим аҳамиятта молик эди.

Шу йилларда танқидчилик яна бир муҳим масалага айрича диққат қила бошлади. Маътумки, урушдан кейинги йилларда адабий алоқалар янада кучайди. Тўғри, шўро мафкураси бу алоқаларга кўпроқ сиёсий, мафкуравий тус беришга, уларнинг аҳамиятини шу жиҳатдан бўрттиришга кўпроқ эътибор қилди. Шунга қарамай, айни шу алоқалар адабиёт тараққиётининг муҳим омилларидан бири бўлиб қолгани, ўзбек адабиётининг равнақини фақат бой адабий анъаналарини ижодий давом эттириш билангина таъмин этиб бўлмаслиги аён эди. Шу маънода давр танқидчилигига адабий алоқалар ва адабий таъсир масалаларининг долзарб мавзуга айлана бошлаганини фақат мафкуравий «буюртма»га лаббай сифатида эмас, адабий-эстетик эҳтиёж натижаси деб қараш ҳам лозимдир. Хусусан, Ш.Турдиев, Р.Иногомовларнинг мазкур масалага бағишиланган илк мақолалари шу даврда эълон қилинган бўлиб, улар ўзларининг кейинги фаолиятларида шу йўналишида изландилар, ушбу масалани маҳсус тадқиқ этдилар.

* * *

60-йилларининг бошлари шўро жамиятида руҳий кўтаринкилик — эйфория даври бўлди. Бу, биринчидан, Сталин истибододининг тутатилиши ва жамиятда бирмунчча эркинлик шабадалари-

нинг эсгандай бўлгани, иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда эришилган ютуқлар билан боғлиқ эди. Яқиндагина фашизм балосини даф этиб, эндиликда Американинг атом дағдағасига муносиб жавоб тайёрлаб қўйган ва ўзини жами мазлумлар таянчи деб билган халқ; космосни забт этган, асрий чўлларни ўзлаштираётган, табиатни измига бўйсундира бошлаган халқ руҳиятида кўтаринкилик бўлиши табиий ҳам эди. Шу хил кайфиyat ва ўсишдаги дастлабки суръатлар таъсирида «коммунизм» эртанги кун бўлиб қолгани, кўпчилик коммунизмда яшашига ишониб қолгани ажабланарли эмас. Дарвоқе, аср адогига қадар коммунистик жамият қурилиши юксак минбарлардан эълон қилинган, аниқ дастурлар белгиланганди ҳам. Шу ишончни «Ҳаёт ва адабиёт» номли мақолосида И. Султон қўйидагича ифодалаган эди: «Бир неча ўн йилдан кейин совет кишилари дунёда энг юқори майший даражага кўтариладилар, энг қисқа иш куни жорий этилади, кишилар моддий қийинчилик нималигини билмайдиган бўладилар. Коммунизм шахснинг эркин ривожи, гуллаб-яшнаши учун ҳамма шароитни яратиб беради»¹⁰⁴.

Кўчирмадан маълум бўлмоқдаки, ҳозирда биз хомхаёл деб тушунадиган «коммунистик жамият» ўша давр кишилари назарида жуда ҳам реал, бунинг устига яқин келажак бўлиб туюлган. Юқорида айтилганидек, бу даврда кишиларнинг партияга ишончи ортган, партия эса коммунизм қуриш учун «бир-бирига чамбарчас боғланган икки вазифани, яъни коммунизмнинг моддий-техника базасини майдонга келтириш ва коммунистик одамни тарбиялаб стказиш»¹⁰⁵ вазифаларини бажариш зарур деб уқтиради. Адабиётнинг бундан келиб чиқувчи вазифалари эса қуйидагилар: «адабиёт ва санъат ҳамиша халқнинг турмуши билан чамбарчас боғланган бўлсин, социалистик воқелигимизнинг бойлиги ва ранг-баранглигини ҳаққоний акс эттирадиган бўлсин, совет халқининг улуғ ўзгартувчилик фаолиятини, унинг олижаноб муддаоси ва мақсадларини, юксак маънавий хислатларини

¹⁰⁴ Султон И. Асарлар. 2-том. – Т.: 1972. 323-б.

¹⁰⁵ Шу китоб. 285-б.

¹⁰⁶ Шу китоб. 286-б.

«ерқин ва ишонарлы қилип күрсатиб берадиган бұлсын»¹⁰⁶. Бу үринде И.Султон партия томонидан адабиёт олдига қўйилган вазифаларни мухтасар баён қиласди. Ўз-ўзидан аёнки, адабий танқиднинг вазифалари ҳам бевосита шулардан келиб чиқади. Мақолада бу масалага ҳам тұхталған И.Султон «танқиднинг вазифаси адабиёт соҳасида партияning йүлини изчил ўтказишдан иборат»¹⁰⁷ деб ёзади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, биргина И.Султон мақоласидан кўчирмалар келтирған ҳолда умумлашма қилишга ҳаракат қилингани тұғри эмасдек туюлиши мумкин. Бироқ биз бу үринде И.Султон ўша даврнинг етакчи мунаққид ва адабиётшуносларидан саналгани, адабий танқидчиликнинг «об-ҳаво»си кўп жиҳатдан олимнинг фикрлари билан белгиланганини зытиборда тутдик, холос. Ҳолбуки, бундай қараашлар ўша даврда ёзилған деярли барча мақолалар ва тадқиқотларда у ёки бу даражада, турлича кўринишларда ўз ифодасини топған. Уларнинг ҳаммасига тұхталиш шарт эмас, умумий тасаввур бериш учун эса энг характерли мақолалардан бирига муфассалроқ тұхталиш кифоя деб билдик.

Юқорида қисқача таърифланған вазият тасаввур қилинса, айни шу даврда адабий танқидчиликимизда ўзига хос «лениннома» вужудга келгани, партиянинг адабиётта «доно раҳбарлиги», марксизм доҳийларининг адабиёт ҳақидағи «Қимматли» фикрларини, партиявийлик тамойилини ёритишга қаратылған мақолалар ва тадқиқотларнинг¹⁰⁸ пайдо бўлиш омилларини тушуниш мумкин бўлади. Афсуски, бу мақола ва тадқиқотларда партия ва адабиёт муносабатлари, партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсати кўпроқ бир ёқлама ёритилған. Тұғри, бу масалани атрофлича ва тўлиқ, итмий холис ёритиш имконияти, бир томондан, ҳозирда ошкор этилган кўплаб материалларнинг у пайтларда маҳфий

¹⁰⁷ Шу китоб. 319-б.

¹⁰⁸ Дониёрөс Х., Мирзасев С., Шермуҳаммедов С. Адабиёт ва санъатда ленинча партиявийлик принциплари. – Т.: 1966; Шермуҳаммедов С., Мирзасев С. Ленин ва адабиёт. – Т.: 1970; Мамажонов С. Адабиёттинг партиявийлиги ва халқчилиги. – Т.: 1964; Шарағиддинов О. Ленин ва адабиёт. // Шарқ юлдузи, 1968, №10; Қаюмов Л. Бадий ижодда ленинча таълимот. – Т.: 1971; Қосимов С. Ленин, партия, адабиёт. – Т.: 1972; ва бошқ.

тутилгани, иккинчى томондан, партияниң түғри йўлда эканига қатъий ишонч мавжудлиги боис чекланган эди. Ҳатто, О.Шарафиддиновдек зукко мунаққид ҳам 1946-48 йиллар мобайнида адабиёт ва санъат соҳасида чиқарилган қарорларга тўхталиб, «Тўғри, бу қарорларни ҳаётга жорий қилишда, конкрет ёзувчи-лар ижодига тадбиқ этишда ўша йилларнинг мураккаб шароити билан, шу шароит туфайли туғилган доктрина билан изоҳланадиган жиддий хатоларга йўл қўйилган»ини¹⁰⁹ айтиш билан чекланади. Зоро, кўпчилик қатори мунаққид қарорнинг юзага келиш омиллари, унинг мазмун мундарижаси аввалбошдан адабиёт зарарига эканлигини айтишга, тушунишга ҳали тайёр эмасди. Бир ёқламалик марксизм-ленинизм асосчиларининг адабиёт ҳақидаги қарашларини ёритишда ҳам кўзга ташланади. Жумладан, уларнинг турли муносабат билан ёзилган мақола ва хатларидаги сочқин фикрлардан бутун бошли таълимот яратишга интилиш, Лениннинг адабий меросга муносабат масаласида билдирган фикрларидағи зиддиятларнинг кўрилмагани ёки ёзилган шароитини мутлақо ҳисобга олмаган ҳолда «Партия адабиёти ва партия ташкилоти» мақоласини дастурий асар сифатида қабул қилингани шундай дейишга етарли асос беради.

Социалистик реализм масаласига бағишиланган мақола ва тадқиқотлар¹¹⁰ ҳам давр адабий танқидчилигига анча кенг ўрин тутади. Методнинг илмий асосга эга эканлигини зўр бериб далиллашга интилгани ҳолда, танқид ва адабиётшунослик унинг фақат ғоявий-мафкуравий асосдагина алоҳида метод сифатида ажратилаётганига эътибор бермади. Аксинча, танқид социалис-

¹⁰⁹ Шарафиддинов О. Биринчи мұғжиза. – Т.: 1979, 145-б.

¹¹⁰ Шукуров Н. Социалистик реализм принципларига оғишмай амал қиласылар // Шарқ юлдузи, 1963, №4; Собиров Т. Ҳамза Ҳакимзода — узбек совет адабиётсида социалистик реализм асосчиси // Шарқ юлдузи, 1969, №3; Султон И. Реализмнинг замонавийлиги // Ўзбекистон маданияти, 1963, 9 март; Мамажонов С. Социалистик реализм байроқдори // Ўзбекистон маданияти, 1963, 12 октябр; Алиев А. Социалистик реализм ва адабий жараён // Ўзбекистон маданияти, 1971, 22 июн; Қулжонов А. Бақс давом этади // Ўзбекистон маданияти, 1971, 14 декабр; Назаров Б. Ойбек социалистик реализм ҳақида // Ўзбекистон маданияти, 1963, 28 декабр; Насриддинов Ф. Абдулла Қодирий реализми // Ўзбекистон маданияти, 1972, 28 январ; Норматов У. Социалистик реализм ва ижод типлари // Ўзбекистон маданияти, 1972, 22 февраль.

тик реализмни жаҳондаги энг илғор, жаҳон адабиётининг кейинги истиқболдаги йўлини белгилайдиган метод сифатида тушунтириди, ҳатто, уни жаҳон эстетик тафаккури тараққиётининг энг «юқори босқичи», ҳаётдан туғилгани учун ҳам асло ўлмайдиган метод дея баҳолади. Албатта, бу хил даъво ва баҳолар илмийликдан анча йироқ эди. Танқидчилигимиз ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг қарор топиши масаласида ҳам сохталика йўл қўйди. Илмий ва тарихий ҳақиқатга хилоф равишда Ҳамзани адабиётимиздаги ушбу метод асосчиси сифатида талқин қилиш, аввалига «Меҳробдан чаён»(И. Султон), кейинча «Ўтган кунлар»ни (У. Норматов) социалистик реализм намунаси сифатида талқин қилишлар бунинг далилидир.

Давр танқидчилиги ва адабиётшунослигига ҳамзашунослик жуда кенг, ҳатто, керагидан ортиқ даражада кенг ўрин тутди¹¹¹. Бундай дейишишимизнинг боиси шуки, Ҳамза ижоди ва шахсига бу қадар катта зътибор адабиётшунослик илмининг эҳтиёжи билан эмас, мафкуранинг талаби билан юзага келган эди. Шу сабабдан ҳам Ҳамза ижодини даврнинг ҳақиқий ижтимоий-тарихий ва адабий-маданий контекстидан узиб олган ҳолда, уни ўзбек шуро адабиётининг, ўзбек шуро адабиётида социалистик реализмнинг асосчиси сифатида тақдим қилиш ҳамзашуносликнинг асосий тенденцияси бўлиб қолди. Шоирнинг ўз даври адабий жараёнида тутган ўрни, унинг кейинги бўғин ижодкорларига таъсири орттириб, бўрттириб кўрсатилди. Сохтакорликда шу даражага бориб этилдики, 1949 йилда қайта тикланган «Бой ила хизматчи»ни социалистик реализмнинг адабиётимиздаги илк ва мумтоз намунаси сифатида тақдим этилди. Албатта, ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди бу қадар кенг ва атрофлича ўрганилиши жуда муҳим, бу жиҳатдан ўзбек адабиётшунослигига Ҳамза даражасига етадиган биронта ҳам ижодкор йўқ. Бироқ, сохталаштириш оқибати шу бўлдики, ҳозир бу асарлар илмий жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам тамом эскирди.

60-йиллар ўзбек танқидчилигига разм солинса, унда мунақ-

¹¹¹ Қаранг: Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2-том. – Т.: 1972, 105-126 бетлар.

қидларнинг муайян йўналишда ихтисослашуви яқол кўзга ташланади: уларнинг айримлари шеърият, бошқалари наср, тағин бирлари драматургия танқиди билан кўпроқ шугулланади. Бу эса, табиийки, танқиднинг профессионал савиясини кутаришда муҳим эди. Чунки, аввало, ҳар бир танқидчининг ўзи хуш кўрадиган, эркинроқ ва суйиброқ ёзадиган соҳаси бўлади; иккинчидан, ихтисослашув янги асарлар оқими кучайган бир шароитда мунаққидга муайян соҳани мунтазам ва изчил кузатиб бориш, демакки, ундаги ҳар бир ўзгаришни вақтида ҳис қилиб туриш имконини беради. Адабиётнинг «томир уриши»ни мунтазам ҳис этиб туриш эса чинакам танқидчи бўлишнинг муҳим шартлари дандир. Албатта, ихтисослашувни қатъий чегараланиб олиш сифатида тушунмаслик керак: биз «проза танқидчиси» дея таниган мунаққид фаолиятида шеърият, драматургия таҳлилига бағишланган асарлар бўлавериши мумкин, бироқ у проза ҳақида кўпроқ ва хўброқ ёзаверади. Масалан, 60-йилларда ёзган мақола ва китобларида М.Қўшжонов, У.Норматов, С.Миръалиевларни кўпроқ наср, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, И.Фафуровларни шеърият, Б.Имомов, Ҳ.Абдусаматовларни драматургия масалалари кўпроқ қизиқтирганини кўриш мумкин.

Маълумки, 60-йилларда миллий насримизда жиддий ўсиш, жонланиш кузатилади. Ойбек, А.Қаҳҳор сингари Йирик адиларимиз қаторида А.Мухтор, С.Аҳмад, Шуҳрат сингари тажрибали носирлар ҳамда насрда қалами хийла қайралиб қолган О.Ёқубов, П.Қодировлар қаторига қўшилган Ў.Умарбеков, Ш.Холмирзаев, Ў.Хошимов каби носирларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракати бу ўсишни таъмин этди. Айтиш керакки, бунда танқидчиликнинг насримиздаги янгиликларга, унинг муаммоларига ҳозиржавоблик билан муносабатда бўлгани ҳам сезиларли аҳамият касб этган.

У.Норматовнинг «Ҳикояда драматизм», «Ҳикоя ва замон», «Ҳикояда ҳаёт нафаси», «Ҳикоянавис санъати», «Сайд Аҳмад кулгиси» каби қатор мақолаларида ўзбек ҳикоячилигининг назарий масалалари, унинг мавжуд ҳолати ва тараққиёт тамойиллари ўрганилди. Шуниси муҳимки, мунаққид кўпроқ гъир ҳикоячилигининг етук намояндалари — А.Қаҳҳор ва С.Аҳмад ҳикоя-

ларини таҳлил қилиш, уларнинг ижодий тажрибаларини умумлаштириб беришга интилди. Бунда У.Норматов ижодига хос асардаги ижобий нуқталарни бўрттириш орқали бадиий дид ва тафаккурга таъсир кўрсатишга интилиш принципи кўзга ташланади. М.Қўшжоновнинг У.Норматов билан ҳамкорликда ёзилган «Маҳорат сирлари» китобида А.Қаҳҳор» ижодининг бадиий ўзига хослиги, унинг асарлари бадиий жозибасини таъминлаган омиллар тадқиқ этилди. Моҳиятган ушбу китобни ёзувчига мўлжалланган танқид намунаси, дейиш мумкин. Чунки «Маҳорат сирлари» — кўплаб ёш ижодкорларга А.Қаҳҳор «маҳорат мактаби»да таҳсил олиш учун қўлланма бўла олгудай асар бўлиб, у ҳикоячилигимиз бадиий такомилида муҳим ўрин тутади.

М.Қўшжонов бадиий проза намуналарини таҳлил этаркан, уларда тасвирнинг ҳаётйлиги ва ҳаққонийлиги, бадиий мантиқнинг изчиллигига алоҳида эътибор билан қаради. Мунаққид асарни, унда тасвирланган ҳаёт ва характеристларни реалликка қиёсан ва унга узвий боғлаган ҳолда таҳлил қилди, лекин бадиий ҳақиқатнинг ўз қонуниятлари, меъёрлари борлигини унутмасликка интилди. Олимнинг адабий танқидий асарларида социологик методни мутлақлаштирумagan ҳолда ундан таҳлил инструментларидан бири сифатида фойдаланилгани, бадиият масаласини мазмуний таҳлил билан бирга олиб борилгани танқидий тафаккурда жиддий ўсиш бўлганлигидан далолат эди. «Ҳаёт ва маҳорат» мақоласида мунаққид «Муқаддас» қиссасининг журнал вариантидаги якун мувваффақиятлироқ эканини, бу ҳолда асар ўқувчи онгига давом этишини таъкидлайди¹¹². Қиссанинг ўқувчиларга, уларнинг истакларига мосланган китоб варианти ютқизиқ эканлигини таъкидларкан, М.Қўшжонов бадиий дид юксаклиги ҳақида қайғурди. У.Норматов тақризида ҳам қисса, умуман, ижобий баҳоланади, шу билан бирга, асарда ривоя ритми охирига бориб тезлашиб кетиши, характеристларнинг табиатига мос бўлмаган ўзгаришлар юз бергани кўрсатиб ўтилади¹¹³. А.Қулжонов бўлса қиссанинг бош

¹¹² Қўшжонов М. Ижод масъулияти. – Т.: 1981.

¹¹³ Норматов У. Муқаддас // Ёш ленинчи, 1960, 10 май.

¹¹⁴ Қулжонов А. Шу куннинг қиссаси // Шарқ юлдузи, 1961, №2.

фазилатини унинг замонавий руҳида деб билади¹¹⁴.

Умуман олганда, 60-йиллар ўзбек насрода қисса жанри юқсалди, у бадиий ва ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришларни бошқа жанрларга нисбатан кенгроқ ифодалай олди. Қиссачиликда даврнинг муҳим муаммолари, жумладан, ҳаётга эскича ва янгича муносабатлар зиддияти, замондошнинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, инсонга муносабат, инсон қадри каби муаммоларнинг қўйилгани ҳамда уларни янгича, ўз даври нуқтаи назаридан бадиий тадқиқ этишига ҳаракат қилингани ўқувчи омма эътиборини тортиди. Қиссачиликдаги бу тенденция кўпроқ О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Умарбеков, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимовларнинг излашилари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг асарлари танқидчиликда қизғин муҳокама қилинди¹¹⁵. Муҳими, танқидчилик ушбу қиссаларнинг ютуқларини кўрсатиш билангина чекланмади, адабиётимизнинг эртасини ўйлаган ҳолда улардаги айрим нуқсонларни ҳам кўрсатди.

Кези келганда айтиш лозимки, 60-йиллар танқидчилигига тақризнинг муайян қолипи шаклланиб улгурди. Унга кўра, тақриз қилинаётган асарнинг мавзуси ғоят долзарблиги таъкидланади, фазилатлари саналади-да, хулоса қисмида «айрим жузъий камчиликлари» ҳам йўқ эмаслиги эътироф этиб қўйилади. Табиийки, бундай амалиёт танқид савиясининг тушиб кетишига, унинг адабий жараёнда тутган мақоми сустлашишига олиб келади. Танқидчи Н.Худойберганов «60-йиллар танқидчилигига ўртacha адабиётга муносабат жиддий муаммога айланди»¹¹⁶ деб ёзгани ҳам шундандир. Масалан, юқорида қиссачилигимиз ютуқлари ҳақида гапирганимизда унинг энг яхши намуналари эътиборда тутилди. Ҳолбуки, бу даврда 60 дан зиёд қиссалар яратилди. Албатта, улар ичидаги бадиий савияси паст бўлганлари ҳам йўқ

¹¹⁵ Шарафиддинов О. Инсон севгига муҳтоҷ // Қизил Ўзбекистон, 1962, 16 сентябр; Худойберганов Н. Илҳом мевалари // Шарқ юлдузи, 1961, №1; Файзиев Б. Ҳаёт қадри // Шарқ юлдузи, 1962, №12; Содик. Ҳамиша баҳор бўлсин // Гулистон, 1964, №7; Норматов У. Эрк баҳси // Ўзбекистон маданияти, 1970, 11 сентябр; Кўшіжонов М. Қиссанинг иккинчи ҳаёти // Шарқ юлдузи, 1971, №4; Маҳмудов Т. Эрк ва севги // Шарқ юлдузи, 1971, №4; ва бошқ.

¹¹⁶ Ўзбек совет адабий танқиди. – Т.:1990, 100-6.

қоласида Сайёрнинг қиссаларини жиддий танқид қилди. Бироқ танқид барча асарларга ҳам бундай принципиал ёндаша олмади. Қизиги шундаки, танқиднинг яхши бадиий савиядаги асарларга нисбатан ҳам, бадиий савияси бўш асарларга нисбатан ҳам мавқеи аниқ — «ўртача асарлар» қаршисида танқид ожизлик қилди.

60-йиллар ўзбек романчилиги янги номлар, янги асарлар билан бойиди. Жумладан, А. Мухторнинг «Чинор» романни танқидчиликда қизғин мунозаралар уйғотди. Роман қурилишидаги мураккаблик, бадиий шартлилик даражасининг юқорилиги, ўтмиш ва замона тасвирининг алмашиниб туриши, ифоданинг рамзийлиги каби жиҳатлари билан адабиётимиз учун янги ҳодиса эди. Ҳ. Ёкубовнинг романни «мұъжиза» деб атагани¹¹⁷ ҳам асарнинг ўз даври учун янгилик бўлгани билан изоҳланади. У. Норматов «Чинор»ни «А. Мухтор ижодидаги миллий заминга, миллий анъаналаримизга энг яқин турувчи асар» лиги, адаб «стажрибаси ҳозирги ўзбек насли учун ғоят ибратли» эканини таъкидлади. Айни пайтда, «ёзувчининг шаклий-услубий изланишлари адабий танқидчиликда муносиб баҳосини олмагани»ни қайд этади¹¹⁸. К. Яшин эса ушбу романга тўхталиб, «Очил бува образида миллий характернинг энг асл белгилари гавдалантирилгани», асар адабиётимизда «Қувончили ҳодиса» бўлганини айтади. Шу билан бирга, К. Яшин ёзувчи романга «фавқулодда ҳодисаларни меъёрдан ортиқ киритгани» ишончсизлик туғдириши, замонамиздан узоқлашилгани сари тасвир мавҳумлашиб, хирадашиб бориши каби камчиликларни ҳам кўрсатиб ўтди¹¹⁹. Ҳар ҳолда, К. Яшиннинг бу фикрлари танқидчиликдаги эътироzlарга яқин, бу эса «ёзувчининг шаклий-услубий изланишлари»га (У. Норматов) алоҳида эътибор билан қараш, уларнинг ўзига хослигини маҳсус тадқиқ этиш зарурати стилганидан далолат эди.

¹¹⁷ Ёкубов Ҳ. Самарали ижодий изланиш // Шарқ юлдузи, 1970, №9.

¹¹⁸ Норматов У. Санъаткорнинг ҳўш ҳаноти // Ўзбекистон маданияти, 1972, 17 ноябр.

¹¹⁹ Яшин К. Асарлар. 4-том. – Т.: 1980, 174-6.

Танқидчилик Мирмуҳсиннинг «Умид», П.Қодировнинг «Қора кўзлар», С.Аҳмаднинг «Уфқ», О.Ёкубовнинг «Эр бошига иш тушса», Ў.Умарбековнинг «Одам булиш қийин» романларини, умуман олганда, ижобий баҳолади. Жумладан, «Қора кўзлар»да П.Қодиров аввалги романни «Уч илдиз»да кузатилган камчиликларга «анча барҳам бериб, олдинга томон катта қадам ташлагани»¹²⁰ қайд этилди. Шу билан бирга, романнинг айрим камчиликлари, хусусан, асар финалининг бўшаштириб юборилгани, Аваз билан Ҳулкар муносабатлари етарли очилмагани кўрсатилди¹²¹. С.Аҳмад, О.Ёкубов, Ў.Умарбековнинг роман жанридаги илк изланишларига танқид хайриҳоҳлик билан муносабатда бўлди, уларнинг ютуқ ва камчиликларини холис баҳолади¹²², муаллифлар тимсолида жанрнинг эртасини кўрди.

Афсуски, танқид давр романчилигимиздаги камчиликларга доим ҳам принципиал муносабатда бўлмади, кўпроқ муроса йўлига юрди. Жумладан, «Чиниқиш» (Мирмуҳсин), «Тақдир» (И.Рахим), «Ота» (Ҳ.Нўймон ва А.Шораҳмедов), «Сенга интиламан» (Ҳ.Гулом), «Йўл» (Ж.Абдуллахонов) каби қатор романлар таҳлилида кўрсатилган камчиликлар яна «мавзу долзарблиги» ҳақидаги фикрлар соясида қолиб кетди. Ҳолбуки, танқид бу асарларга хос камчиликлар сирасида схематизмга мойиллик, композицион қурилишнинг заифлиги, характеристларнинг тўлақонли чиқмагани, ҳаётнинг етарли бадиий идрок қилинмагани, салмоқли бадиий фалсафанинг йўқлиги кабиларни курсатиб ўтганди. Танқидчилик масалани «агар шу камчиликлар мавжуд экан, мавзу актуаллигининг үзигина уларни «роман» санашга имкон берадими?» тарзида қўймади. Танқид бунга ухшаш кескин ҳукмлардан қочди. Натижা шу бўлдики, адабиётимизда воқеа бўлган асарларга ёзилган тақризлар билан бадиий савиаси паст асар-

¹²⁰ Қаюмов Л. Аср ва наср. – Т.: 1975, 213-б.

¹²¹ Норматов У. «Қора кўзлар» ҳақида // Совет Ўзбекистони, 1966, 12 август; Шарафиддинов О. Улгайиш самараси // Шарқ юлдози, 1967, №1.

¹²² Норматов У. Сайд Аҳмад. – Т.: 1971; «Эр бошига иш тушса» // Ўзбекистон маданияти, 1966, 8 июн; Ёзувчилик машаққатлари // Шарқ юлдози, 1970, №7; Шарафиддинов О. Курашчан авлод // Гулистон, 1967, №1; К.Яшин. Асарлар. 4-том. – Т.: 1980; ва бошқ.

ларга ёзилган тақризлар орасида у қадар катта фарқ кузатилмай қолди: танқид ўргамиёначиликка кенг йўл очиб берди.

60-йилларда ўзбек шеъриятида ҳам жиддий кўтарилиш кузатилади. Шеъриятга кириб келган янги авлод унга ўзининг янгича қарашлари, янги руҳини олиб кирди. Тажрибали шоирлар ижодида ҳам замона руҳи, талабига мос ўзгаришлар содир бўлди, уларнинг ижодида ҳам янгилиниш кузатилди. О.Шарафиддинов «Замон — қалб — поэзия» номли мақолосида бу кўтарилиш «сабини сўнгти йиллардаги умумий ҳаётимиздан, ватанимизда ҳукм сураётган ижодкорлик руҳидан қидириш керак»¹²³ деб ёзганида тўла ҳақ эди. Мунаққид «ҳар қандай шеър қофияси ва вазни, туроги ва банди жойида бўлгани билан поэзия бўлавермайди» деган тўғри ва даври учун муҳим тезисни олдинга сурди. О.Шарафиддинов «поэзия талантдан бошланади», деркан, талантни «ҳаётнинг ҳеч ким кўрмаган томонларини кўра олиш, у орқали воқеликнинг муҳим томонларини ифодалай олиш, даврнинг катта проблемаларини кўтариб чиқа олиш қобилиятидир. Поэзиядаги образлилик — фикрий теранлик билан, ҳаётга янгича муносабат билан, шу муносабатни эҳтиросли формада айтиш билан боғлиқ нарса» дейа таърифлайди. Адабий-танқидий тафаккурдаги яна бир муҳим ўзгариш шу эдики, энди «темаларни тор, шахсий интим темалар ва сиёсий темалар деб ажратиш», «тор»ларини камситиш амалиётидан воз кечилди. Шеъриятда «мен» ҳукуқларининг тан олиниши ундаги кўтарилишининг муҳим омиларидан бири бўлди. Масалан, Зулфия лирик қаҳрамонининг шахсий кечинмаларини юксак гражданлик пафоси даражасига кўтариб куйлай олганини танқид эътироф этди¹²⁴. Шоиранинг лирик қаҳрамонига хос дард дилида улкан йўқотишлар армони билан яшаётган минглаб аёлларимиз дардига том маънода ҳамоҳанг эдики, бу лирикада, умуман, адабиётда «тор» мавзу бўлмаслигининг ёрқин далили эди. Уйғуннинг «Ҳаёт чорлайди», «Қалбимда баҳор» тўпламларига кирган қатор шеърларнинг мувафф

¹²³ Шарафиддинов О. Замон – қалб – поэзия.

¹²⁴ Султонова М. Ўзбек қизининг овози // Ўзбекистон маданияти, 1970, 6 март; Бобохўжаев Н. Олтин водий туфғаси // Шарқ юлдузи, 1967, №4; Мамажонов С. Шеърият баҳсида. – Т.: 1970.

фақияти ҳам уларда лирик қаҳрамоннинг оддий бир инсон сиғатида гавдалангани, самимияти ва шулар туфайли ҳалқ дилига яқинлиги билан изоҳланади. А.Ориповнинг илк шеърлари ёқ поэзиядаги янгиланишнинг асосий белгиларини ўзида мужассам этди, муҳими, танқид буни ўз вақтида илғаб ола билди. С.Мамажонов шоир шеъриятига хос асосий ҳусусиятларни тубандагича ифодалади: «Абдулла инсон ички дунёси қарама-қаршиликларини аниқ, равон, меъёрли ҳиссисёт билан, жуда самимий ифодалай олади. Бу унинг шеърларига «драматик руҳ беради», шеърлари ўйлаётган, қийналаётган қалбнинг бадиий ифодасидир»¹²⁵.

Танқидчилик шеъриятида янгилик ва ўзгаришларни мунтазам кузатиб борди, ундаги ижобий тамойилларни қўллаб-кувватлашга, номаъқулларининг йўлини кесишга интилди. О.Шарифиддиновнинг «Ниҳоллар» номли мақоласида ёш ижодкорларнинг шеърлари фамхўрлик ва хайриҳоҳлик, айни пайтда талабчанлик билан таҳлил қилинди. «Йиллар ва йўллар» мақоласида эса поэзиямизнинг ярим асрлик йўли, гарчи 20-йиллар адабиёти шеърияти ҳақидаги ўринларда давр таъсири билан асоссиз фикрлар билдирилган бўлса-да, илмий таҳлил қилинди, ундаги йўқотиш ва ютуқлар кузатилди. С.Мамажоновнинг «1965 йилнинг шеърий парвози», «Лирикамизга бир назар» номли обзор мақолалари, И.Faфуровнинг «Она юрт қуйчиси», «Усмон Носир», «Жозиба» номли китоблари танқидчилик лирика таҳлилида жиддий ўстанидан далолат беради.

60-йиллар шеъриятида поэма жанрининг фаоллашуви кузатилади. Танқидчилик давр поэмаларини таҳлил қиласкан, аввалио, поэма жанрининг ўзига хос ҳусусиятларини очиб беришга интилди. Зеро, жанр кенг оммалашаётган бир шароитда унга қўйиладиган талаблар ҳақида аниқ тасаввурга эга булиш танқидчилик учун ҳам, ижодкорлар учун ҳам бирдек муҳим эди. У.Норматовнинг «Поэма — қалб қўшиғи» мақоласида поэмада воқеаларни тасвиrlаш эмас, балки ўша воқеалар туфайли пайдо бўлган руҳий кечинмалар муҳимлиги, поэма «прозада айтиш мумкин бўлмаган қалб қўшиғи» эканлиги кўрсатиб берилди.

¹²⁵ Адабиётимизнинг ярим асри. 240-6.

Мунаққид шу нүктаи назардан келиб чиқиб, жумладан, Ҳ.Салоҳнинг «Янгроқ ҳаёт», «Лайло» поэмаларида воқеалар тасвирининг етакчилик қилиб қолганини, Мұхаммад Алиниң «Машраб» поэмасида қаҳрамоннинг тұлақонли характер сифатида гавдапанмаганлиги, Сайёрнинг «Даҳрий» поэмасида конфликттіннің жүн ҳал қилинганини қусур сифатида күрсатиб берди. Давр поэмалари С.Мамілонов, И.Гүфуров, Ф.Насритдинов каби мунаққидлар томонидан ҳам жиуди үрганилди. Масалан, Э.Воҳидовнинг «Нидо» поэмасы ҳәзіра тұхталыб, мунаққид унинг үзити хос бир жиһитини пинқ белгилайди ва асарни «армонли монолог» деб итиди. Танқидчилер Ойбекнинг «Даврим жароҳати», Э.Воҳидовнинг «Нидо» ва «Палатқада ёзилған достон», Ҳ.Шариповнинг «Шоир ҳақида», «Тановар», Мұхаммад Алиниң «Гұмбағдаги нур» поэмаларини ижобий баҳолади.

Юқоридагиларни умумлаштириб айтиш мүмкінки, 60-йиллар үзбек танқидчилигіде адабий асарни ғоявий ва бадий жиғаттарының бириккә олған қолда текшириш, таҳлилда пухта нағаршылардың тиянишға интилиш каби ижобий тамойиллар күттілди. Бу диврің келиб танқидчилер вульгар социологик ёндашыу нюансиден, асосын, қутулди. Бирок таҳлилда социологик методининг етакчилігі ва мағкура яккақомылғынинг мавжудлігі туғайлы вульгар социализм томон оғиш хавфи имконият даражасыда сақланиб қолаверди.

* * *

1972 йылда партияның «Адабий-бадий танқид түғрисінде»ғи қарори қабул қилинди. Илгари күриб үтганимиздек, партияның адабиёт соҳасыда чиқарған қарорларининг ҳаммаси унинг адабиёт соҳасындағы сиёсатига үзгаришлар киритиш зарурати туғилған шароитди қибул қилинган. Мазкур қарор ҳам истисно эмас, янын у ҳам идабиёт соҳасындағы сиёсатин үзгартырышга қаратылған ыди. Буни тушуныш учун 70-йиллар бошида шұро жамиятида күннеге келген шығынтын ёдға олиш зарур бўлади. Кремлдаги сиёсий үйинлар натижасыда Н.С.Хрущевнинг ҳокимиятдан кетишти билин «хрущев баҳори» ҳам поёнига етгани, ҳозирча у инерция кучи билин да шом этуб кеслаётгани маълум бўлиб қолди. Янги

раҳбарият «гайкаларни қотириш» сиёсатини йўлга қўя бошлади. 60-йилларнинг иккинчи ярмидан гарб маданияти таъсирига қарши кураш деган шиорлар остида эркинликларни чеклаш, ўзгача фикрловчи зиёлиларга янги шароитни билдириб қўйишга уринишлар бошланган эди. 1968 йилда совет қўшинларининг Чехославакияга олиб кирилиши ва миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилашидек ҳуқуқи очиқасига поймол этилгани шўронинг янги сиёсати моҳиятини оламга ошкор этди. Ички сиёсатда ҳам энди ошкора орқага қайтиш бошланди: 50-йиллар охири 60-йиллар бошларидағи «илиқлик», нисбий эркинлик барҳам топа бошлади, яна сўз, фикр, ижод эркинлигига тажовуз қилинди, цензура кучайди. Табиийки, бу зиёлилар қатламида, айниқса, ижодкор зиёлилар орасида кучли норозилик туғдирди, «диссидентлар»— ўзгача фикрловчилар кўпайди, маҳсус хизматлар «диссидент»ларни таъқиб қилишга тушди. Илиқлик даврида ёзилган чинакам реалистик асарларнинг бир қисми ғаладонларга жойланди, бир қисми қўллэзма (самиздат) ҳолича оммалашди, бошқа бир қисми турли яширин тахаллуслар билан хорижда чоп қилинди... Қисқаси, шўро жамияти ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кейинча «турғунлик даври» деб аталган палласига кирди.

Партияning навбатдаги «тарихий» қарори, мухтасар таъриф берилса, юқоридагица ижтимоий-сиёсий шароит маҳсули бўлиб дунёга келган эди. Тўғри, ҳар доимгидек, қарорда асосий мақсад «адабиётни ғоявий ва бадиий жиҳатдан юксалтириш» экани таъкидланади, танқидчиликда юз кўрсатган камчиликлар, жумладан, «ғоявий ва бадиий жиҳатдан яроқсиз асарларга нисбатан муросасозлик, субъективизм, ошна-оғайнигарчиллик ва гуруҳбозлик билан боғлиқ тарафкашлик ҳоллари» асосли танқид қилинади. Бироқ, барча қарорларда бўлгани каби, бунда ҳам эзгу мақсад ва ҳаққоний кўрсатилган камчиликлар асосий мақсадни пардалашга хизмат қиласиди. Асосий мақсад эса, кўпроқ, қуйидагиларда кўринади: «Танқид социалистик реализм санъатининг инқилобий ва гуманистик идеалларини тасдиқлашда, буржуача «коммавий маданият» ва декадентлик оқимларининг реакцион моҳиятини фош этишда, адабиёт ва санъатга номарксистик қарашлар, ревизионистик эстетик концепцияларга қарши кураш-

да етарли даражада фаол ва изчил эмас». Ўз-ўзидан аёнки, бу гаплар, биринчи галда бадиий адабиёт ва санъатда кузатилган «диссидентлик»ка қарши қаратилгандир. Яъни қарор танқид олдига ҳам ички, ҳам ташқи «гоявий душманлар»га қарши кураш вазифасини қўймоқдаки, бу социалистик реализм адабиёти ва санъатини «зараарли» таъсирлардан иҳоталаш, тўғриси, изоляциялаш мақсади билан изоҳланади.

Эътиборли жиҳати шуки, қарорда «партия органлари, министрлик ва муассасалар, ижодий союзлар тасарруфидаги матбуот органларининг танқидий-библиографик фаолиятини етарли назорат қилмаётгандари» айтилади. Бу эса назоратни, яъни цензурани кучайтириш, сўз ва ижод эркинлигини чеклашга бошқача йўсиндаги даъватдан бошқа нарса эмас эди.

Қарорда «партия қўмиталарининг муҳим вазифаси министрлик ва муассасалар, ижодий уюшмалар, матбуот, радио ва телевидение органларига танқидчи кадрларни танлаш, жойлаштириш ва тарбиялаш, танқидчиларнинг коммунистик қурилиш амалиёти билан алоқасини мустаҳкамлаш, уларнинг марксчаленинча назарий тайёргарлигини мукаммаллаштириш ишида ёрдамни кучайтириш» эканлиги таъкидланади. Эътибор берилса, бу ўринда партия танқидни адабиётга эмас, ўзига хизмат қилдириш учун «ғамхўрлик» қилаётганини эътироф этаётгани кўринади. Зоро, қарорда партия қўмиталари «танқидчи кадрларни танлаш, жойлаштириш ва коммунистик руҳда тарбиялаш»га сафарбар этилаётган экан, демак, партия танқидга ўз кўлидаги мафкуравий қурол деб қарайди, уни ўзининг адабиёт жабхасидаги иттифоқчиси, аниқроғи, ўз сиёсатини амалга оширувчи югурдак деб билади.

Партия қарорини ҳаётга тадбиқ этиш ҳам, деярли, илгаридан синалган схема асосида амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон мисолида оладиган бўлсак, Ёзувчилар уюшмасининг иккита пленумида адабий танқидчилик масалалари муҳокама этилди, «Совет Ўзбекистони» ва «Ўзбекистон маданияти» газеталарида шу масалага бағишланган редакцион мақолалар эълон қилинди; «Шарқ юлдузи» журналида «Партия ишончи — илҳом манбай», «Тошкент ҳақиқати» га-

зетасида «Адабий-бадиий танқидчиликда партиявийлик учун» мавзуларида етакчи мунаққидлар иштирокида муҳокамалар ташкил қилинди ва б. Холислик учун айтиш керак, қарор туфайли адабий танқидга зътибор анча кучайди: нашриётларнинг тематик режаларида, вақтли матбуот нашрларида адабий танқидий асарларга кенгроқ ўрин берила бошланди, «Мунаққиддинг биринчи китоби» серияси ташкил қилинди, бир қатор мунаққид ва адабиётшуносларнинг меҳнатлари тақдирланди ва б.

Танқидчилигимизнинг савияси ошгани, ижтимоий тафаккурда юз бериб ултурган силжиш мунаққидларимизнинг ўз фаолиятларида қарордаги адабиёт учун фойдали нуқталарга кўпроқ зътибор қаратгандаридан кўринади. Жумладан, танқид бадиият масаласига асосий зътиборни қаратиб, бадиий асарни баҳолашда шакл ва мазмуннинг ўзаро мувофиқлиги, материалнинг қай даражада маҳорат билан бадиий қайта ишлангани, бадиий мантиқнинг изчиллиги, характеристларнинг жонли ва ҳаётий тасвирлангани, инсон руҳий оламининг нечоғли чуқур очилгани каби муҳим жиҳатларни мезон қилиб олди. М.Қўшжоновнинг «Маъно — маҳоратнинг бош масаласи» номли мақоласида насримизнинг мавжуд ҳолатини шу талаблар асосида талабчанлик билан таҳлил қилинди. Мунаққид, масалан, «Дегрез ўғли» романи композициясидаги номукаммаллик сабабини «асарда бутун қисмларни, барча образларни зарур тартибга солиб турадиган марказий маънонинг заифлигига» деб кўрсатади. Мунаққид фикрича, худди шундай камчилик «Умид» романига ҳам хосдир. М.Қўшжонов «асарнинг ҳамма қисмини, барча эпизод ва образларни асар бошидаги муаммога босқичма-босқич, бобма-боб боғлаб бориб керак»лигини таъкидлайди. Кейинроқ мунаққид шу талабга риоя этилмаганликни «Меъмор» романидаги асосий камчилик деб кўрсатди¹²⁶. Муҳими, М.Қўшжонов давр романчилигига зътиборни тортди. Эътиборли томони шуки, М.Қўшжонов «социал маъно»

¹²⁶ Қўшжонов М. Қалб ва қиёфа. – Т.: 19-6.

деганида ижтимоий қимматта эга маънони кўзда тутади, бу эса мавзунинг кўлами (улкан қурилишлар, курашлар ва д.) билан боғлиқ эмас. З.Аъламнинг «Троллейбус», «Бахтили билет» ҳикояларини таҳлил қиласкан, уларнинг «кўпчилиги маъно учун яратилган»йни маъқуллайди ва фикрларини «ёш авторнинг ўзига хослиги шундаки, у ҳаётдан баландпарвоз воқеалар изламайди, воқеаларнинг энг оддийсини танлайди. Уларни тасвирлашда ҳам баландпарвоз сўзлар танламайди. Сўзларнинг энг оддийсини ишлатади. Бироқ бу оддий воқеа ва оддий сўзлардан у маъно чиқара олади. Буни ҳикоячилигимизда яратилаётган янги тенденция, деб қараш керак»¹²⁷, — дея хуносалайди. З.Аълам ҳикояларининг ёқлангани танқидий тафаккурдаги ўсищдан далолат беради. Зоро, илгарироқ танқидчилик шеъриятдаги «сентим» мавзулар ҳам аҳамиятли эканлигини эътироф этган ва 30-50 йиллардаги айловлардан уни «реабилитация» қилгани каби, энди прозадаги бу хил мавзуларга ҳам кенг йўл очилаётган эди.

70-йиллар насида схематизм, ҳаётни ута юзаки тасвирлаш каби ҳоллар қўплаб асарларда кузатилди. Бунинг натижасида қўплаб насирий асарлар жозибадан маҳрум бўлди, уларда сунъийлик, бадиий мантиқнинг бузилиши, характерларнинг қўғирчоқ, ғояларни ифодаловчи рупорга айланиб қолиши каби жиддий бадиий қусурларга олиб келди. Шуниси борки, бундай асарларнинг муаллифлари нима ҳақида ёзмоқчилиги, қандай муаммоларни қўймоқчи ва уларни «партия-ҳукуматнинг қайси кўрсатмалари асосида» ёритишларини олдиндан биладилар. Табиийки, мафкура жиҳатидан фойдали бундай «асарлар» босилиш ҳам, ташвиқ қилиниши ҳам, тақдирланиши ҳам ажабланарли эмас. Айни пайдада, уларнинг бадиий тафаккур ривожига, бадиий дид тарбиясига салбий таъсир қилиши ҳам аён. Шу сабабли ҳам жонкуяр мунаққидлар мазкур иллатга қарши турдилар. Жумладан, М.Қўшжоновнинг ёзувчи И.Раҳимга ёзган «Давр талаби ва ижод масъулияти» номли очиқ хатида «Одам қандай тобланди» романининг заиф томонлари муфассал, далиллаб кўрсатиб берилди. Муҳими, мунаққид хат охирида ёзувчига мурожаат этиб, хат ёзишдан мақса-

¹²⁷ Қўшжонов М. Ижод масъулияти. 51-6.

дини қуйидагича ифодалайди: «Сиз ёзувчилик ишида анча тажриба орттирган одамсиз. Баъзи бир асарларингиз билан китобхон ҳурматига ҳам сазоворсиз. Бизнинг истагимиз битта: номингизга яраша асар ёзсангиз, китобхон ҳурматини доим кўз қорачиғидек арассангиз дейман. Бу хатни ёзишдан мақсад фақат шу — Сизни асрар, истеъдодингизга доф туширмаслиқ»¹²⁸. И. Раҳимга қаратилгани ҳолда, ушбу очиқ хат адабиётимиздаги муҳим муаммолардан бирини ўртага ташлаши, адаб ва шоирлар, мунаққидлар дикқатини унга тортиши жиҳатидан муҳим эди.

О. Шарафиддиновнинг «Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси»¹²⁹ номли мақоласида ҳам схематизм ҳақида, уни юзага чиқараётган омиллар ҳақида сўз боради. Гарчи мақолада биргина «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссаси таҳлил қилинса-да, унда жорий адабий жараён учун жуда муҳим умумлашмалар чиқарилган. Мунаққиднинг фикрича, ҳаёт ҳақиқати, унинг ўткир зиддиятлари қаршисидаги қўрқув схематизмни юзага келтирувчи омиллар. Ўша қўрқувга бўй берган «Санъаткор ичидаги аллақандай муҳарроир унинг елкаси оша ёзганига қараб, қаламини эркин ва бемалол югуришидан тийиб туради, бундай ҳолларда асарда асл ҳақиқатнинг ўзи эмас, балки шаклан ҳақиқатга ўхшаган, лекин моҳиятига кўра ундан олис турадиган ясама нусхаси пайдо бўлади. Ҳаёт ҳақиқати қаршисида ҳадиксираш, уни баралла овоз билан айтиш ўрнига бир чимдим-бир чимдимдан намоғи этиш бадиий асарни кўламдан маҳрум этади, заифлаштиради, умрини қисқартиради». Келтирилган кўчирмада на-сrimиздаги ўргамиёнчилик касалининг асосий омили ўз ифодасини топган. Аслида, тасвирда ҳаётнинг ўзидан эмас, у ҳақдаги «тайёр тасаввурлар, аввалдан мавжуд қолиплардан келиб чиқиши» реализмдан чекиниш демакдир. Тўғри, мунаққид бу хуносани очиқ айтмади, бироқ ҳақиқий реалистик санъат тамойилларидан чекиниш адабиётимиздаги (социалистик реализм адабиётидаги! - Б.Р.) ўргамиёнчилик, туссизликнинг бош сабаби эканини бир қисса таҳлилида курсатиб бера билди.

¹²⁸ Шу китоб. 236-6.

¹²⁹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1979, 14 сентябр.

Танқидчиликда битта асар ҳақида турлича қараашларнинг ифодаланиши, баҳс-мунозараларнинг туғилиши адабий танқидий тафаккур ривожида муҳимлиги шубҳасиз. Фақат бу ҳолда баҳслашувчи томонларнинг иккисига ҳам холис қарааш жоиз: кўпчилик томонидан қабул қилинмаган фикр ҳар вақт ҳам хато бўлавермаслиги мумкинлигини ёдда тутиш зарур. П.Қодировнинг «Мерос» қиссаси адабий танқидчиликда ижобий баҳоланди. Жумладан, Н.Худойберганов ҳам қиссани, умуман, ижобий баҳолагани ҳолда ўз даври учун муҳим масалани ўртага ташлади: «Фидойиликнинг ҳам чек-чегараси бор <...> Пиримқул Қодировнинг қаҳрамони Отажонов Ёлқин нима учун ўзини гоҳ ўтга, гоҳ сувга уради, гоҳ ёнади, гоҳ куяди. Яна шуниси борки, эҳтиёж йўқ пайтида ҳам ёнади, куяди, эзилади, меҳнат оғирлигидан эзилади, бироқ мана шу эзилишдан, куйиш-ёнишдан роҳатланаёт-гандай туюлади, мана шу эзилиш, куйиш-ёнишгина чинакам пахтакорнинг бахти-саодати демоқчи бўладики, бунга хайриҳоҳлик билдиргингиз келмайди»¹³⁰. Танқидчининг бу гаплари «пахта учун кураш» йўлида уни ғтиштирувчи «олтин қўллар»нинг том маънода жигари эзилаётган, пахта кампаниясини салкам фронт шароитига тенглаштириб қўйилган бир пайтда айтилган. Бунақа гаплар 80-йиллар охирига борибгина ошкора ва барадла айтиладиган бўлгани эътиборга олинса, мунаққиднинг журъатига таҳсин айтиш, бу гаплар остидаги ҳақиқатни чуқурроқ ўйлаб кўриш зарур бўларди. Бироқ, танқид бу фикрни қабул қилмади: О.Абдулласев «Танқидчиликда нур ва соялар» номли мақоласида Н.Худойберганов «даъвоси ўринисиз» деб ёзди¹³¹.

Асар юзасидан билдирилган фикрларнинг мунозарали бўлиши, камчиликларнинг асосли очиб берилиши адабиёт ривожи учун фойдали, албатта. Бироқ танқидий фикрларнинг етарли асосланмаслиги, ҳукм-хulosаларнинг бевосита таҳлилдан ўсиб чиқмаслиги, муаллиф мақсади ёки асарнинг жанр табиатини ҳисобга олмаслик ҳоллари ҳам учрайдики, танқид бунга ўз вақтида тегишли муносабат билдириди. Жумладан, танқидчилик

¹³⁰ Худойберганов Н. Сўз курашга торлайди. – Т.:1978, 59-60 бетлар.

¹³¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1979, № 6.

ЎҲошимовнинг ilk романи — «Нур борки, соя бор» романини ижобий баҳолади, ундаги нуқсонларни холислик ва хайрихоҳлик билан кўрсатиб ўтди. Н.Худойберганов эса «Фақат нур, фақат соя» номли мақоласида романда схематизм кучли, деган фикрни олдинга сурди. Танқидчи асарнинг ижобий томонларини, унда маҳорат билан ёзилган ўринлар борлигини эътироф этган ҳолда, ёзувчи бу романда ҳаётни кенг кўламда теран бадиий идрок этолмаган, деб ҳисоблади. Мунаққиднинг фикрича, бунга ҳаётни схематик тасвирлаш ҳалақит берган. Тўғри, романда «ижобий» ва «салбий» лагерларнинг бир-бирига кескин қарши қўйилгани, Шерзодга асосан ижобий, Сайфи Соқиевичга асосан салбий сифатларнинг берилиши шундай ўйлашга асос ҳам берар. Бироқ танқидчи Ю.Бондаренко бу ўринда мунаққид асарнинг жанр ҳусусиятини эътиборга олмаган деб ҳисоблади. Унинг фикрича, Н.Худойберганов этalon сифатида психолого-гик романни олади-да, «бошқа типдаги асарни ана шу этalon остига олиб қарайди, натижада муаллифга ноўрин даъволар қиласди»¹³². Илгарироқ Н.Худойбергановнинг «Олтин девор» комедиясини баҳолашида ҳам шунга ўхшаш ҳол кузатилишини Л.Қаюмов кўрсатиб ўтади¹³³.

Л.Қаюмов давр танқидчилигидаги ҳолат ҳақида тўхталиб, унда асарни холис баҳолашга интилевчи «одил танқидчилар», мадҳиябозликни ўзига қараб қилиб олган «ғайри танқидчилар» ҳамда асардан асосли-асоссиз камчилик қидирувчи «ўта танқидчилар» борлигини таъкидлайди¹³⁴. О.Шарафиддинов эса «Сўнгти пайтларда айрим мунаққидлар танқидчинг вазифасини горайтириб қўймоқдалар, «мадҳиябозлик» ва «талабчанлик» деган ту-шунчаларни бир томонлама талқин қилмоқдалар»¹³⁵ деб ёзади. Мунаққид «танқидчи ҳар бир асарни, албатта, танқид қилиши, унинг камчиликларини очиб бериши керак» деган ақида билан ишлаш тўғри эмаслигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам «ўта танқидчилик» аслида «ғайри танқидчилик»нинг тескари томони,

¹³² «Литературная газета», 1980, 6 август.

¹³³ Қаюмов Л. Аср ва наср. – Т.: 1975, 251-6.

¹³⁴ Шу китоб. 250-251 бетлар.

¹³⁵ Шарафиддинов О. Гўзаллик излаб. – Т.: 1985, 179-6.

холос, у танқидда авж ола бошлаган мадҳиябозлика қарши юзага келгани ҳам бор гап. О.Шарафиддинов танқидчилик муаммоларига бағишлиланган мақоласида бу масалага Ў.Хошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси муносабати билан тұхталади. Мәйлумки, Ў.Хошимовнинг онага улкан меҳр, юксак әхтиром ва муҳими, том маънодаги самимият билан ёзилған ушбу қиссаси давр насрчилигига ўзига хос воқеа бўлған, кенг китобхонлар оммаси томонидан қизғин кутиб олинганд. Мазкур асарга адабий танқидчилик ҳам катта қизиқиш билан қаради, қатор етук мунаққидларимизнинг тақриз ва мақолаларида асар жуда юқори баҳоланди, қиссанинг юксак бадиийлиги, таъсирлилиги таъкидланди¹³⁶. Албатта, қиссадан олинганд таассуротнинг янгилиги, унданы самимиятга мафтунлик натижасида айрим мақолаларда бироз ошириб баҳолаш ҳоллари ҳам кузатилиши табиий эди. Н.Худойберганов айни шу нарса билан келиша олмайди. Мунаққид «Меъёр ва тасвир» номли мақоласида қиссанинг фазилатларини зътироф этади, кейин «ундан камчилик қидиришга киришиб кетади. Бироқ камчиликлар топилавермагач, уларни ўзи түқиб чиқара бошлайди ва бунинг оқибатида қиссада Она образи заиф чиққан, психологик жиҳатдан далилланмаган, ҳаётийликдан маҳрум, деган фикрни билдиради»¹³⁷. Мунаққид асарнинг табиатини, унинг ўзига хос жанр хусусиятларини ҳисобга олмайди, яна бошқа меъёрлар билан ёндашади. Масалан, у қисса ҳақида ёзган касбдошларига хитобан «Еэувчи кундалик турмушнинг қандай долзарб масалаларини, анъанавий муаммоларини диққат марказига чиқариб, уларни қандай ёритиб берди?» деган саволни құяркан, муаллиф нияти билан мутглақо ҳисоблашмайди. Мунаққид қиссанинг қурилишини ҳам маъкулламайди: «Қизиқ, қисса яхлит асар бўлса-ю, унда қандай қилиб мустақил ҳикоялар, ихчам қиссалар мужассамлашган?» тарзида ўзи-

¹³⁶ Шарафиддинов О. Она // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982, 5 март; Құшжонов М. Онага таъзим // Қишлоқ ҳақиқати, 1982, 20 март; Мирвалис С. Она ҳақида құшиқ // Ёш ленинчи, 1982; Мамажонов С. Она — табиат ижтироси // Совет Ўзбекистони, 1982, 16 май; Шукуров Н. Дунёнинг ишлари // Гулистон, 1982, № 4.

¹³⁷ Шарафиддинов О. Гўзалик излаб. – Т.: 1985, 179-6.

дан илгари айтилган фикрларга эътиroz билдиради. Агар баҳс назарий масалага кўчар экан, унда, эътиroz билдириш биланги-на чекланмасдан, қиссанинг жанр хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юртиши тўғрироқ бўлар эди. Ҳолбуки, қиссанинг қурилиши муаллиф нияти ва асар руҳияти, асарнинг лирик табиатига мос, унинг тарқоқдек кўринган қисмларини муаллиф шахси бирлаштиради. Афсуски, баҳсланиш истаги Н.Худойбергановдан шу оддий ҳақиқатларни ҳам тўсиб қўяди.

Юқорида айтилганидек, давр танқидчилигига «ўртамиёна асарларни мақташ, шунчаки қаламкашларни улуғлаш ниҳоятда авж олди»¹³⁸. Адабиётнинг ўз «номенклатура»си пайдо бўлди-ки, мақолаларда уларнинг номини санаб ўтишилик «фарз», уларнинг асарлари ҳақида танқидий фикр айтиш «гуноҳ» даражасига етиб қолди. Бу ҳақда кейинроқ М.Қўшжонов «редакторлар, директорлар, раислар, секретарлар адабиёти пайдо бўлди. Газета ва журналларнинг кўзга биринчи ташланадиган бетлари уларнинг асарлари билан банд бўлди. Баъзи кимсалар бу хилдаги юқори лавозимли ёзувчиларнинг асарлари қачон чиқипини кутиб юришди. Айрим пайтларда қўллэзма, корректура асосида ошиғич мақолалар ёзилди. Асарнинг ўзи чиқмасидан олдин шу асарга ёзилган тақризлар чиқиб улгурган пайтлар ҳам бўлди»¹³⁹, деб ёзган эди. Албатта, бу ҳолатнинг юзага келишига М.Қўшжонов келтиргандан бошқа ҳам қатор сабаблар бор эди. Булар си-расига миллий менталитетимизга хос андиша ва катталарга ҳурматни ҳам, жамиятда томир отиб улгурган «катталар» қаршисида «Куллуқ» қилиб туришга мойилликни ҳам, ошна-оғайнигарчилик ва гуруҳбозликни ҳам бемалол қўшса бўлади. Бундан ташқари, ўртамиёна адиллар аксар ҳолларда «Қайси мавзуда ва қай йўсин талқин қилиб» ёзилса расмий доиралар рағбатига нойил бўлишларини яхши билгандари, танқид «долзарб мавзуда ва социалистик турмуш афзалликларини алқаб» ёзилган асарларни ташвиқ этишга бурчли бўлганини ҳам эътиборга олмоқ керак, албатта. Жумладан, Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли» романининг

¹³⁸ Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – Т.: 1990, 105-6.

¹³⁹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1988, № 1, 170-6.

зайф томонлари талабчан мунаққидлар томонидан күрсатилғани у ҳақда «Тириклар тарихи», «Ишчи авлоди ҳақида роман» сингари қуруқ мақтөвдан иборат тақризларнинг ёзилишига түсиқ бўлолмади. Номларининг ўзиёқ тақризлар мазмун-мундарижа-сидан хабар беради. Уларда романда яратилган образлар «ёшларимизни маънавий-руҳий жиҳатдан бойитади, хато ва камчиликлардан сақлайди», «асардаги ҳар бир шахс ўзига хос қирралари билан ўқувчи эсида узоқ вақт сақланиб қолади» қабилидаги далилсиз, таҳлилга таянмаган мақтov хулосалар ёзилди. Худди шунга ўхшаш ҳол 70-80 йиллар бошлари матбуотида эълон қилинган Н.Сафаровнинг «Момақалдироқ», «Наврӯз», И.Раҳимнинг «Оқибат», «Одам қандай тобланди», «Генерал Равшанов», Мирмуҳсиннинг «Чиникиш» «Илдизлар ва япроқлар», И.Содиковнинг «Фарғона зулмат қўйнида», Ҳ.Ғуломнинг «Машраб», «Қорадарё», М.Қориевнинг «Афросиёб гўзали», Б.Бойқобиловнинг «Шукуҳли карвон» шеърий романни каби асарларга ёзилган юқоридагича руҳдаги қатор тақризларда ҳам кузатилади. Афсусли томони шуки, бу навдаги тақриз ва мақолалар М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Худойберганов, И.Faфуров сингари талабчан мунаққидлар фаолиятида ҳам онда-сонда бўлса-да учраб туради¹⁴⁰. Бу эса «мадҳиябозли» алоҳида мунаққидларнинг касали бўлмай, умуман давр танқидчилигига кенг тарқалган эпидемия эканини кўрсатади.

Шеърият муаммолари ҳам давр танқидчилигига фаол муҳокама қилинди. 60-йилларда шеъриятдаги ilk қадамларини кўйган авлод бу вақтга келиб унинг руҳини янгилашга, унга янги мавзулар, оҳанглар олиб киришга улгурди. Бу авлодга таъриф бериб, И.Faфуров: «Улар лирикага чинакам самимият олиб кирдилар. Улар дунёни кенг ва мураккаб деб биладилар, тушунадилар. Уларнинг оламдан қизғанадиган ҳеч нарсалари йўқ. Бағирлари очиқ»¹⁴¹, — деб ёзади. С.Мамажонов эса давр шеъриятидаги ўзига хослик-

¹⁴⁰ Қаранг: Шарафиддинов О. Гўзаллик излаб. – Т.: 1978; Қўшжонов М. Иход масъулияти. – Т.: 1981; Faфуров И. Шеърият изланиш демаклир. – Т.: 1984; Худойберганов Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси. – Т.: 1986; Норматов У. Давр туйғуси. – Т.: 1987.

¹⁴¹ Faфуров И. Ям-яшил дараҳт. – Т.: 1976, 103-6.

ни «серовозлик» да күради ва буни Э.Воҳидов, А.Орипов шеърлари таҳлилида очиб беради¹⁴². Шунга яқин фикрни И.Фафуров ҳам таъкидлайди: «Шеъриятимизда ранг-баранг овозли, ранг-баранг услубли, ранг-баранг қарашли шоирлар плеядаси қалам тебратмоқда. Шеъриятимиз ўзининг фалсафий-ғоявий, ҳаётий, инсоний қарашларида жуда соғлом, жуда самимий шеъриятдир»¹⁴³.

Танқидчилик шеъриятимиздаги ўсиш-ўзгариш жараёнларини мунтазам кузатиб, унинг муаммолари тадқиқига бағишиланган проблематик мақолалар, обзор мақолалар, янги шеърий түпламларга ёзилган тақризлар орқали жараёнга фаол таъсир қилди. Давр шеърияти ҳавосини белгилай бошлаган 60-йиллар авлодига мансуб шоирлар ижодини монографик планда ёритишга қаратилған илк мақолалар пайдо бўлди. Катта авлод шоирларининг ижодини таҳлил қилиб, тажрибаларини умумлаштирувчи тадқиқот ва мақолалар, портретлар яратилди. Танқидчилик шеъриятнинг зргаси ҳақида қайфурди, унга кириб келаётган ёш истеъдоллар тарбиясига алоҳида эътибор берди: матбуотда ёшлиар шеърияти таҳлилига бағишиланган шарҳлар мунтазам эълон қилиб борилди. Бу даврда шеърият танқидидаги фаол изланган О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Шукуров, И.Фафуров каби ўзларининг стукилик палласига кирган мунаққидлар қаторига Б.Акрамов, Ё.Яқвонхўжаев, Б.Норбоев, И.Ҳаққулов каби иқтидорли танқидчилар келиб кўшилдилар. Танқидчилик шеърни чуқурроқ ҳис қила бошлади: мақолаларда шеърни шоирона нозик идрок этиш, шоирона фикрлаш, шоирона ифодага интилиш кучайди.

70-80 йиллар бошлари шеъриятимизда ўзига хос поэтик изланнишларга бой кўтарилиш даври бўлса-да, ундаги жиддий муаммолар ҳам аинча етилиб қолган эди. О.Шарафиддиновнинг «Шеър кўп, аммо шоир-чи?» мақоласи шу муаммолардан дарак берган бонг бўлди. Мақолада муаллиф давр шеъриятидаги схематизм ҳақида атрофлича фикр юритди. Мунаққид шеъриятимизда катта ўсишни эътироф этгани ҳолда, «ҳозирги шеърият уммонининг кўп қисми рангсиз, туссиз, эмоционал таъсир кучи заиф ўргамиё-

¹⁴² Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. – Т.: 1979, 40-6.

¹⁴³ Фафуров И. Лириканинг юраги. – Т.: 1982, 37-6.

на шеърлардан ташкил топган» деган анча кескин, лекин тўғри фикрни айтди. О Шарафиддинов фикрича, ҳозирги шеъриятдаги схематизм 20-30 йиллардаги каби очиқ кўзга ташланмайди, чунки «кўпчилик ўртамиёна деганларимиз ҳам шеърий техника жиҳатидан анча мукаммал, вазни равон, қофиялари бут, поэтик образларда оригиналликка интилиш мавжуд». Мунаққид ҳозирги шеъриятда схематизм турли кўринишларда намоён бўлишини айтиб, уларнинг иккитасини мисоллар орқали кўрсатиб беради. Бу кўринишларнинг биринчиси «шеърларда акс этаётган олам анча тор, жонли, реал ҳаётдан анча узоқлиги» билан; иккинчиси «бир-бирини такрорлаш, бир-сирига тақлид қилиш, бир марта яхши топилган образни қайта-қайта ишлатиб сийқасини чиқариш» билан ўзини намоён этади. О.Шарафиддинов мақолада чинакам шоир бўлиш учун кишига истеъдод кераклиги, шоирлик истеъоди эса ҳаёт ҳодисаларини теран идрок этувчи нигоҳ ҳамда ҳамиша уйгоқ виждонга эга бўлмоқлик, сўз сеҳрини муқаммал эгаллаганишни таъкидлайди.

70-80 йиллар бошлари ўзбек шеъриятида шаклий-услубий изланишлар, турфа ижодий тажрибалар, поэтик тафаккурда жиддий ўзгаришлар юз берган даврdir. Бинобарин, шеъриятда, шеър танқидчилигида янги муаммолар юзага келди, борлари ўткирлашди. Сабаби шуки, поэтик тафаккурдаги ўзгаришлар, янгиланишлар танқидчиликдаги ўсишдан анча илгарилаб кетди. Натижада давр танқидчилиги баъзан шеърни тушуниш, бадий матнни идрок қилишда жиддий камчиликларга йул қўйди, асарнинг руҳига ҳар вақт ҳам кира билмади. Масалан, Н.Шукуров шоир Р.Парфи «Қандайдир бетайин дарду аламларни куйлаётгани», бундан «зараарли концепция» ўсиб чиқиши мумкинлигини айтади¹⁴⁴. Мунаққид шоирнинг машҳур «Видо табасумли олам, ёшлигим» сатри билан бошланувчи бандни оладида, «Шоирнинг лирик қаҳрамони кимнинг номидан гапирмоқда?» деган саволни қўяди. Унинг фикрича, улкан бунёдкорлик ишлари билан машғул «совет ёшлари» тилидан бу каби «нола-

¹⁴⁴ Шукуров Н. Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1981, 29 май.

фарёдларни ифодалаб бўлмаслиги ўз-ўзидан равшан». Кўрамизки, Н.Шукuroв шоирни «ғоявий хато»га йўл қўйганликда айблашга мойил. Бу яна ўша вульгар социологик ёндашув асрорати, унинг юмшоқроқ шаклда бўй кўрсатиши эди. И.Ҳаққулов ўзининг «Яна лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақида»¹⁴⁵ номли мақоласида Н.Шукурор фикрларининг асоссиэзлигини далиллаб кўрсатиб берди. У, жумладан: «Ахир, ҳаётда нима воқеалар рўй бермайди, дейсиз. Киши бошидан қандай савдолар кечмайди: бирор вақтида ёшлигини қадрлай олмайди, бирор илк муҳаббатидан бевақт жудо бўлади ва бунга умр бўйи ўзини айбдор сезади... Шоирда шунга ухшаш ҳодисалар тўғрисида ёзишга ҳуқуқ борми? Албатта, бор». Аввало, мунаққидлар баҳсига диққат қилинса, шеъриятимизда шахснинг кечинмалари, дард-изтиробларини ифодалашга ҳуқуқнинг тан олиниши осон кечмагани кўринади. Бироқ, бу ўринда И.Ҳаққуловни кўпроқ бошқа нарса — Н.Шукурорнинг юқоридаги кайфиятни шоир «уз авлоди ёшлигига поэтик характеристика» сифатида талқин қилмоқчи бўлганидир. Бу эса 30-50 йилларда вульгар социологик танқид синовидан ўтган усул эди.

И.Ҳаққуловнинг «Ёшлар шеърияти ва танқид»¹⁴⁶ мақоласида масала кенгроқ кўламда ўргага кўйилган. Мунаққид катта авлодга мансуб касбдоши И.Фафуровнинг шеър дид билан таҳлил этишини зътироф этган ҳолда, унинг ёшлар шеърияти таҳлилига бағишланган ишларида «аввалги талаб ва таҳдил йўлларидан бир қадар чекиниш сезилгани»ни таъкидлайди. И.Фафуровнинг «Бадий фикрингиз маҳсулдорми?» мақоласида Х.Давроннинг «Алпомишнинг қайтиши» шеъри мазмун-мундарижаси, руҳига киролмагани ва шу боис уни янглиш талқин қилганини асослаб кўрсатди. И.Ҳаққулов бунақа ҳолат адабий танқидчиликда тенденцияга айланиб қолаётгани, катта авлод мунаққидлари ёшларнинг изходий изланишларини ҳар вақт ҳам тушуна олмаётгандарини Н.Норматов, Н.Шодиев, У.Норматов, Б.Норбоевлар мисолида кўрсатиб берди.

¹⁴⁵ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1981, 7 август.

¹⁴⁶ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1983, 14 октябр.

А.Аъзам ёшлар ижодига бағишлиңган «баъзи тақриз ва мақолаларда ташқи ўхшашлик, айрим яқинликларга асосланиб, «фалончи фалончилар таъсирида ёзмоқда <...> қабилида дудмал фикрлаш одат тусига кираётгани»ни¹⁴⁷ маъкулламайди. Мунаққид адабий таъсир адабий жараёндаги қонуний ва табиий ҳодиса эканлигини тушунтиришга ҳаракат қиласи. Бу бежиз эмас. Зеро, ўзи мансуб авлод адабий-эстетик қарашларининг янгилашида хорижий адабиётлар таъсири, бунинг аҳамияти катта эканини у чуқур ҳис қиласи. А.Аъзамнинг «Шундай ҳам ёзилади...»¹⁴⁸ номли мақоласи М.Аҳмедовнинг «Ҳикоя ҳам шундай ёзиладими?»¹⁴⁹ мақоласига жавоб тарзида ёзилган. Мунаққид М.Аҳмедов сарлавҳага чиқарган таажжуб ўринсизлигини, бу нарса А.Мамарасулов ҳикояларидағи «ўзгача бадиий мантиқ», «бошқаларникига ўхшамайдиган поэтик усуллар»ни қабул қилоғмаганликдан юзага келганини кўрсатиб берди. Мұҳими, А.Аъзам ёш ёзувчини ҳимоя қилиш ниятидагина эмас, унинг изланишларида ҳали мөъёрига етмаган ўринлар борлигини эътироф этади, фақат танқиднинг ёшлар ижодига «меҳр ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш»ини истайди.

Эътибор берилса, ушбу баҳслар турли адабий авлодларга мансуб мунаққид ва ижодкорлар адабий-эстетик қарашларидаги жиддий тафовутлар туфайли юзага келаётганини сезиш қийин эмас. Маълумки, давр ижтимоий, эстетик қарашларга ҳар вақт маълум ўзгаришлар киритиб туради. Чинакам танқидчи мана шу ўзгаришларга мос қадам ташлаши шарт, акс ҳолда у адабий жараёндан узилади, демак, касбий жиҳатдан талабга жавоб беролмай қолади.

/Юқоридагилардан кўринадики, 70-йиллар охири 80-йиллар бошлари ўзбек танқидчилигида бадиий асарга янгича ёндашиш, адабиётнинг моҳияти ва жамиятдаги вазифаларини бошқача тушунишга интилиш бошлиңган эди. Шу бонс ҳам 80-йиллар бошида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси уюштир-

¹⁴⁷ Аъзам А. Масъул сўз. – Т.: 1987, 56-57 бетлар.

¹⁴⁸ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982, 15 октябр.

¹⁴⁹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982, 15 октябр.

ган «Поэзияда гражданик руҳи ва интим мотивлар уйғунлигى», «Шеърият танқидчилиги» мавзуларидағи баҳслар доира сида ўнлаб мақолалар эълон қилинди. Баҳсда қўйилган масалалар қизгин муҳокама этилди, иштирокчилар масалаларга турли жиҳатлардан ёндашиб, турли фикр-холосалар билдириллар. Фикрдан фикр туғилади: баҳсда билдирилган фикрлар охир оқибат адабий танқидий тафаккур ривожига хизмат қилгани шубҳасиздир.

* * *

80-йилларнинг ўрталариға келиб шўро жамиятни ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам маънавий жабҳаларда инқирозга юз тутгани аён бўлиб қолди. Жамиятда узоқ йиллардан бери маддалаб келган иллатларни, қасални яширсанг иситмаси ошкора деганларидек, энди яширишнинг иложи ҳам қолмаган, улар жамиятни адой тамом этган эди. КПСС МКнинг 1985 йил апрел пленумидан эътиборан шўро сиёсатида жиддий бурилиш юз берди. Партияниң сиёсати энди шўро тузумини сақлаб қолишга қаратилган бўлиб, унинг «Қайта қуриш» номини олганлиги бежиз эмас эди. Мазкур пленумда, кейинроқ XXVII съезд ва XIX конференцияларда «Қайта қуриш», яъни шўро жамиятини сақлаб қолиш стратегияси ишлаб чиқилди. Шўро ҳукумати олдида инқироз ҳолатига келиб қолган иқтисодиётни тиклаш ва ривожлантириш, жамиятда ижтимоий ислоҳотларни амалга ошириш вазифалари турган эдики, уларни жамиятни эркинлаштиришсиз амалга ошириш мумкин бўлмаслиги аён эди. Айни шу шароитда демократлаштириш, ошкоралик, танқид ва ўз-ўзини танқид, фикрлар хилмакишлилиги (плюрализм) каби тамойиллар олдинга сурилди.

Ошкоралик сиёсати, сўз эркинлиги тамойилининг амал қила бошлагани матбуотни бениҳоя жонлантирди. Газета ва журналларда, айниқса, Москва нашрларида жамиятнинг яқин ўтмишини танқидий ёритишга қаратилган юзлаб мақолалар босилди, шўро ўтмишининг шу пайтга қадар кўпчиликдан сир тутилган томонларини ошкор этувчи материаллар, маҳфий тутилган ҳужжатлар эълон қилинди. Жамият аъзолари илк бора ўз бошидан кечирган фожиаларни бутун кўлами билан ҳис қилиш имконига

эга бўлди: тарихимизнинг шу пайтгача кўпчилик қалбини гуур-
ифтихорга тўлдириб келган «шонли» инқилоб йиллари, фуқаро-
лик уруши, колхозлаштириш, қулоқлаштириш, индустрлашти-
риш, Улуг Ватан уруши... каби саҳифаларида нечоғли улкан
фожиалар тўлиқ эканлигини кўпчилик илк бора тасаввур этди.
Матбуот ва адабиётнинг ҳаракати самараси ўлароқ, жамият аъзо-
ларининг қарашларида, ижтимоий тафаккурда кескин ўзгариш-
лар юз берди...

Ижтимоий ҳаёт ва тафаккурдаги ўзгаришлар, табиийки, адабий жараёнда ўз акни топди: жамият ҳаётини ўзгача нигоҳ билан бадиий тадқиқ этувчи янги асарлар яратилди, бир пайтлар ёзилганича галадонларда қолиб кетган асарлар эълон қилинди. Адабиётда, танқидчиликда публицистик руҳ кучайди. Танқид ва адабиётшунослик асарлари моҳиятган бир-бирига яқинлашди — ўтмиш мероси, назарий асослар қайта кўриб чиқила бошланди, қадриятларни қайта баҳолаш жараёнлари ҳаракатга келди.

Мазкур жараёнлар танқид ва адабиётшунослик қаршиисига ғоят долзарб масалаларни кўндаланг қилиб қўйди. Буларнинг ичидаги энг долзарб бўлиб тургани шўро адабиётига, социалистик реализм адабиётига муносабат масаласи бўлиб қолди. Социалистик реализм методи ва адабиёти юзасидан баҳслар сабиқ иттифоқ миқёсида қизиб, «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Литературное обозрение» каби нашрларда ўнлаб мақолалар эълон қилинди. Давр танқидчилигига шўро адабиёти ва унинг методига бир тўхталиб, уни танқид қилиш ёки ҳимоялаш маъносида бир неча жумла қистириб ўтиш урфга айланди. Қизифи, ҳар икки ҳолда ҳам фикр холосаларни, гўё улар исбот талаб қилмайдигандек, таҳлилга таянмасдан ва далилламасдан ифодалаш кузатилди. Бу масаладаги тадқиқот характеристидаги жiddий чиқишлардан бири сифатида У. Норматовнинг «Методимизнинг моҳияти тўғрисида»¹⁵⁰ мақоласини курсатиш мумкин. Мақолада мунаққид: «менингча <...> кейинги му-
нозараларда кўтарилиган «Социалистик реализмдан воз кечи-
шимиз керакми?» деган саволни қўйиш ўринсиз. Биз хоҳлай-

¹⁵⁰ «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, № 5.

мизми, йўқми социалистик реализм деб аталган адабий-бадиий ҳодиса — реаллик, мавжуд нарса, уни рад этиш, ундан воз кечиш асло мумкин эмас. Бироқ социалистик реализм адабиёти, санъати, унинг XX аср маданияти равнақида тутган мавқеи ҳақидаги бирёзлама, оширилган тасаввурлардан, социалистик реализмни зиддиятлардан холи идеал метод деб тушунишдан, социалистик реализм назариясига оид тор, догматик қарашлардан, уни бузиб талқин этишлардан қатъий равишда воз кечиш мумкин ва лозим», — деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, социалистик реализм номли адабий эстетик ҳодиса XX аср бошлиридан шаклланган объектив ҳақиқат. Лекин уни догмага, маълум меъёр ва талаблар мажмуига айлантириб, охир-оқибат адабиёт ривожига тушов қилиб қўйган марксистик адабиётшуносликнинг ўзи эди. Ҳолбуки, XX аср «шўро адабиёти» ва «социалистик реализм адабиёти» деган тушунчалар ўзаро тенг эмас, аслида биринчиси иккинчисини ўз ичига олади. Шўро адабиётининг кўплаб намуналарни «Қулоғидан тортиб юриб»гина ушбу методга мансуб этиш мумкин. Бироқ баҳслар қизигида бу нарса доим ҳам эътиборга олинмади, шуро адабиётини буткул инкор этишдек нигилистик кайфият ҳам кузатилди. Бу ҳодисанинг илдизларини Н.Худойберганов шўро даврида «яхши асарлар эмас, балки фақат марксизм-ленинизм ғояларини ифодалаб, коммунистик ғояни тараннум этган, совет ҳокимияти ҳамда унинг ҷарорлари, тадбирларини билиб-билимасдан, тушуништумасдан ҳимоя қилишга қаратилган асарлар тақдирланиб, мана шу асарларгина бойлигимиз, улардан бошқалари бизга ётдир, деган сиёсат юргизилгани»да¹⁵¹ кўради. Кўрамизки, Н.Худойберганов шўро даврида «бармоқ билан санарли» бўлсада, яхши асарлар ҳам яратилганини эътироф этади.

Шўро даврида тарғибу ташвиқ қилинган асарларни кескин танқид қилиш, шўро даврида ҳурмат шоҳсупасига чиқариб, тирик классикларга айлантириб қўйилган адилларни муросасозликда, маддоҳликда айблаш ҳам давр танқидчилигида қайта-қайта учрайди. Масалан, авваллари ўзбек шўро ада-

¹⁵¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991, 24 май.

биёти ҳақида сўз борсаки мақтаб тилга олинган Ойбекнинг «Қутлуг қон» романига нисбатан таңқидчиликда бирмунча совуқ муносабат пайдо бўлди. Жумладан, Х.Дўстмуҳаммаднинг «Концепцияни янгилаш учун» номли жиддий мақоласида «Қутлуг қон»да «бутун куч бойнинг салбийлигига, камбағалнинг ижобийлигига қаратилгани» таъкидланади¹⁵². Тўғри, мунаққид бу фикрни матнни нозик таҳлил қилган ва шунга суянган ҳолда асосли чиҳаради. Бироқ у ҳам бир нарсани, ҳаётда Мирзакаримбой сингари бойлар илгари ҳам, Ойбек тасвиrlаган даврларда ҳам, ҳозирда ҳам мавжудлнгини зътиборга олмайди. Яъни, ҳаётда мавжуд турли феълли бойлардан ўзининг ижодий мақсадига мувоғифини гавдалантиришга ёзувчи ҳақли экани билан ҳисоблашмайди. Яна бир тарафи, асарларга муносабатда улар ёзилган давр шароити ҳар ваҳт ҳам ҳисобга олинмади, бу ҳам, табиийки, бирёзлама хulosалар чиқарилишига сабаб бўлди. Н.Каримовнинг «Қутлуг қон»нинг яратилиши¹⁵³ мақоласи худди шу каби ҳолатларнинг олдини олишда муҳим бўлиши лозим эди. Мунаққид Ойбекнинг романни қандай муҳокама қилингани ва унга қандай талаблар қўйилгани, романдаги ҳозирги уқувчига номақбул айрим нуқталарни ёзувчи хоҳласа-хоҳламаса қўшишга мажбур бўлганини ҳужжатли асосда кўрсатиб берди. Д.Қуронов «Икки роман — икки талқин» номли мақоласида «Кечва кундуз» билан «Қутлуг қон»ни қиёсан таҳлил қилиб: «Ойбекнинг қарашлари «расмий нуҳтаи назар»га мос тушади, лекин шунда ҳам адиб юқорига маъқул келадиган қилиб (кейинги таҳрирлар бундан истисно) ёзган дейишдан тийиламиз. Ёш Мусо шахе ва адиб сифатида шаклланган шарт-шароитларни, унинг ОЙБЕК бўлишида Инқилобнинг аҳамияти назарда тутилса, ёзувчи ўзи англаган ҳақиқатни борича, қўлидан келганча тасвиrlашга ҳаракат қилганини билиш қийин эмас»¹⁵⁴, — деб ёзди. Д.Қуронов мақолада билдирган фикрларини «адабиётта эскича қараш-

¹⁵² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1990.

¹⁵³ «Ёш ленинчи» газетаси, 1989, 29 декабр.

¹⁵⁴ «Ёшлик» журнали, 1991, № 6.

ларни янгиламай (янги түн кийдириш назарда тутилмаяпты) туриб ижод эркинлигини, фикр ҳурлигини таъминлаб бўлмайди», қарашлар чинакам янгиланганидагина «Кеча ва кундуз» ҳам, «Қутлуғ қон» ҳам насримизнинг тенг ҳуқуқли «граждан»лари сифатида яшай олади» деб холосалади. Бу эса танқидчиликда яқин ўтмиш адабий меросига нисбатан тўғри, илмий холис муносабат шаклланаётганидан дарак эди.

Давр танқидчилиги қатағон қилинган ижодкорлар ҳаёти ва фаолиятини ёритиш, уларнинг асарларини таҳлил қилиш ва оммалаштириш, XX аср бошидаги адабий-ижтимоий жараённи ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Жумладан, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси таҳририяти ҳамкорлик уюштирган «Қайта қуриш ва маданий меросни ўрганишнинг методологик асослари» мавзуудаги кенгашда (1987, 10 июн) бу йўлда бажарилиши лозим бўлган ишлар белгилаб олинди. И. Султон ва С. Мамажоновларнинг «Маданиятимизнинг икки буюк сиймоси»¹⁵⁵ мақоласи шу кенгаш мавзусига бағишлиган бўлиб, унда кенгашнинг руҳи ўз аксини топган. Мақолада муаллифлар Чўлпон билан Фитратнинг, мураккаб давр шароити билан боғлиқ ижодий йўлларидағи чигалликлар ва асарларидаги айrim ғоявий нуқсонларга қарамай, адабиётимиз тарихида муҳим ўрин тутишларини таъкидладилар. Мазкур мақола ҳамда кенгаш материаллари адабий меросга муносабатда ҳануз дорматик қарашлардан қутулиб кетилмагани, бу жараённинг осон кечмаётганини намоён этди¹⁵⁶. 1988 йилда Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи «Шарқ ўлдузи» журналида қайта эълон қилинди. Романи журналда эълон қилиниши осон кечмагани, унинг сезиларли таҳрирлар билан чоп қилингани ҳам бунинг ёрқин далилидир¹⁵⁷. «Тонг қоронғусида» номли тақризида Б. Аҳмедов романни тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан текшиаркан, ёзувчи «синфлар ва синфий кураш масаласига чуқур ва атрофлича ёндаша

¹⁵⁵ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1987.

¹⁵⁶ Бу ҳақда қаранг: Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Г.: 1994.

¹⁵⁷ Қаранг: Куронов Д. Истиқол дарди. – Т.: 2000.

олган, деб бўлмас»лигини камчилик сифатида кўрсатади¹⁵⁸.

Шу жойнииг ўзидаёқ «балки бу образларнинг ижтимоий сиёсий шаклланиши романнинг бизгача етиб келмаган, тўғрироғи, ҳали излаб топилмаган иккинчи қисмида очиб берилгандир» дея ўзи кўрсатган «хато»ни оқладигагъ сабаб келтиради. Демак, бу тақризда ҳам асарга ғоявий жиҳатдан баҳо беришга мойиллик кузатилади ва буни инерция қути таъсирида юзага келган, дейиш мумкин. О.Шарафиддинов, Р.Отаев мақолаларида эса романнинг бадиият жиҳатига кўпроқ аҳамият берилган¹⁵⁹.

Умуман, қатағон қилинган ижодкорлар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини тўплаш ва қайта чоп этиш борасида О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Қосимов, Ш.Турдиев, Ҳ.Болтабоев каби олимлар, Д.Қуронов, З.Эшонова, М.Қаршибоев, Б.Каримов сингари ёш тадқиқотчилар жуда фаол ишладилар. Аср бошидаги адабий жараённи, жадидчилик ҳаракатининг моҳиятини ўрганишга қизиқиши ортди. Таъкидлаш зарурки, бу адабиётшуносликни қизиқтирган илмий муаммо доирасидан кенг эди, бу масалани билишга оммавий қизиқиши, оммавий эҳтиёж мавжуд эди. Шу маънода, ушбу мавзудаги изланишлар адабий танқид соҳасига алоқадордир. С.Қосимовнинг «Беҳбудий ва жадидчилик», Б.Қосимовнинг «Жадидчилик» номли мақолалари жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётини кенг кўламда ўрганишга қаратилган илк тадқиқотлар бўлди.

1989 йилда Ҳамза Ҳакимзода таваллудининг юз йиллиги нишонланди. Адабиётшунослик ва танқидчилик XX аср бошлиридаги адабий жараённи, 20-30 йиллар адабиётини ўрганишга астойдил киришган бир шароитда Ҳамза иходи, унинг адабиётимиз тарихида тутган ўрни масалаларини ҳам қайта кўриб чиқиши тақозо этиларди. «Ёшлиқ» журнали етакчи ҳамзашунослардан И.Султон, Л.Қаюмов ва Ҳ.Абдусаматовлар билан уюштирган суҳбатда (1989, № 3) мазкур мавзунинг ўткир турган масалала-

¹⁵⁸ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1988, 28 ноябр.

¹⁵⁹ Шарафиддинов О. «Кеча ва кундуз»// Ўзбекистон адабиёти ва санъати; 1989, 25; Отаев Р. Тонг юлдузи шуълалари//Шарқ юлдузи, 1989, № 1.

ри ўртага кўйилди. Жумладан, И.Султон «Бой ила хизматчи»-нинг тикланган варианти «Ҳамза асарининг аслидан анча камбағаллиги»ни таъкидлаб, «конкрет тарихий шароитда Ҳамза асарларининг таҳрир этилган варианти унинг асл асарлари билан деярли бир қаторда қимматга эга» деб ҳисоблашини айтди. Суҳбатда бу масаланинг юзага чиқиши ва олимнинг бу тарзда жавоб бериши бежиз эмас. Чунки адабиётшуносликда «тикланган нусха»ни асл нусха сифатида қабул қилиш ҳисобига кўплаб сохта хulosалар чиқариб бўлинган, қатор тадқиқотларнинг ўзак концепцияси шунга таянган эди. Н.Каримовнинг «Бой ила хизматчи» драмасининг ижодий тақдиди» номли мақоласида шу нарса кўрсатиб ўтилди¹⁶⁰. С.Мелининг «Бой ила хизматчи» ёки тикланган нусха муаммоси» номли мақоласида («Ёшлик», 1989, №11) «тикланган нусха»нинг «ақидапараст адабиётшуносликнинг илдиз отиши»га хизмат қилгани, «1939 йилда тикланиб, сўнг инқилоб арафасида ёзилган социалистик реализмнинг биринчи асари, Ҳамза ижодининг гултожи мавқеига кўтарилиши мантиқа зид» эканлиги далиллаб берилди. Юқоридаги суҳбатда Ҳ.Абдусаматов фикрларини: «Ҳақиқат ва чуқур ўрганиш заминида 20-йиллар адабиётидаги кемтикларни тўлдиришимиз, ҳар бир ёзувчи ва шоирни ўрнига қўйишимиш лозим», — дея хulosалаган эди. Дарҳақиқат, бу муҳим масалани ҳал қилишга киришилди, бироқ Ҳамзанинг адабиётимиздаги ҳақиқий ўринни белгилаш борасидаги ишларга адабиётшунослигимиз ҳануз киришганича йўқ.

Турли масалалар бўйича баҳс-мунозараларнинг кўпайгани, фикрлар хилма-хиллигининг кучайгани давр танқидчилигининг ўзига хос жиҳати саналиши мумкин. Баҳсларнинг бир тури «танқидни танқид» руҳида ўтди. Жумладан, С.Очилнинг «Шеър масъулияти ва фикр равонлиги» номли мақоласида шеърни тушунмаган, бадиий ижод табиатини ҳисобга олмаган ҳолда қуруқ айбловлар қўйиши амалиёти кузатилди. О.Шарафиддиновнинг «Бир тилда гаплашайлик» номли мақоласида танқидчининг даъволари ўринсиз эканлиги курсатиб берилди ва «мунаққид асар ҳақида

¹⁶⁰ Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари. – Т.: 1988.

фикр юритишдан аввал шу асар муаллифи даражасига кўтарилиши, ҳаётга унинг кўзи билан назар солиб, унинг қалби билан асарни ҳис этиб кўрмоғи лозим. Биз танқидчилар адаб ва шоирлар билан бир тилда гаплашишини ўрганиб олайлик»¹⁶¹ деган тўғри талабни қўйди.

М.Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романи У.Норматов ва А.Отабоев мақолаларида турлича талқин қилиниб, турлича баҳоланди. У.Норматов романда «кечаги кунимизнинг ҳаққоний таҳлили»ни кўрди, асарда ифода йўсунининг ўзига хослигини, унда полифоник бадиий тафаккур мавжудлигини кўрсатди ва уни юқори баҳолади. А.Отабоев эса романда ҳаётдаги жиддий муаммоларнинг латифанамо талқин қилинганини маъқулламади. Муҳим нуқта шуки, ҳар икки мунаққид ҳам ўз қарашини асослаб беришга ҳаракат қилган. Асли, шундай баҳсларнигина фойдали дейиш мумкин: чунки уларда қўйилган масалалар бўйича баҳс ўзгалар тафаккурида давом этади, билдирилган фикрлар ё ривожлантирилади, ё уларнинг инкорига яос изланади. Роман ва у ҳаётдаги икки мунаққид фикри «Ёшлик» журнали уюштирган ёш танқидчилар даврасида қизғин муҳокама қилингани ҳам бунинг далилидир¹⁶².

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Солиҳ маҳдум образи масаласида кўпчиликнинг зътибории тортган яна бир қизғин баҳс кўзғалди. А.Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» (1990, 3 авг.) номли мақоласида маҳдумдан ижобий фазилатлар излаб топишга интилди: унинг муаллимлик фаолияти, зиёкорлигига алоҳида ургу берди, ушбу образ талқинида адигба замонасининг, асар яратилган даврдаги диндорларга муносабатнинг таъсири сезилади, деган фикрни олидинга сурди. М.Қаршибоев «Солиҳ маҳдум фариштами?» (1990, 2 наъб.) номли мақоласида А.Раҳимов фикрларини инкор қилди, образ талқинига ислом арконлари нуқтаи назаридан ёндашиб, унинг «фаришта эмас»лигини исботлади. Баҳсада бир-бирига тамом зид икки хил қараш олдинга сурилгани ҳолда, иккала мунаққидни яқинлаштиради-

¹⁶¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1987, 25.

¹⁶² «Ёшлик» журнали, 1989, № 3.

ган бир жиҳат бор. У ҳам бұлса, иккала мұнаққиднинг ҳам образ талқинің күпроқ ғоявий асосда ёндашганидір. А.Раҳимов мақоласыда образға шүроча ғоявий асосда ёндашилади-да, унға тамом тескари хulosса чиқарылған; М.Қаршибоев мақоласыда ҳам ёндашув эскича, фақат бу ёндашув асосидаги марксизм ис-ломий таълимотга алмаштирилған, холос. Баҳсга құшилған Ю.Шоназаров «Яна Солиҳ маҳдум ҳақида» (1991, 25 янв.) номли мақоласыда мұхими Солиҳ маҳдум образининг «тирик одам» эканлиги, «сатирик схема әмаслиги» таъкидланды.

Бироқ баҳсларнинг барини ҳам самарали бўлди, дейиш мушкул. Айрим ҳолларда «Баҳс» ёки «Бир асар — иккি фикр» рукнларида әзлон қилинған материаллардан моҳияттан бир хил фикр-хulosалар келиб чиқса, айримларида бир-бирига тамом зид фикрлар бир-бирига алоқадор бўлмаган ҳолда зикр этилди¹⁶³. Энг ёмони, баҳс рукнидаги мақолалар баъзан муаллифларнинг бир-бирларини айблашлари учун майдонга айланиб қолдики, бу ҳолда фикрлашда тенденциозлик руҳи етакчи бўлиб қолди. Бунақа ҳолда эса билдирилған тўғри фикрларнинг қимматига ҳам путур етиши тайин. Масалан, Ҳ.Абдусатов Н.Худойбергановнинг «Ҳаммаси таҳлилда кўринади» мақоласига жавобан ёзган «Ҳалоллик» мақоласыда айрим тўғри фикрларни ҳам билдирган, лекин асосий кучни ҳамкасбини айблашга қаратган. Умуман, бу давр танқидчилигига мұнаққидларнинг бир-бирларини «шўрони мақтаганлик», «социалистик реализмни тарғиб этганлик», «рашидовшунослик билан шуғулланганлик» кабиларда айблаш ҳоллари кўп учрайди. Шундай ҳол шоир У.Азимовнинг «Ақл, заковат — муросами?» номли мақоласыда ҳам яққол кўзга ташланды. У.Азимов мақолада «адабиётимиз эртага қадам қўйиши учун кеча йўл қўйган хатоларимизни чуқурроқ ўрганишимиз лозим» деган тўғри мақсадни қўяди-ю, буни илмий холис ўрганиш ўрнига У.Норматовни айблашга берилиб кетади. У.Азимов айблашнинг ўзи билан иш битмаслигини, бу масалани давр шарорити билан боғлиқ ҳолда ўрганиш шарт эканлигини мутлақо

¹⁶³ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1988, №8, 189-194 бетлар.

ўйламасдан, У.Норматовга жуда беписанд муносабатда бўлганки, натижада мақола адабиётнинг эртаси ҳақида қайгуришдан эмас, қулай шароит туғилганда «бир боплаб қўйиш» учун ёзилгандек таассурот қолдиради. Бошқача айтсак, муаллифнинг фикрлаш йўсинида 30-йиллар оҳанги сезилади, фактат У.Норматов «халқ душмани» деб эълон қилинмаган, холос. У.Норматовнинг «Йўқ,adolat — ҳақиқат йўли» номли жавобида илмий мулоҳаза салмоғининг устуворлиги, хатоларни тан олиши ва зарур ўринда ўзини асосли ҳимоялаши, умуман, холислиги билан баланд туради.

Абдулла Қаҳҳор таваллудига 80 йил тўлиши муносабати билан матбуотда адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор мақолалар, сұхбатлар, хотиралар эълон қилинди. Шуни таъкидлаш керакки, юбилей муносабати билан эълон қилинган ишларда одатланнилганидек мақтовлар билангина чекланиб қолинмади, аксинча, адиб ижодини, асарларини янгидан идрок этиш ви баҳолиши, унинг шахсиетига яқинлашиш мақсади етакчилик қилди. Р.Қўйқорнинг «Уч сароб», «Тарих ҳақиқати», «Қўш роман ва айрича қарашлар», «Сароб»нинг пайдо бўлиши» номли мақолалари¹⁶⁴ А.Қаҳҳор романларининг ижодий тарихини ўрганишга қаратилди. Мунаққид ўзининг фикр-хуносаларини роман нашрларини бир-бирига қисслаш, романларга танқидчиликнинг муносабатини ўрганиш, бой архив материалларига таянган ҳолда чиқарди. Р.Қўйқор мақолаларининг аҳамияти шундаки, улар романлар устидаги ижодий ишнинг осон кечмагани, мустабид тузум шароитида ижод қилган адибларга осон тутиб бўлмаслигини, А.Қаҳҳор асарлардаги ҳозирги кунда номақбул жиҳатлар баъзан унинг ғояга ишончи, баъзан эса мажбурият орқасида юзага чиққанини ҳужоатли асосда кўрсатиб берди. Бу эса шўро даврида яратилган асарларнинг ҳаммасига бир хил тасаввурдан келиб чиқиб ёндашиш нотуғри эканлигини, ҳар бир конкрет ҳолда асарга ўзига хос омиллар таъсир қилиши мумкинлигини, илмий холислик жуда кўп манбаларга таянишини тақозо этишини яққол англатди.

¹⁶⁴ «Ёшлик» журнали, 1986, № 6; «Ёшлик» журнали, 1987, № 6; «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, № 3; «Ёшлик» журнали, 1991, № 9.

О.Отахоновыннинг «Борса-келмас»даги хазина¹⁶⁵ мақоласида яна бир муҳим тенденция күзга ташланди. Мунаққид «ҳақиқий бадиий асарлар қайси жанрда ёйилғанлыгидан қатын назар, турли туман фикрлар іңзғашы, кучли мунозараларга сабаб бўлиши, хилма-хил таҳлилларга изн беражаги»ни таъкидлади. Шу қарашга таяниб, О.Отахонов «Ўғри»даги асосий ўғри ... Қобил бобо. У ўз юрагидаги шижаотни, кураш туйғусини, зулмга исён руҳини ўғирлаган шахс» қабилидаги талқинни олдинга сурди. Мақола яқин ўтмиш меросини янгича талқин қилиш имкониятларидан сўз очиши, танқидни шунга йўналтириши жиҳатидан муҳим эди.

Миллий ўзликни англаш жараёни кеча бошлаган бир шароитда мумтоз адабиётимизни холис ва ҳаққоний ўрганиш, кишилар онгига сингдирилган бир ёқлама қарашларни бартараф қилиш, ўқувчи оммани бой меросимиизни тасарруф этишга тайёрлаш адабиётшунослик олдидаги долзарб вазифага айланди. Бу даврда мумтоз адабиётшуносликка оид ишларнинг адабий танқид характерини кассб этиши шу вазифани бажариш тақозо этган зарурат эди. Шунга кўра, мумтоз адабиётимиз билимдонларининг кенг оммага мўлжалланган асарларида меросни халқ дилига яқинлаштириш мақсади устуворлик қилди. Матбуот нашрларида меросни ўрганиш ва тарғиб қилишга қаратилган маҳсус руқиylар ташкил қилинди. Жумладан, «Ёшлик» журналида бир фазал таҳлилига багишланган жажжи тадқиқотлар мунтазам чоп этиб борилди. Н.Комилов, А.Абдуғафуров сингари адабиётшунослар амалга оширган таҳлиллар мумтоз ғазалларнинг мазмун бойлиги, маъно серқатламлиги ҳақида ўқувчиларга ёрқин тасаввур берди. Шунингдек, танқидчиларда мумтоз адабиётни тушуниш учун ислом дини асослари, тасаввуф таълимотидан боҳабарлик бениҳоя мұхимлиги барадла айтилди, шу йўналишдаги илк материаллар эълон қилинди. Танқид ва адабиётшунослик меросимиизни бугунги кун нуқтаи назаридан талқин қилиб, уни замон кишисининг маънавий эҳтиёжларга хизмат қилдиришга астойдил кирипди¹⁶⁶.

¹⁶⁵ «Шарқ юлдузи» журнали, 1988, № 4.

¹⁶⁶ Ҳақкулов И. Навоий азиз билган... // Ёшлик, 1988, № 4; «Факр йўлидағани, имонга бой. // Ёшлик, 1989, № 2; Комилов Н. Тасаввуф ва бадиий ижод. // Ёшлик, 1991, № 8, Мухиддинов М. Саодатманд инсон ким. // Ёшлик, 1990, № 8. Рафуров И. Ўттиз йил изҳори. – Т.: 1987; ва бошқ.

Танқидчиликда мавзулар доирасининг кенгайгани жорий үзмий жараён муаммолари га эътиборни сусайтиргани йўқ. Адибий жараённи ёритишга қаратилган обзорлар, қатор муаммоли мақолалар; шеърият, проза ва драматургиямиздаги ҳолатни ўрганишга бағишлигандан тадқиқий мақолалар, янги асарларга қатор тақризлар ёзилди. Жумладан, шеърият танқидчилигига оид Б.Акрамов, И.Хақкулов, Я.Қосимов, С.Мели каби мунаққидларнинг мақолалари бу соҳада ижобий ўсиш бўлганини кўрсатди¹⁶⁷. Уларда шеърни чуқур ҳис қилишга интилиш борлиги, муаллифлар эътибори шеърдаги сўз маъно нозикликларини кашф этиш, сўзлар замиридаги ҳисларни қалбдан кечириб кўриш ва сўнг ўқувчига «юқтириш» мақсадларига қаратилгани таҳсинга лойикдир. М.Кўшжонов, У.Норматов, Н.Худойберганов, А.Расулов, А.Улутов каби мунаққидларнинг қатор мақола ва тақризларида¹⁶⁸ насримиз муаммолари тадқиқ ётилди, ундаги тараққиёт тенденцияларини аниқлаш, ютуқ ва камчиликларни кўрсатишга ҳаракит қилинди. Танқидчиликка Ш.Ризаев, Р.Қўчқоров, А.Улугон, М.Қаршибоев, М.Олимов, М.Намозов, Б.Рўзимуҳаммад каби бир қатор умидли ёшлар кириб келди. Албатта, бу ёшларнинг баъдий адабиётга қарашлари янгича ижтимоий шароитда шакллангани, жаҳон адабий-эстетик тафаккуридан яхшигина хабардорлиги, илк мақолаларида ёш шижаот билан муҳим муаммоларни кўтарганлари, фикрларини назарий пухта асослашга интилганлари қувончли ҳодисадир. Муҳими, ёшларнинг аксарияти ўз фаолиятларида танқидчилигимиздаги энг яхши тамойилларга эргашди, бу эса танқидчиликтаги янгиланиш жараёни кўзланган мақсадга олиб бориши, бу жараённинг муқаррар амалга ошишига ишонч туғдирди.

¹⁶⁷ Акрамов Б. Шеъриятда сўзни қадрлаш санъати. // Ёшлиқ, 1986, № 1; Моҳият ва руҳият образлари. // Шарқ юлдузи, 1987, №9; Ҳаққулов И. Сўз дарди — сўзларни снгмоқ. // Ёшлиқ, 1987, № 12; Беғуборлик фасли. // Ёш куч, 1987, № 9; Қосимов Я. Соғинчларга йўллош юрак. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1987, 2 октябр; Шеъриятда гражданлик руҳи. // Ёшлиқ, 1987, №5; Шеър ва дунё. // Шарқ юлдузи, 1989, №1; Навқирон шеърият. // Ёшлиқ, 1989, №1; Мелиев С. Жонли сўз куррати. // Ёшлиқ, 1989, №6; ва бошқ.

¹⁶⁸ Кўшжонов М. Савия ижоднинг бош талаби. // Шарқ юлдузи, 1987, №6; Қайта қуриш ва ўзбек романи. // Шарқ юлдузи, 1998, №1; Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади.

Хулоса қилиб айтсак, қайта қуриш даври, ошкоралик шароити адабий танқидий тафаккур ривожи учун яхши шароит яратди. Танқидчилек үзининг догматик қарашларидан фориф бўлиш йўлига кирди. Узоқ йиллар ҳукм сурган мафкуравий тазийә шароитида йўл қўйилган камчиликларни тузатишга киришган танқидчиклик бу жараёнда ўзи ҳам соғломлаша борди.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ

Истиқлол миллатнинг ижтимоий-тариҳий тараққиётида янги босқич, миллий тарихимида, турмушнинг барча соҳаларида янги саҳифа очган буюк ҳодиса бўлди. Аввалига чор ҳукумати, кейин шўро томонидан юргизилган мустамлакачилик сиёсати миллий тафакурда оғир асоратлар қолдирди. Истиқлолга эришилгач, Ўзбекистон раҳбарияти маънавият ва маърифат ишларига алоҳида эътибор бергани, буни давлат сиёсати мақомидаги вазифага айлантиргани бежиз эмас, балки ижтимоий-тариҳий зарурат эди. Кишилар онгини шўро мафкураси асоратларидан фориг этиш, жамиятимизнинг эртасини белгилайдиган янги авлодни тарбиялаш куннинг энг долзарб вазифасига айланди. Табиийки, бунда адабиёт ва санъатнинг, жумладан, танқид ва адабиётшуносликнинг ҳам фаол иштироки зарур эди.

Танқид ва адабиётшунослик олдилиги энг долзарб масалалардан бири ўтмиш адабий меросини илмий холис ўрганиш ва қайта баҳолаш бўлиб қолди. Узоқ йиллар мобайнида бой адабий меросимизга синфиийлик нуқтаи назаридан ёндашилди, меросни «керак-нокерак»ка ажратиб чала ўрганилди, уни замонга ўта вульгар мослаштириб талқин қилинди. Буни, масалан, шўро замонида адабиётшунослигимизнинг алоҳида соҳасига айланиб улгурган навоийшуносликда ҳам кўриш мумкин эди: Навоий асарлари тўла нашр этилмади, чоп этилганларидан ҳамд ва наътлар қисқартирилди, талқинлар замонга мослаштирилди ва ҳ. Буларнинг бари масаланинг ўта чигал ва мураккаблигидан далилат беради. Тўғри, бу масала «ошкоралик» йиллари ё кун тартибига кўйилган эди. Бироқ унутмаслик керакки, «ошкоралик» — «Қайта қуриш», яъни шўро тузумини сақлаб қолишга йўналтирилган ҳаракатнинг бир қисми эди, холос. Шунаقا экан, «ошкоралик» шароити мазкур масалани атрофлича кенг ва илмий холис ўрганишга имкон бериши мумкин эмас, мабодо иложсиз берганида ҳам, бу узоққа чўзилиши мумкин эмас. Истиқлол шароити мумтоз адабий меросимизни атрофлича чуқур ва илмий холис ўрганишга тўла имконият яратди. Аввало шуки, бу масала кўлами кенгроқ бўлган миллий ўзликни таниш, миллий қадри-

ятларни тиклаш масаласининг узвий булаги бўлиб қолди. Президентимиз ўртага ташлаган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» шиори бунда дастуруламал бўлиб қолди. Зоро, ўзининг илдизларини, аждодларини таниган миллатгина эркниңг, истиқтолнинг қадрига етади, дунёда аждодлар шаънига муносиб жой олишга ҳаракат қиласди. Истиқтолнинг дастлабки йили ҳазрат Навоий юбилейининг жуда катта тантаналар билан нишонлангани, биринкетин Амир Темур, Баҳоваддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом ал-Фарғоний, Имом Мотурудий каби алломаларнинг, А. Яссавий, Огаҳий, Феруз каби шоирлар таваллуд тўйларининг ўtkазилиши катта воқеа бўлди. Шуниси муҳимки, бу юбилейлар аввалгилариdek кампаниябозлик ёки тантанабозлик билангина чекланиб қолмади, аксинча, мазкур зотлар билан боғлиқ қадамжолар тикланди, уларнинг асарлари нашр қилинди, вақтли матбуотда уларнинг ҳаёти ва ижоди атрофлича ёритилди, улар ҳақида адабий асарлар, ҳужжатли ва бадиий фильмлар яратилди ва ҳ. Жумладан, «Куръони Карим»нинг ўзбек тилида чоп этилиши, Имом Бухорий, Имом Термизийнинг ҳадис илмига бағишланган асарларининг зълон қилингани мумтоз адабиётни ўрганишда муҳим аҳамиятга молик бўлди. Вақтли нашрларда Н. Комилов, И. Ҳақкулов, С. Рафиддинов каби олимларнинг тасаввуф таълимоти асосларидан баҳс этувчи мақолалари мунтазам бериб борилди, китоблар чоп қилинди. Илгари «диний-клерикал» ёки «сарай адабиёти» тамгалари билан ўрганилмай ва оммалаштирилмай келган Рабғузий, Яссавий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо, Феруз, Амирий каби ижодкорларнинг асарлари нашр этилди, улар ҳақида қатор мақолалар ёзилди. Таъкидлаш лозими, адабиёт тарихига оид бу ишларнинг оммавий-маърифий характеристерда бўлишини даврнинг ўзи тақозо этган бўлиб, айни шу хусусияти туфайлигина уларни моҳиятган адабий танқидий асарлар санани мумкиндири.

Истиқтол йилларида XX аср бошларидаги адабий жараён, жадидчilik ҳаракати ва жадид адабиёти масалаларини ўрганишга зътибор янада кучайди. Агар «ошкоралик» йилларида жадид ижодкорларнинг «шўро воқелигйни қабул қилди, унинг афзаллигини англашга келди» қабилида талқин қилишга маж-

бур бўлингган бўлса, эндиликда уларнинг асарларини борича талқин қилиш имконияти юзага келди. Мазкур масалани ўрганишда О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Қосимов, Ш.Турдиев, Ҳ.Болтабоев сингари олимлар қатори шу йилларда уларнинг ёнига кирган М.Қаршибоев, З.Эшонова, Д.Куронов, И.Ғаниев, Б.Каримов, У.Султонов каби ўнлаб ёш тадқиқотчилар фаол иш олиб бордилар. Қатағон қилингандай ижодкорларнинг асарларини излаб топиш, нашрга тайёрлаш ва қайта эълон қилиш борасида кўп ишлар амалга оширилди. Матбуотда жадид маърифатчиларнинг истиқлол йилларида ҳам долзарблиги ни йўқотмаган, эҳтимол, қайтадан долзарблик касб этган мақолалари, асарлари мунтазам эълон қилиб борилди. Профессор О.Шарафиддинов раҳбарлигига Чўлпоннинг «Адабиёт национальность?» номли мақолалар тўплами, уч жилдлик «Асарлар»и нашрга тайёрланди ва чоп этилди. Бу борада янги ташкил қилингандай «Маънавият» нашриёти, айниқса, катта ишларни амалги ошириди. Жумладан, «Истиқлол қаҳрамонлари» сериясиди Беҳбудийнинг икки жилдлик (Б.Қосимов нашрга тайёрлассин), А.Авлонийнинг икки жилдлик (Б.Қосимов нашрга тайёрлаган), Фитратнинг уч жилдлик (Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган) сайланмалари чоп қилинди. Мазкур серияни тайёрлаган Б.Қосимов, У.Долимов, С.Аҳмедов, О.Тўлабоев, М.Тожибоева каби адабиётшуносларнинг фидокорона меҳнати туфайли бугунги ўқувчи Сидқий Хондақлиқий, Ажзий, Камий, Ибрат, Сўфизода, Ю.Сарёмий каби ижодкорлар ҳақида маълумотга эга бўлди, уларнинг асарлари билан танишли. Адабиётшунос Н.Каримов жадид адабиёти намояндалари, қатағон йилларининг даҳшатлари ҳақида ҳужжатли маълумотлар берувчи ўнлаб мақолалар эълон қилди. «Шаҳидлар хотираси» республика хайрия жамғармасининг таъсис этилиши бу йўлдаги ишларни янада кенг кўламда олиб бориш имконини яратди.

1994 йилда А.Қодирий таваллудининг 100 йиллиги нишонланди. Танқид ва адабиётшунослик мазкур санани муносаб кутуб олди: вақтли матбуотда адаб ҳаёти ва ижоди тўғрисида янги маълумотлар берувчи, асарларини янгича талқин қилувчи қатор мақолалар эълон қилинди. «Абдулла Қодирийнинг бадиий ду-

нёси» коллектив монографияси, У.Норматовнинг «Қодирий боғи», М.Қўшжоновнинг «Қодирий — эрксизлик қурбони», «Ўзбекнинг ўзлиги» каби асарлари қодирийшуносликда янги босқич бўлди. 1997 йилда Чўлпоннинг 100 йиллиги республика миқёсида кенг нишонланди. Адабиётшунослигимизда адиб ижодини ўрганиш бўйича салмоқли ишлар қилинди, чўлпоншунослик соқаси шаклланди. О.Шарафиддиновнинг «Чўлпонни англап», Н.Каримовнинг «Истиқлолни уйғотган шоир», Д.Қуруновнинг «Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси», Б.Рўзимуқаммаднинг «Чўлпон — тонг юлдузи демак» сингари рисолалари тўйга муносиб тўёна бўлди. Кейинги йилларда яратилган Н.Каримовнинг «Чўлпон» маърифий романи, Д.Қуруновнинг «Истиқлол дарди (Чўлпоннинг ижтимоий-сиёсий қарапашлари тадрижи)» ҳамда «Чўлпон насли поэтикаси» номли монографиялари бу борадаги жиддий тадқиқотлардан бўлди. Истиқлол йилларида XX аср бошидаги адабий жараён, жадид адабиёти намояндадарининг ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишлиланган ўнлаб илмий тадқиқотлар¹⁶⁹ ёзилгани ҳам бу мавзунинг нечоғли долзарб турганини яна бир карра кўрсатади.

Истиқлолнинг дастлабки йилларида ўзбек шўро адабиётининг катта авлоди вакилларини «маддоҳлик»да, халқ бошига беадад кулфатлар келтирган тузумга югурдаклиқ қилганлиқда айблаш, уларнинг меросини нигилистик инкор қилиш кайфияти устуворлик қилди. Жадид адабиёти намояндадарини «кўтариш» ва бунга зид равишда шўро адилларини «тушириш», мақолаларда уларга ўринли-ўринсиз «тегиниб» ўтиш тенденцияси кузатилди. Бу каби

¹⁶⁹ Фаниев И. Абдурауф Фитратнинг тарихий фожеа яратиш маҳорати. КДА. – Т.: 1992; Қурунов Д. «Кечча ва кундуз» романида характерлар психологизми. КДА. – Т.: 1992; Тожибоев Р. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. КДА. – Т.: 1993; Султонов У. Чўлпоннинг адабий-эстетик қарапашлари. КДА. – Т.: 1995; Каримов Б. Вадуд Маҳмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни. КДА. – Т.: 1995; Умрзоқов Ф. Фози Юнуснинг ижодий йули. КДА. – Т.: 1996; Болтабоев Ҳ. XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. ДДА. – Т.: 1996; Қурунов Д. Чўлпон поэтикаси(наслий асарлари асосида). ДДА. – Т.: 1998; Фаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. ДДА. – Т.: 1998; Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. КДА. – Т.: 1998; Усмонов О. Фулом Зафарийнинг ижодий йули. КДА. – Т.: 1999; ва б.

муносабат, табиийки, шўро даври адабиётшунослиигига ҳам ти-
аллуқли эди. Масалан, ёш адабиётшунос А. Ёқуб: «Биз истиқ-
лолга эришгач, дунёқарашимиз ҳам ўзгарди. Мулкчилликка инос-
батан қадим ўзанга қайтганимиз соцреализмга асосланган тата-
литар даври адабиётшунослигини ҳам архив мулкига айлантири-
ди. Вақти келганда ундан мутахассисларгина фактлар қидира-
ди, холос. Энди унга тафаккур ривожининг босқичларидан бири
сифатида қаралмайди»¹⁷⁰, — деб ёзди. Унингча, «Қизил адабиёт
қизил адабиётшуносликни шакллантирган», бу адабиётшунос-
ликнинг бор-йўқ хизмати шуки, у «академик услуб билан таниш-
тириди», холос. Танқидчиликнинг кейинги уч-тўрт йил давомида-
ги «жим» тургани, муаллиф фикрича, методологиянинг касодга
учрагани, энди «тоталитар адабиётшунослик қайтадан мутолаа-
га шунғиб кетгани» билан изоҳланади. А. Ёқуб ёзишича, издош-
лар, «шогирдлар ўзгача. Улар адабиётга бутунлай радикал
қарашлар билан кириб кела бошлади», «тоталитар даври адаби-
ётшунослари бугун шогирдларининг ютуқлари билангина ўз ми-
вқесини кўтариши мумкин».

Албатта, мақола муаллифи, умуман олганда, тўғри факт-
ларни қайд этади, бироқ уларга таяниб чиқарган хulosалари
бирёқлама, илмийликдан йироқ бўлиб қолган. У адабий жара-
ённинг муҳим қонунияти — ворисийликни зътиборга олмайди:
адабий танқидий тафаккур ривожидаги бутун бир даврни тўла
инкор қўлмоқчи бўлади. Ҳолбуки, унинг ўзи «издош, шогирд-
лар» ҳақида гапиради: агар «издош, шогирдлар» экан, улар-
нинг устозларидан буткул узилиб кетиши мумкин бўлмаган
ишдир. Иккинчидан, социологик методнинг шўро замонида сох-
талаштирилгани уни тўла инкор қилишга асос бўлолмайди:
«вульгар социологизм» билан «социологик метод» орасига тен-
глилк аломати қўйиш хато. Ниҳоят, учинчидан, нафақат шўро
адабий танқидчилиги, балки ҳар қандай адабий танқидий асар
«эскиради» — пайти келиб архив мулкига айланади. Зоро, жа-
миятнинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжлари, бадиий дид ўзгарув-
чандир.

¹⁷⁰ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996, 23 август.

Мазкур масалага бағишлиңгандын «Адабий жараёндаги ғаройиб робиталар» номли мақоласында таҳририяттинг кириш сүзидә қуйидагиларни ўқиймиз: «... ёшлар адабиётта мағкуравий қурол, восита, ҳаёт күзгуси эмас, балки «соф санъат» ҳодисаси деб қарашни астыйдил ёқлад чиқаётирлар. Иккинчи гурух адабиётшунослар эса социологик мағкуравий ёндашишнинг «янгича», «замонавий» усулинин тақдим этәётирлар ва шу усулга таяниб маданий меросимизни қайта баҳолаш, әлакдан ўтказишга уринаётирлар. Айниқса, совет даври адиллари ижодига муносабатда бу баҳсли тус олаётир»¹⁷¹. Адабиётшуносликдаги баҳсларнинг асосий мазмунин шу сүзларда ўз инфодасини топган. У.Норматовнинг мазкур мақоласи масалага илмий асосда ёндашган жицдий чиқишлиардан бири бўлди. Мунаққид «холис, соглом, юксак маърифатли, адабиётнинг сўз санъати эканини асло назардан соқит этмайдиган теран илмий социологик тадқиқот усулига бугунги адабиётшуносликда талаб ва эҳтиёж ниҳоятда катта», деб ҳисоблади. Унинг фикрича, «XX аср ўзбек адабиётини бу усулни четлаб ўтиб баҳолаб бўлмайди». У.Норматов шўро давридаги ўзбек адабиётини тамомила «социалистик реализм» қолипидаги асарлардан иборат эмаслигини, «шахс ва миллат эрки, шаъни, миллий озодлик, истиқлол ғоялари 30-40 йиллар адабиётида ҳам мавжуд»лигини, бинобарин, адабий авлодлар орасида зиддиятлар билан бирга ворчайлик ҳар вақт мавжудлигини кўрсатиб берди. Мунаққид XX аср адабиётини қайтадан ўрганиш зарурлигини, бунда шошма-шошарлик билан хулосалар чиқариб бўлмаслигини таъкидлади.

Ҳ.Абдусаматовнинг «Янги замон, янги адабиёт» номли мақоласида ҳам XX аср ўзбек адабиёти, улкан йўқотишиларга қарамай, адабиётимизда юксалиш даври бўлгани таъкидланди. Олим социалистик реализмга хос нуқталарни эътироф этгани ҳолда, уни тамомила инкор қилиш, «сохта метод» дея баҳолашларга қўшилмади. Ҳ.Абдусаматов мақоласида, «соф санъат» талабига зид ўлароқ, адабиёт мағкурадан, сиёсатдан холи бўлолмай-

¹⁷¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995, 3 ноябр.

ди, деган фикр яна бир бор олдинга сурилди. Айтиш керакки, мақолада кўпгина тўғри ва жўяли мулоҳазалар билдирилгани ҳолда, муаллифнинг талқинлари, фикрлаш тарзида яна эскича йўлдан борилгани бўртиб кўзга ташланди.

Адабиётда «соф санъат»ни кўриш истаги, албатта, унда факат мафкура қуролинигина кўриш амалиётига қарши акс таъсир сифатида юзага келди. Бироқ, бунда ҳам бирёзламаликка бориб, адабиётнинг ижтимоий табиати тамомила инкор қилина бошлиди. Б.Саримсоқов «Адабиётнинг ижтимоий табиати»¹⁷² номли мақоласида бадиий адабиётнинг мазкур белгиловчи хусусиятини назарий жиҳатдан асослаб берди. Д.Қуронов ва Ҳ.Усмоновларнинг «Идеал ва бадиий яхлитлик»¹⁷³ номли мақолаларида адабий жараёндаги баҳс-мунозараларнинг омиллари ҳақида тұхталиб, улар «моҳияттан ғоявий асосдаги зиддиятлардир» деган хуносага келинди. Муаллифлар «мумтоз адабиётни, XX ғор Fарб модерн адабиётини мафкурада, ижтимоийликдан ҳоли деб билиш — янгиш тасаввур» эканлигини, адабиётнинг ижтимоийлиги «инсоннинг инсон учун яратган предмети» шаклида яшashi билан белгиланишини асослаб кўрсатдилар. Мақолада ушбу масаланинг ижод табиати билан боғлиқ ҳолда тушунтирнишга ҳаракат қилингани, адабий меросни қайта баҳолашда яна эскича ёндашув кузатилаётгани кўрсатилди, «ижодий ўқиш» масаласи ўртага ташланди.

Шуро даври адабиётининг нодир намуналарига иописанд муносабатда бўлиш С.Мелининг «Меҳр сөҳри»¹⁷⁴ мақоласида яққол кўзга ташланди. Мунаққид А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясида қаҳрамон фожесига ачиниш, меҳр-шафқат йўқ, инсонга меҳрсиз ёзишгани учун ҳам асар юксак бадиият намунаси бўлолмайди, деган фикрни олдинга сурди. С.Мели фикрича, «Ноинсоний Фоя ёзувчига нима ёзиш ва қандай ёзишни буориб турганида ёзувчи буйруқни сўзсиз ва сидқидилдан бажарганда «Ўғри»га ўхшаш асарлар дунёга келади». Ҳикоя ўша ғоя

¹⁷² «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1995.

¹⁷³ «Тафаккур» журнали, 1996, № 4.

¹⁷⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995, 23 июн.

кўрсатмаси билан ёзилгани учун ҳам уни «ўқиб, китобхон бади-
ий завқ туймайди. Фоянинг ўқталган кўрсаткич бармоғи ўқувчи
фашига тегади, холос», деб ҳисоблади. С.Мелига жавоб тарзи-
да ёзилган Д.Қуроновнинг «Ўғри»нинг ҳимоясига икки оғиз
сўз»¹⁷⁵ номли мақоласида ҳикоя бошқача талқин қилинди. Му-
наққид С.Мелининг ёзувчи қаҳрамонига меҳрсиз, деган фикри-
ни инкор қилиб, буни ҳикоядаги тасвир принципи билан боғлиқ
деб тушунтириди. Д.Қуронов «Ўғри»да қатағон даври фожеала-
ри акс эттирилган, «Адабиётимизда инсон, ҳалқ тақдирига куй-
иниб ёзилган «Ўғри» даражасидаги асарлар кам топилади» тар-
зидаги С.Мели хулосаларига буткул тескари хулоса чиқарди.
Баҳсга муносабат билдириган Н.Худойберганов эса: «С.Мели
«Ўғри» ва бошқа шунга ўхшаш асарларнинг коммунистик маф-
курани тасдиқлашга қаратилганини таъкидлаганида қисман
ҳақ. Нега тўлиқ эмас, қисман? Чунки, Абдулла Қаҳдор ҳақиқий
санъаткор сифатида ҳикояга инкор руҳини ҳам сингдирган»¹⁷⁶,
— деб ёзди. Н.Худойберганов Д.Қуронов фикрларини ёқлагага-
ни ҳолда, «унинг «Ўғри» ва Абдулла қаҳдорнинг бошқа асар-
лари ҳукмрон мафкурадан холи, дегандай мулоҳазасига қуши-
либ бўлмаслиги»ни ҳам таъкидлаб ўтди. Яъни бу ўринда Н.Ху-
дойберганов холисликка интилган, шунинг учун ҳам Д.Қуро-
нов баҳс қизигида оз бўлса-да бирёёламаликка йул қўйганини
ҳис қилган ва шуни кўргатиб ўтган.

Истиқлол даври адабий танқидчилигида модернизм масала-
сидаги баҳс-мунозаралар анча кенг ўрни тутади. Аслида, бу ма-
саланинг долзарблиқ касб этиши кун тартибига «янги адабиёт
қандай бўлиши керак?» тарзидаги саволнинг қўйилиши билан
боғлиқдир. Адабиётга шу йилларда кириб келган авлод энди
ўзидан олдингилар йўлидан бориб бўлмаслигини билган ҳолда
фаолият бошлади — дунёни, инсонни янгича бадиий идрок қилиш
йўлларини излай бошлади. Бундай шароитда, табиийки, янги
авлод ўзидан олдингиларнинг адабий-эстетик қарашларини ин-
кор қилганидек, аввалгилари уларни ҳар вақт ҳам тушунавер-

¹⁷⁵ «Ваган» газетаси, 1995, 21-28 июл.

¹⁷⁶ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995, 10 ноябр.

майди — адабий-эстетик қарашлар зиддияти юзага келади. Ушбу масаланинг ўткир туришига яна бир сабаб бор. Маълумки, шўро жамияти узоқ йиллар давомида жаҳон адабиёти ва санъатидан сунъий равишда узиб қўйилди, улардаги изланишлар, янгиликлар «фильтр»ланиб ўтказилди. Танқид буржуа адабиёти ва санъатидаги ҳодисаларни (ҳатто, уларнинг нима эканлигини билмагани ҳолда ҳам) бирёқлама қоралаш билангина машғул бўлди. Ошкоралик йилларидан бошлаб темир ҳалқа бўшатилди: ўзбек ўқувчиси «буржуа адабиёти»нинг кўплаб на-муналари билан танишиш (албатта, рус тили орқали) имконига эга бўлдик, буларнинг кўпи унинг учун тамомила янгилик эди. Натижада, Чўлпон таъбирича айтсак, «йўлсизлик»дан қийналиб турган ёш бўғин ижодкорларнинг аксариятига Farb адабиётининг йўли энг тўғри бўлиб кўринди.

Айтиш керакки, адабий танқид ёшларнинг «модернча» изланишларга турлича муносабатда бўлди. Жумладан, С.Малининг «Асл адабиёт — ззгуликка хизмат»¹⁷⁷ номли мақоласида модернизм эскиргани, унинг «Farb ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий мұҳитида нашъу намо тополмаслиги кескин қилиб айтилди. Ёзувчи П.Қодиров ҳам модернизм маънавий жиҳатдан жамиятимиз талабларига, ўзбек китобхони эҳтиёжларига тўғри келмаслигини таъкидлади¹⁷⁸. Адид мақоласида эътиборга молик мұҳим бир нуқта бор: у модернизм ва постмодернизм ўртасида катта фарқ мавжудлигини, «постмодернистлар мумтоз реализмга қарши туришдан воз кечганлари», улар «реализм йўлига қайтаётгандай кўриниши»ни таъкидлади. П.Қодиров «Камюнинг абсурдга оид фикрларини нотўғри талқин этувчилар бор»лигини афсус билан айтаркан, асли Камю «абсурд оқимига тушиб нишабга қараб оқишни эмас, балки абсурд оқимига қарши сузиш зарурлигини таъкидлаган»ини ўринли эслатди. Б.Саримсоқовнинг «Абсурд маънисизликдир»¹⁷⁹ номли мақоласида У.Норматов ва Д.Қуронов суҳбатларида билдирилган фикрларга эътиroz билдирилди. Жумладан, мунақ-

¹⁷⁷ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2000, 18 август.

¹⁷⁸ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2004, 26 март.

¹⁷⁹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2004, 26 март.

қид У.Норматовнинг кейинги чиқишларида абсурдга хос унсурлар А.Қаҳдор, У.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев, Т.Мурод каби ижодкорлар асарларида ҳам кузатилиши ҳақида билдириган фикрларини¹⁸⁰ инкор қилди, уларни том маънода реалистик асарлар деб ҳисоблади. Баҳсга қўшилган Ж.Эшонқул агар модерн адабиёти, хусусан, абсурд адабиёти маънисизлик бўлса, «нега дунёнинг кўплаб мамлакатларида севиб ўқилмоқда?» тарзида ги эътиroz билдириди¹⁸¹. А.Қосимов ва И.Ҳожиалиевларнинг баҳс муносабати билан ёзилган мақоласида Б.Саримсоқовнинг фикрлари умуман маъқуллангани ҳолда, «абсурд ижод йўқ жойда абсурд асар ҳам бўлмайди» деган фикрни, шунингдек, абсурд асар қаҳрамони «маънавий ахлоқий концепциясиз, муайян foя ташимайдиган, ҳаётга лоқайд ва маънисиз муносабатни ифодалайди» тарзида ги хуносасига эътиroz билдирилди. Муаллифлар фикрича, «Гарчи абсурд руҳидаги асарда ана шундай қаҳрамон тасвири берилса ҳам, асарнинг умумий пафоси бундай кайфиятга қарама-қарши руҳ уйғотади»¹⁸².

Эътироф этиш лозимки, шоир Б.Рўзимуҳаммад кейинги йилларда модернизм масаласига бағишлиланган қатор мақолалари¹⁸³ билан матбуотда жуда фаол иштирок этди. Унинг мақолалари ёшларнинг изланишлари моҳиятини ўқувчиларга етказишида муҳим аҳамиятга эгадир. Нега деганда, Б.Рўзимуҳаммаднинг ўзи ўша изланишлар моҳиятини теран тушунади, янги авлод вакиллари асарларини таҳлил ва талқин қилиш учун зарур билимга, янгича дидга эга, ҳодисага мос адабий-эстетик принциплар билан ёндаша олади. Бундан

¹⁸⁰ Қаранг: Норматов У. Қаҳдорни англаш мashaққати. – Т.: 1998; Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари // Жаҳон адабиёти, 1997, №3; Норматов У., Қуронов Д. Романинг янги умри // Жаҳон адабиёти, 2000, №9; ва бошқ.

¹⁸¹ Эшонқул Ж. Воқелик ва хаёлот уйғунлиги. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002, 12 июл.

¹⁸² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2002, 28 июл.

¹⁸³ Рўзимуҳаммад Б. Декадентликнинг илдизи ҳасрда? // Ёзувчи, 2000, 25 октябр; Назарияга бефарқ қарамаяпмизми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2001, 7 декабр; Ҳаёт тажрибалари ва хаёл чигириги. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002, 11 август; Макон муаммоси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002, 18 октябр; ва бошқ.

шундай хулоса келиб чиқадики, изланишлар йўлидан бора-ётган янги адабиёт янги танқидни ҳам майдонга чиқаради: ҳозирча бу йўлдаги илк куртаклар Б.Рўзимуҳаммад, Ж.Эшонқул, У.Ҳамдам, У.Содик, Ҳ.Карвонли каби ёшлар тимсолида кўзга ташланаётир.

Истиқлол йилларида Президентимиз ташаббуси билан «Тафаккур» ва «Жаҳон адабиёти» журналларининг таъсис этилгани жамият маданий-маънавий ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. «Тафаккур» журнали адабиётимиз тарихи, тасаввуф таълимоти, шарқ фалсафасига оид материалларни, адабий танқидий мақолаларни мунтазам чоп этиб борди. «Жаҳон адабиёти» журнали эса ўқувчиларни чет эл адабиётининг нодир намуналари билан гина эмас, хориж адабиётшуносларининг адабий танқидий асарлари билан ҳам таништириб боришга интилди. Жумладан, улар журнал ёрдамида Ж.Голсуорснинг «Адабиёт ва ҳаёт», «Олти адабнинг қиёфасига чизгилар», А.Бретоннинг «Сюрреализм манифести», Я.Парандовскийнинг «Сўз кимеси», И.Стойнинг «Биографик қисса ҳақида», К.Ясунарининг «Гўзалликнинг кашф этилиши», Ҳ.Ҳессенинг «Жаҳон адабиёти кутубхонаси», А.Камюнинг «Ёзувчи бўлиш — шараф», А.Гениснинг «Қалб фотографияси» каби ўнлаб асарларни ўз она тилисида ўқиш имконига эга бўлдилар. Албатта, бу миллӣ адабий танқидий тафаккур ривожида муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, журнал ўзбек адабиёти масалаларига бағишлиланган материалларни ҳам мунтазам бериб борди. Жумладан, 1998 йилда «Сарҳисоб» номи билан XX аср ўзбек адабиёти масалалари бўйича давра суҳбати ўtkazildi; ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти билан алоқада ўрганишга бағишлиланган қатор мақолалар, суҳбатлар зълон қилинди.

Сўнгти йиллар ўзбек танқидчилигига шўро даври адабий меросига муносабатнинг нормаллашуви, нигилистик инкор руҳининг сезиларли сусайиб, меросга янгича ёндашув шакллана бошлангани кузатилади. У.Норматовнинг «Қаҳҳорни англаш мешақати», Б.Назаровнинг «Ғафур Гулом олами» сингари китоблари, И.Ҳаққулнинг А.Қаҳҳор, С.Мелининг F.Гулом, Д.Қуроновнинг Ҳ.Олимжон, У.Ҳамдамовнинг Ойбек шеърияти

ҳақидаги мақолаларида меросга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, адиблар руҳига кириб, асарлари ботинидаги маъноларни очишга интилиш кузатилади. Жумладан, Fafur Fуломнинг 100 йиллиги муносабати билан эълон қилинган қатор материалиларда шу ҳолни яққол кўриш мумкин бўлади. Б.Назаров адибнинг 60-йилларда ёзган асарларини таҳлил қиласкан, сатрлар орасидаги маъноларни ўқиди, F.Фулом шўронинг оддий маддоҳигина бўлиб қолмаганини, сатрлар орасига ўзининг дардлари, армонларини жойлаб кетганини асослаб берди. С.Мелининг «Меҳр сеҳри» (иккинчи мақола), «Отсиз шум бола» номли мақолалари Fafur Fулом асарларининг ўзига хос поэтик хусусиятларини нозик таҳлил этиши, назарий савиёси жуда бақувват, айни пайтда ўқишли ва жажжи кашфиётларга бойлиги билан диққатни тортди. Д.Қуроновнинг «Ҳамид Олимжонни биламиزمий?» номли мақоласида «Муқанна» драмасини муаллифнинг асарни ёзиш пайтидаги руҳий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда янгича талқин қилишга ҳаракат қилинди. Мақола танқидчиликда турлича муносабатларни уйғотди. Жумладан, Н.Каримов ўзининг «Ҳамид Олимжонни биласизми?» номли очиқ хатидаги Д.Қуронов билдирган фикрлар етарли асосга эга эмаслиги, бинобарин, уни ҳозирги даврга мослаб талқин қилиш нотўғри деб ёзди. Н.Каримов хатидаги Д.Қуроновга қаратилган қуйидаги гаплар, аслини олганда, олимнинг янгича талқинларда месъёрдан ошириб юбориш ҳолларига муносабати сифатида тушунилиши мумкин: «Ойбек, Fafur Fулом, Абдулла қаҳҳор сингари забардаст адибларимизнинг совет даврида яратган асарларида мавжуд тузумда рўй берган даҳшатларни фош қилувчи ёки уларга шама қилувчи сатрлар бўлмаганидек, Ҳамид Олимжондан ҳам бундай, Сиз айтмоқчи, жасоратни топишга интилиш ўша тузумни ҳам, шу тузум даврида майдонга келган асарларни ҳам тушумасликдан бошқа нарса эмас»¹⁸⁴. Албатта, Н.Каримов маълум маънода ҳақ, бироқ бу қадар кескин ва тугал ҳукм чиқариш уччалик тўғри эмас, бунинг устига ҳозирги танқидчилик талқинлар хилма-хиллигига интилаётгани, буни

¹⁸⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2003, 18 апрел.

тан олишга ҳаракат қилаётгани ҳам маълум. Д.Қуронов бу хат-га жавоб тарзида ёзган «Мен не дейдирман...»¹⁸⁵ номли мақоласида ўз фикрларини янада асослаб кўрсатишга ҳаракат қилди ва: «ҳозирги замон талқин илми бадий асар талқини адоқсиз жараён деб уқдиради. Бу эса конкрет асарнинг турли даврларда турлича тушуниши ҳам, ҳар бир ўқувчининг уни ўзича тушуниши ҳам табиий деганидир. Бағрикенглик қилиб, ўзингизнидан фарқли талқинларнинг яшашига-да изн берсангиз, фикримча, адабиётшунослик илми бундан фақат ютади, асло ютқазмайди», — деган хулоса чиқарди. Баҳсада, табиийки, ҳар икки томон ҳам ўз фикрида, ўз хулосасида қолди, масала бир томонга ҳал қилинмади. Тўғриси, тугал ҳал қилиниши мумкин ҳам эмас, баҳслашувчи томонларнинг ҳар бири ўзича ҳақлигини тан олиш керак. Шундай бўлса-да, бунаقا баҳсларнинг аҳамияти фикр қўзғали, мулоҳаза қилишга ундаши билан жатта аҳамиятга эга.

А.Ёқуб юқорида эслатилган мақоласида «Мана, тўрг-беш йилдирки бу адабиётшунослик жим» деб ёзганида кўп жиҳатдан ҳақ эди. Дарҳақиқат, истиқлоннинг дастлабки йилларида танқидчиликда бироз сустлашиб кузатилгани бор гап. Бунинг қатор объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Жумладан, ўтиш даври шароитида кўплаб газета ва журналлар жуда танг аҳволда қолди. «Шарқ юлдузи», «Ёшлиқ», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» каби адабий жанрларнинг тиражи кескин тушиб кетди, нашр ҳажоми, давомийлиги қисқардики, бу ҳол адабий танқидий асарларни чоп этиш имкониятини кескин камайтирди. Масалан, «Шарқ юлдузи» журнали 1993 йилдаёқ ойлик журнал бўлмай қолди: йил давомида журнал 12 та ўрнига 7 та, 1994 йилда эса б та китоб шаклида чоп қилинди. Шу икки йил давомида А.Қодирий ва F.Фулом юбилейлари муносабати билан берилган материалиларни ҳисобга олмасак, адабий танқидий материаллар деярли берилмади. Албатта, бозорга ўтиш шароитида вақтли нашрларнинг кўпроқ ўқувчини жалб этадиган материалларни чоп этиш ва шу орқали янгича иқтисодий шароитда яшаб қолишга интили-

¹⁸⁵ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2003, 16 август.

ши ҳам табиинй эди. Мазкур ҳолнинг субъектив омили эса, А.Ёқуб айтмоқчи, «тоталитар даври адабиётшунослиги асосланган таги пуч соцреализм методологиясининг касодга учрагани» эди. Танқидчиликдан энди ўзи таянган асосларни бошқатдан кўриб чиқиш талаб этилардикি, бунинг учун муайян тайёргарлик зарур. Эҳтимол шунинг учундир, 90-йилларнинг ўргалариға қадар танқид ва адабиётшунослик кўпроқ ўтмиш адабиёти билан шуғулланди, жорий адабий жараён муаммолари тадқиқ этилган, янги асарлар таҳлилига бағишлиган жиддий мақолалар фақат онда сондагина учради.

90-йилларнинг ўргаларидан бошлаб танқидчилигимизда жонланиш юз бера бошлади. Вақтли напрларда адабий танқидий чиқишлиарнинг кўпайгани, муайян масалалар бўйича баҳслар ўtkазила бошлангани шундай дейишимизга асос беради. Ҳар ҳолда, XXI асрга ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги ўзининг олдинги асрдаги камчиликларидан, асосан, фориғ бўлган ҳолда қадам қўйди. Танқидчилигимиз олдида улкан, жумладан, сўз санъатининг жамиятда йўқотган мавқенини имкон қадар тиклашдек оғир вазифалар тургани маълум. Ишонамизки, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Худойберганов, И.Фафуров, А.Расулов сингари улкан тажрибага эга танқидчиларни; И.Ҳаққулов, қ.Йўлдошев, С.Мели, Я.Қосимов сингари айни ижодий кучга тўлган мунаққидларни; Р.Қўчқоров, А.Улуғов, Б.Рўзимуҳаммад, У.Ҳамдамов сингари танқидда ўз сўзини айтишга интилаётган ёшларни ўз сафида бирлаштирган ўзбек танқидчилиги бу вазифаларнинг уддасидан чиқа олади.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886-1938)

Абдурауф Фитратнинг адабий танқидий фаолияти нисбатан кеч бошланиб, жуда мураккаб бир шароитда кечди. Бу мураккаблик фақат давр ижтимоий ҳаётидаги талотўплар, қирғинбароту қувғинлар, фикрга мафкуравий-сиёсий тазийәнинг кучайиши кабилар билангина белгиланмайди. Мураккаблик, саналганларга қўшимча ўлароқ, Фитрат адабий танқидий фаолиятининг ўзбек адабиётшунослигининг алоҳида фан соҳаси сифатида эндингина шаклана бошлаган даврига тўғри келиши билаи ҳам боғлиқдир. Агар Фитратнинг мақола ва илмий рисолаларига бугунги кун нуқтаи назаридан қарасак, улар адабиёт назарияси ва адабиёт тарихи соҳаларига оид, деб ҳукм чиқарамиз. Лекин улар яратилган давр нуқтаи назаридан ёндашилса, уларниг «ҳаракатдаги эстетика» — адабий танқид намунаси сифатида ҳам намоёни бўлганини кўриш мумкин. Чунки Фитратнинг назарий мақолалари даврининг адабий-эстетик эҳтиёжларидан келиб чиқсан, унинг адабиёт тарихига оид асарларида эса мерос давр нуқтаи назаридан таҳлил этилиб баҳолангандан ва шу давр ижтимоий-эстетик эҳтиёжларига хизмат қилдирилган.

Фитратнинг адабий назарий характердаги ilk мақоласи — «Шеър ва шоирлик»ни кузатсак, юқоридаги фикрларимизнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Муаллиф мақолада муҳим масалани ўргага қўяди: «Шеър нима?» деган саволга жавоб беради. Фитрат «вазни, қофияли гап»нинг ўзи шеър бўлмайди, деб ҳисоблади: «Етти-саккиз сўзни белгили бир «вазн»да тизиб, кетиндан белгили бир сўзни «Қофия» қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир». Фитратнинг бу фикрлари, албатта, XX аср бошидаги адабиётда анчагина кучайган мувашшаҳбозлик, шаклбозлик, қофиябозлик каби иллатларга қарши қаратилган ва ўз даври учун жуда муҳим эди. Унинг тарьифига кўра, «шеърда кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини ўйнатгучи, мисини титратгучи, сезгисини қўзгатгучи бир куч» бўлмоғи керак. Зоро, «Чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмайдир. Вазн ва қофия эса сўзнинг безагидир». Фитрат шеърият

олдига қўяётган талаб назарий жиҳатдан асосли ва тўғри. Бироқ мунаққиднинг мақсади шеърият билан шеърбозликни назарий жиҳатдан фарқлаб бериш ёки лирикага (гарчи ушбу термин ишлатилмаса-да) тур сифатида таъриф бериш билангина чекланмайди. Унинг мақсади кўпроқ ижодкор ва ўқувчиларнинг бадиий дидини қайраш, чинакам шеърни шеърбозликдан ажратишга ўргатишидир. Мақоланинг «Иштирокион» газетасида (оммавий нашр) эълон қилингани, тилининг нисбатан соддалиги ҳам тор мутахассисларга эмас, ўқувчи оммага мўлжаллангани уни адабий танқидга алоқадор этади. Яъни, «Шеър ва шоирлик» мазмун-мундарижаси ва мақсадига кўра муаммоли характердаги адабий-танқидий мақолага яқиндир.

Юқоридагига ўхшаш ҳол «Адабиёт қоидалари»да ҳам кузатилади. Қўлланма «адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари»га мўлжалланган. Унда санъат ва адабиётнинг моҳияти, тур ва жанрлар, бадиий асар тузилиши, шеършунослик масалалари бўйича бошлангич маълумотлар берилади. Эътиборли жиҳати шуки, қўлланма соф назарий характерда эмас, «адабиёт ҳаваслилари» учун мўлжаллангани унинг услуби, мазмун-мундарижасини адабий танқидий асарларга яқинлаштиради. Бошқа бир муҳим жиҳати шуки, унда назарий масалаларни ёритиш учун Чўлпон, Боту, Элбек сингари ижодкорлар асарларига бот-бот мурожаат қилинади, бу асарлар ўрни билан таҳлил қилинади ва баҳоланади. Яна бир жиҳати, қўлланмада адабиётнинг санъат эканлигига кўпроқ зътибор берилган, ўз давридаги «синфиийлик» талабларидан имкон қадар қочилган. Шунинг учун ҳам Фитрат ёш Ойбекнинг танқидига учраган эди. Ойбек Фитратнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги қарашлари «буржуазия адаб ва шоирларининг «санъат санъат учун» назариясига ўхшаб кетади» дея танқид қиласкан, «Дуруст, ҳар санъат асари юракни тўлқинлантирсин, лекин санъатнинг ижтимоий томони бундан ҳам муҳимроқдир»¹⁸⁶ дейди.

Фитрат «Тилемиз» (1919) номли мақоласини: «Дунёнинг энг бой, энг баҳтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми?» деган савол

¹⁸⁶ Ойбек. Муқаммал асарлар туплами. 14-том. 40-бет.

билин бошлайди ва бу саволга лўнда қилиб «Туркча» дей жавоб беради. Масаланинг нима учун бундай қўйилганининг сабаби кейинроқ «Ёпишмаган гажаклар» номли мақоласида очиқ ифода этилган: «Сўнгравари ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишда қўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим. 17-18 йилларда Урта Осиёда пантуркизм ҳаракати кучаймоқда эди. Айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан сугорилган турли тўдалар ташкил бўлди. Турк тиллари, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида «иш» кўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиётини она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» ташкил қилинди». Бизнингча, Фитратнинг кейинги илмий фаолиятида кўпроқ ўзбек адабиёти тарихи масалалари билан шуғуллана бошлаши шу нарса билан, яъни «узбек миллатчиси»га айлангани билан изоҳланса бўлади. Фитрат халқимизнинг бой адабий ва маданий меросини, илм-фанни маданиятимизнинг улкан намояндилирини элга ташитиш йули билан ўзбек халқининг жаҳон тамаддунида ўзига хос ўрии борлиги, у на рус ва на усмонли туркларга «ука» бўлишга муҳтож эмаслигини кўрсатишга интилди.

20-йиллар вақтли нашрларида Фитратнинг «Қутадғу билик», «Муқаддиматул адаб», «Аҳмад Яссавий», «Ҳибатул ҳақойик», «Ўзбек шоири Турди», «Фарҳоду Ширин» достони тўғрисида», «Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони ҳақида», «Муҳаммад Солих», «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига бир назар» сингари ўнлаб мақолалари эълон қилинди. Мазмун моҳиятига кўра бу мақолалар ҳам адабий танқидий ҳарактерга эга эди. Чунки мунаққид уларда ўтмиш адабиёти намуналарини ўз даври нуқтаи назаридан таҳлил қилди ва баҳолади, уларни замонасининг ижтимоий-маънавий эқтиёжларига хизмат қилдирди.

Фитратнинг мақолалари илмда ҳали маълум бўлмаган фактларни муомалага киритиши, адабиётшуносликнинг жуда муҳим масалаларига диққатни тортиши, мавжуд янглиш ёки нотуғри фикрларга аниқлик киритиши билан ўз даври учун ҳам, адабиёт тарихи соҳасининг кейинги тараққиёти учун ҳам муҳим эди.

Масалан, у биринчи бўлиб буюк ватандошимиз Маҳмуд аз-Замаҳшарий шахси ва меросига эътиборни тортиб, «Муқаддиматул адаб» номли мақоласида: «Бу кунгача шу китоб тўғрисида жиддий текшириш ясаб, илмий бир мақола ёзгучи киши бўлмади. Мен ўзимнинг кучсизлигимга қарамасдан мана шу мақолани майдонга чиқармоқчи бўлдим. Менинг бу мақолам илмий бир нарса бўлмаса ҳам илмий кишиларнинг диққатини бу китобга тортишга сабаб бўлур, деб умид этаман»¹⁸⁷, — деб ёzádi.

Фитрат Алишер Навоий ижодининг тарғиб этилиши, унинг муносиб баҳосини олишида ўзининг илмий асосланган хulosалари билан катта хизмат қиёди. Жумладан, у маълум доираларда мавжуд Навоийга форс адабиёти классикларининг тақлидчisi сифатида менсимайроқ қарашларга зарба бериб, «Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони ҳақида» мақоласида Фитрат Навоий «Чифатой адабиётининг энг улуғ намояндаси» бўлиш билан бирга «форс адабиётининг эътиборлик кишиларидан» эканлигини таъкидлайди. Фитрат Бобурномадаги «Навоийнинг форсий шеърлари туркий шеърларига кўра кучсиздир» (Фитрат мақолада шу тарзда ўзгартириб берган - Б.Р.) деган фикрга қўшилмайди. У ёzádi: «Мавлоно Жомийдан бошлаб у замоннинг энг катта форс шоирлари ўз шеърларини Навоийга кўрсатаркан, тузатиб беришларини сўраганлар». Энг муҳими, Фитрат бу даъволарни қуруқ айтмайди, балки ҳазраттга замондош форсигўй шоирларининг эътирофларига таяниб, форс адабиётининг буюклари асарларини Навоий асарларига қиёслаган ҳолда далиллайди. Навоийнинг форсий асарларини, шоирнинг бу тилда ёзиш имкониятларини яхши билгани учун ҳам Фитрат 1925 йилда топилган Девон Навоийга янгилиш нисбат берилганини исботлаб беради.

Фитрат асарларига разм солинса, унинг адабиётшунослигимиз диққат марказига XX аср охирига келгачгина қўйилган масалаларга ҳам эътибор қилганини кўриш мумкин. Ҳозирда, масалан, мумтоз адабиётни ислом ва тасаввуф таълимотларидан ажратиб ўрганиб бўлмаслиги умумътироф этилган ҳақиқатдир.

¹⁸⁷ «Маориф ва ўқитғучи» журнали, 1926, № 7-8.

Фитрат ўзининг қатор асарларида, жумладан, «Аҳмад Яссавий», «Машраб» мақолаларида тасаввуф масаласига тұхталади. Албатта, олимнинг бу масалага ёндашувида даврнинг таъсири бор, лекин ушбу масала қўйилганинг ўзи катта воқеа эди. Фитрат «Аҳмад Яссавий» номли мақоласида түғри таъкидлашига кўра, «яссавий ва нақшбандий тариқатларининг ҳаракатлари Ўрта Осиё тарихининг муҳим ҳам жуда қизиқ қисмидир». Фитрат шунинг учун ҳам мазкур мақолада «Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлар» номи билан туркум мақолалар эълон қилиш нияти борлигини айтади. Афсуски, олимнинг бу нияти рўёбга чиқмай қолди.

Фитрат мумтоз адабиётимиз намояндадарининг илмий биографиясини яратишга биринчилардан бўлиб киришган олимдир. Маълумки, ўтмиш адабиётимиз вакилларидан кўпларининг ҳаёти ва фаолиятига оид материаллар жуда кам. Шакланаётган янги адабиётшунослик эса адабиётни тарихийлик принципига таянган ҳолда ўрганиши керак. Бунинг учун эса ёлувчи биографияси га оид маълумотлар жуда зарур. Шу заруратни англаган ҳолда Фитрат мумтоз адабиётимиз намояндадарининг илмий биографиясини яратиш тажрибасини бошлаб берди. Олим Аҳмад Югнакий, Турди Фародий каби ижодкорлар биографиясини тиклашга киришаркан, бунда уларнинг ўzlари қолдирган асарлардаги ишоралар, бошқа ижодкорларнинг асарларидаги айрим мисралар, тазкиралардаги қисқа маълумотларга таянди. Фитрат шу каби қисқа маълумотларни чуқур илмий таҳлил қилиш орқали ўтмишдаги ижодкорлар биографиясини тиклаш мумкинligини кўрсатиб берди. Бошқача айтсан, у мумтоз адабиётимиз намояндадари илмий биографиясини яратиш тамоилларини ишлаб чиқди ва амалда қўллади.

Юқоридагилардан ташқари, Фитрат Фирдавсий, Умар Хайём, Мирзо Бедил сингари форсигўй ижодкорлар ҳақида ҳам қатор мақолалар ёзди. Унинг томонидан тузилган «Энг эски туркий адабиёт намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари» сингари мажмуалар адабиётимиз тарихини ўрганишда муҳим бўлгани шубҳасиз. Зоро, бу мажмуаларга Фитратнинг давр адабиёти ҳақида маълумот берувчи обзор мақолалари киритилган, мажмуадан ўрин олган асарлар ҳақида маълумот берилган, улар

қисқача таҳлил қилинганд. Хуллас, бу мажмуалар адабиётимиз тарихини системали тарзда изчил ёритишга қаратилған илк асарлар зди. Мажмуаларни күздан кечиргандың үкүвчи шунга амин бўлади.

Абдурауф Фитрат серқирра ижодкор эканлиги, унинг меросида нафақат адабиётшунослик, балки тарих, тилшунослик, мусиқа, санъат соҳаларига оид асарлар мавжудлиги маълум. Биз олимнинг адабиётшунослик бобидаги фаолиятига қисқача тұхтаппап үтдик. Ҳолбуки, унинг адабиётшунослик мероси ҳақида жуда күп гапларни айтиш, бутун-бутун китоблар ёзиш ҳам мумкин. Кейинги йилларда Фитратнинг адабиётшунослик фаолиятини ўрганишга бағытланған Ҳ.Болтабоевнинг докторлық, У.Жўракуловнинг номзодлик диссертациялари ёзилгани бунинг далилилар. Маълумки, ҳозирги кунга келиб Фитратнинг кўплаб асарлари қайта нашр этилган, уларни ўқиб, фикримизнинг тўғрилигига шахсан амин бўлиш ҳам мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Қосимов Б. Маслакдошлар. – Т.: 1994.
2. Болтабоев Ҳ. Фитратнинг шимий мероси. – Т.: 1996.
3. Жўракулов У. Фитратнинг уч йирик асари. // Шарқ юлдузи, 1998, №1.
4. Шарафиддинов Озод. Ижодни англаш бахти. – Т.: «Шарқ», 2004, 96-130 беклар.
5. Абдурауф Фитрат. Таңланған асарлар. II жилд. – Т.: «Маънавият», 2000, 208-б.
6. Олимжон Ҳамид. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн томлик. Олтинчи том. – Т.: «Фан», 1982, 315-б.

АБДУРАҲМОН САҶДИЙ (1889-1957)

Абдураҳмон СаҶдий Уфа губерниясининг Таймесв қишлоғида туғилган. Бошланғич маълумотни ўз қишлоғида олгач, мадрасада таҳсил олган. Мадраса таҳсилидан сўнг муаллимлик билан шуғулланган. Абдураҳмон СаҶдий 1908-1911 йилларда ўқиши учун Туркияга боради ва Истанбул дорилфунунида филология ихтисослиги бўйича таҳсил олади. Дорилфунунни тамомлаб, юртига қайтади ва Актюбинск, Олмаота, Екатеринбург каби шаҳарлардаги татар мактабларида муаллимлик фаолиятини давом эттиради. Муаллимлик фаолияти билан боғлиқ ҳолда А.СаҶдий татар ва бошқирд мактаблари учун қатор дарслеклар яратди. Жумладан, унинг адабиёт ўқитиши билан боғлиқ «Қавоиди адабия ва унга илова» (1911), «Адабиёт усуслари» (1912), «Адабиёт муаллими» (1913), умуман тарбия масалаларига бағишлиланган «Фан тарбия сабоқлари» (1922), «Иш тарбияси ҳам иш мактаби» (1923) каби дарслек ва қўлланмалари ўз даври учун зарур ва аҳамиятли эди. Эътибор берилса, А.СаҶдийнинг ижодий фаолиятининг ilk босқичи кўплаб маърифатчиларнинг ҳаёт йўлига ўхшаш эканлигини кўриш мумкин. Ҳақиқатан ҳам унинг онгли фаолияти жадид маърифатчиси мавқеидан туриб бошлиланган эди.

А.СаҶдий 20-йиллардан бошлиб ўз тақдирини Ўзбекистон билан боғлади: 1921-1925 йилларда Самарқанд ўқитувчилар тайёрлаш билим юртида, сўнг Урта Осиё Давлат университетида, умрининг охирги йилларида эса Самарқанд Давлат университетида талabalарга ўзбек адабиёти тарихидан сабоқ берди. Шу билан биргэ А.СаҶдий ўзининг адабиёт назарияси, мумтоз адабиётимиз тарихи масалаларига бағишлиланган мақолалари, адабий танқидий чиқишлари билан адабий жараёнда фаол иштирок этди.

А.СаҶдийнинг «Гўзал санъат дунёсида» (1922) мақоласи назарий характерда бўлиб, унда санъатнинг моҳияти, унинг ижтимоий вазифалари, санъат морфологияси масалаларидан баҳс юритилади. Албатта, мақола бугунги кунда бирмунча ибтидо-

ийдек кўриниши мумкин, бироқ, муҳими шундаки, бу санъатнинг моҳиятини илмий асосда ўрганишга қаратилган ўзбек тилидаги илк мақолалардан эди. 1923 йилда Ўзбек билим ҳайъати А.Саъдийга ўзбек билим юртлари учун адабиёт назарияси бўйича дарслик тайёрлашни топширгани ҳам бежиз эмас эди. Топшириқни бераркан, Ҳайъат олимнинг бу борада муайян тажриба ва етарли илмий-назарий тайёргарликка эгалигини эътиборга олган, албатта. А.Саъдийнинг шу топшириқ асосида ёзилган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари» (1924) номли китоби адабиёт назарияси бўйича ўзбек тилидаги илк қўлланма бўлиб қолди.

А.Саъдийнинг адабий танқидий мақолаларига диққат қилинса, унинг жорий адабий жараённи, ўзига замондош ижодкорлар фаолиятини мунтазам кузатиб бориши кўринади. Бу танқидчи учун жуда муҳим фазилатdir. Шу фазилати туфайли ҳам у адабий жараённи ўзининг обзор типидаги қатор мақолаларida муфассал ёрита билди. Мунаққиднинг «Беҳбудий ва унинг теграсига йигилган ёзғучилар» (1923), «Ўзбек ёш шоирлари» номли туркум мақолалари (1923-24), «Олти йил ичida ўзбек шеърий адабиёти» (1924) сингари мақолалари фикримизнинг далилидир. А.Саъдий ўзи фикр юритаётган ижодкорларга хос энг муҳим жиҳатларни яхши илғайди. Масалан, юқоридаги мақолаларнинг биринчисида мунаққид А.Фитрат ижоди ҳақида тўхталиб, унинг адабиётда «бошқа эшик очишгә муваффақ бўлгани»ни таъкидлайди. Унинг фикрича, Фитратнинг «янги эшик очгани» — новаторлиги «ҳиссиятлик (сентименталлик) ва рўмантиклик»да намоён бўлади. Назарий жиҳатдан яхши тайёргарликка эгалиги учун ҳам мунаққид 20-йиллар бошларидағи адабиётимизда, хусусан, унинг илғор вакиллари ижодида намоён бўлган асосий хусусиятларни тўғри аниқлай билган. Ёки Чўлпон ижоди таҳлилига бағишлисанган «Ўзбек ёш шоирлари» туркумидаги мақоласида шоирга «чин маъноси билан романтик бир юрак шоири (лирик)» дей баҳо беради. Чўлпонга қисқача қилиб «у ёнадур ҳам ёндирадур» дей таъриф берган мунаққид бунинг сабабини ҳам аниқ кўрсатган — унинг юрак (лирик) шоири экан-

лигини бунинг асоси деб билган. Шунга ўхшаш, мунаққид учинчи мақолада ўқувчи диққатини Ҳамза ижодий фаолиятдининг серқирралигига тортади: «Ўзида юрак шоири бўлиш, музикачилик ва турли куйлар ихтиро этиш, драматурглик ҳам артистлик йигилган бир шахсни ҳам биз ҳали ёлғиз Ҳакимзода ўртоқда кўра оламиз».

А.Саъдийнинг адабий танқидий қарашлари ҳам, табиийки, ўз даври таъсиридан холи бўлолмас эди. Жумладан, у В.М.Фриче сингари марксчи адабиётшуносларга эргашди, ўз фаолиятида синфий-мафкуравий таҳлил тамойилларига таянди. Бундай таъсирини, масалан, «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари» қўлланмасидаги талқинларда кузатиш мумкин. Шунга ўхшаш, 1924 йилда Чўлпон ижодига берган баҳосида ҳам унинг синфий нуқтаи назардан ёндашаётгани кўринади: «Чўлпон омма — ҳалқ шоири эмас, ўқимишлилар, зиёлилар шоиридир. Уни омма — жалпи ҳалқ тез англайди. Лекин шунинг баробарида, у ҳалқ қайғуси билан (фақат ҳеч бир синфга айирмасдан) ёғучи «ҳалқчи» (народник) бир шоирдир». Албатта, бу гаплар ҳали Чўлпонни айблаш кампанияси бошланмасидан айтилган. Бироқ, эътибор берилса, Чўлпон ижодига марксча-ленининг таълимот нуқтаи назаридан ёндашган мунаққид унинг «ҳалқчи» лигини (большевистик мафкурачилар наздида «народниклиқ» сиёсий қолоқлик эди) унчалик маъқулламаётгани, ҳалқ қайғусини «ҳеч бир синфга айирмасдан» ёзишини камчилик деб тушунаётганини ҳам сезиш мумкин. Бу каби таъсиrlарга қарамай А.Саъдий 20-йилларда Чўлпон ижодининг адабиётимиз ривожидаги ўрнига юқори баҳо бера билди. Бироқ адабиётшунослигимизда вульгар социологик ёндашув кучайиши баробари мунаққид қарашларида ҳам ўзгаришлар юз берди, ички зиддият кучайди. Масалан, 1934 йилда чоп қилинган «Ўзбек буржуа адабиёти» номли китобида ўзи 20-йилларда «янги ўзбек адабиётининг асосчилари» деб атаган ижодкорларни кескин танқид қилди, уларнинг ижодини сайлаб, «пролетариат нуқтаи назаридан қараб, танқид қўзи билан ўрганиш лозим» лигини уқтиради.

А.Саъдий адабий танқидий қарашларидаги зиддиятлар, табиийки, унинг бошқа асарларида ҳам кўзга ташланади. Шу боис

ҳам унинг қатор мақолалари ўз вақтида адабиётшуносликда кескин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Жумладан, А.Саъдий билан баҳсга киришганлар сирасида В.Маҳмуд¹⁸⁸, А.Исмоилзода, Ҳ.Олимжон, Ойбек кабиларни курсатиш мумкин. Масалан, Ҳ.Олимжон «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм» номли мақоласида А.Саъдий қарашларида вульгар социологизм кўришиларини кескин танқид қиласди. Ҳ.Олимжон ёзади: «Ўзининг эски «дарслик»ларида анча саботли бўлган идеалист-меньшевик Саъдий, «марксист» бўлмоқчи бўлганда жуда фожиали қизғанч бир ҳолга тушади: бунда у ҳар қандай оқимга асир бўладир. Бу жиҳатдан Саъдий ўтакетган эклекдир»(таъкид бизники - Б.Р.) Ҳ.Олимжон А.Саъдий қарашларидағи «Қурама»(эклек)ликни тўғри таъкидлайди. Эҳтимол шунниг учундир, А.Саъдийнинг қарашлари ўз вақтида «ўнг»ларда ҳам, «сўл»ларда ҳам бирдек эътиroz қўзғайди, уларни баҳсга ундаиди.

А.Саъдийнинг «Тўртта шеърлар тўплами тўғрисида»(1933) номли мақоласи Ҳ.Олимжон шеърияти таҳлилига бағишлиланган тадқиқот мақоладир. Бу мақолада ҳам юқоридагича зиддиятли нуқталар кўзга ташланади. Асосий зиддият шундаки, мунаққид, бир томондан, шоирнинг шеърларидан ғоявий хатолар қидиради, иккинчи томондан, ундан санъаткорликни талаб қиласди. Ғоявий жиҳатдан маъқул кўринган шеърларни бадиий заиф деб топса, бадиий жиҳатдан маъқулларидан ғоявий хатолар топади. А.Саъдий фикрича, Ҳ.Олимжон шеърларидағи «оппортунизм ва меньшевиклик» хатолари 8 пунктни ташкил этади, шу пунктларни тўлдириш учун мунаққид сиёсий хатолар қидиради, «буржуазия таъсирини очиқ кўрсатган жойларга» ургу беради. Бу ички зиддиятни ўз вақтида Ойбек «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» номли мақоласида далиллаб курсатиб берган эди Айтиш керакки, А.Саъдий мақоласи ва Ойбекнинг унга жавобини ўқиганда, бугунги кунда уларнинг иккисини ҳам тўла ҳақ деб бўлмаслигини, аксинча, ҳар иккисининг қарашларига ҳам танқидий ёндашиб тўғрироқлиги аён бўлади.

¹⁸⁸ Вадуд Маҳмуд бўлимига қаранг.

Жумладан, А.Саъдий Ҳ.Олимжоннинг 30-31 йилларда ёзган шеърлари «аввалги йилларда ёзганлариги нисбатан санъатча сусайланлигини кўрсатадилар» деб ҳисоблашди. Бунииг сабабини эса мунаққид қуйидагича изоҳлайди: «**Кейинги шеърларида ишчи синфининг дунёқарашини, фикр ва ҳисларини, синфий кураш практикасини ва социализм қуриш жарабинин сиынитли суратларда беришга кўра, тизма орқали ораторлик, физиология билан кўп шуғулланиш йўлини олгандир**». Сирасинн айтганда, мунаққид бир томондан ҳақ, ҳақиқатан ҳам Ҳ.Олимжоннинг бу давр шеърияти ошкор декларативлик касб этганлиги ҳозирда ҳеч кимга сир эмас. Шунга қарамай, Ойбек бу фикрга қарши чиқади, аксини исботлашга уринади. Албатта, Ойбек кўп эътиrozла-рида ҳақ, бироқ бугунги кун нуқтаи назаридан қаралса, А.Саъдий ҳам қатор ўринларда ҳақ бўлгани кўринади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, бу мақолаларни қиёсий испектда тамири-дий ўрганиш Ҳ.Олимжон юкодий эволюциясини чуқурроқ тисав-вур этиш, унинг ижодий меросига тўғри муносабатни шикллини-тиришда муҳим бўлиши мумкин.

А.Саъдийнинг мунаққидлик фаолияти, ўз даври билан боғлиқ бутун зиддиятлилиги ва нуқсонларига қарамай, 20-30 йиллар адабий жараёнида сезиларли из қолдирди. У Чўлпон, Боту, Элбек, Ҳ.Олимжон сингари ижодкорлар фаолиятини атрофлича таҳ-лил этувчи мақолалар («Ўзбек ёш шоирлари» туркуми, «Тўртта шеърий тўплам ҳақида») яратди, бу билан танқидчилигимиизда бир ижодкор фаолиятини монографик планда таҳлил қилишга қаратилган мақолалар яратиш анъанасини бошлаб берди. Шунингдек, унинг танқидчилигимиизда адабий танқидий обзор жан-рининг қарор топишида ҳам ўзига яраша хизмати борлигини таъ-кидлаш зарур. Яна бир жиҳати, у конкрет ижодкор фаолиятини мунтазам кузатиб бориш асосида мақолалар ёзиш анъанасини ҳам бошлаб берди. Хусусан, Гайратий ижоди ҳақида ёзган қатор мақолалари шундай дейишга асос беради. Буларнинг бари А.Саъдийнинг профессионал ўзбек адабий танқидчилигига ўзига хос ўринга эга мунаққид эканлигидан далолат беради.

А.Саъдийнинг ўтмиш маданиятимиз намояндаларининг ҳаёти ва фаолияти, мумтоз адабиётимиз тарихи масалаларига баги-ш-

ланган қатор мақолалари ўз даври учун муҳим илмий-маърифий аҳамиятга молик эди. У ўз даври ўқувчиларига Форобий, Аҳмад Яссавий, Имом Фаззолий, Ибн Мискавайх, Роғиб Исфаҳоний каби аждодларини танитди, уларнинг ҳаёти ва фаолияти, мероси ҳақида маълумот берди. Албатта, бу мақолаларда ўтмишга муносабатда давр руҳининг таъсири сезилади, талқинларни замонавийлаштиришга интилиш борлиги ҳам шубҳасиз. Шунга қарамай, бу мақолалар ҳозирда ҳам Шарқ маданияти, педагогикаси, тасаввуф фалсафаси каби масалаларни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қила олади.

Маълумки, 30-йиллар охирида республика адабий ва илмий жамоатчилиги буюк Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилейини муносаби нишонлишга тайёргарлик ишларини бошлаб юборган эди. Шу тайёргарлик доирасида Навоий ижодини ўрганишга бағишиланган ўнлаб мақолалар, тадқиқотлар майдонга келди. Жумладан, А.Саъдий ҳам бу йўналишда жуда самарали изланиди¹⁸⁹. Олимнинг «Адабиёт олими ҳам танқидчи сифатида Мир Алишер Навоий» (1938), «Навоийнинг ижодий йўли ва гуманистик идеали» (1939), «Навоий лирикаси ва нашр этилган «Чор девон» ҳақида» (1945), «Халқ ижодиётининг Навоий асарларида акс этиши» (1948) сингари мақолалари шу изланишлар натижаси эди. Навоий ҳақидаги илмий тадқиқотларининг якунни сифатида А.Саъдий «Алишер Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётининг юқори босқичи» мавзусидаги докторлик диссертациясини ёзди ва ҳимоя қилди.

Абдураҳмон Саъдий мураккаб бир даврда танқид ва адабиётшунослик соҳасида фаолият юритди. Албатта, унинг асарларида давр шароити, мафкура зуғуми таъсирида юзага келган камчиликлар, зиддиятлар бўлиши табиий. Лекин биз унинг кўпчилик қатори некбин ниятлар билан ижод қилганини, адабиётимиз ва адабиётшунослигимиз равнақига муносаби ҳисса қўшганини асло унутмаслигимиз лозим. Олимнинг асарлари бугун ва эртанинг тадқиқотчилари учун 20-30 йиллардаги ада-

¹⁸⁹ А.Саъдийнинг 20-йиллардаги Навоий ижодига нотўғри муносабати ҳақида. «Вадуд Маҳмуд» бўлимига қаранг.

бий жараён ҳақида, ундаги мураккабликлар ва буларнинг давр адабиётида акс этиши ҳақида, ўша даврнинг адабий-эстетик эҳтиёжлари, бадиий диди ҳақида маълумот берувчи муҳим манба бўлиб қолади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Саъдий А. Ином Fаззолий. // Шарқ юлдузи, 2001, №2.*
2. *Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида. // Ўзбекистон адабиётни ва санъати, 2000, 12 май.*
3. *Мўминова Н. Адабиёт назариясидан иш қўлланма. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, № 4.*
4. *Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томлик – Тошкент.: 1987.*

ВАДУД МАҲМУД (1897-1976)

Вадуд Маҳмуд 20-йиллар адабий-ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этган фидойи зиёлиларимиздан биридир. Қатағон сиёсати туфайли В. Маҳмуднинг адабиёт майдонидан четлаштирилгани ўзбек адабиётшунослиги учун нечоғли катта йўқотиш бўлганини биз энди, мунаққиднинг асарларидан айримлари қайта чоп этилиб, у ҳаёда мақолалар, тадқиқотлар эълон қилинганидан кейин билиб турибмиз.

Вадуд Маҳмуд 1897 йилда Самарқанд шаҳрида туғилди. Беш ёшида отаси, масжидда имомлик ва мадрасада мударрислик қилиган Маҳмудий домла вафот этади. Вадуднинг болалиги унга тоға қатори бўлмиш¹⁹⁰ ўз даврининг пешқадам зиёлиларидан Абдуқодир Шакурий хонадони ва у очган мактабда кечди. Абдуқодир Шакурий очган мактаб Туркистондаги илк усули жадид мактабларидан саналиб, унда ўқитув ишлари жуда яхши йўлга қўйилган эди. Бўлгуси мунаққид мактабда диний ва дунёвий билимларни пухта ўрганади, мумтоз адабиётимизнинг улуғ намояндлари ижоди билан яқиндан танишади. 1917 йил ўзгаришларидан сўнг яхшигина маълумотли бўлган В. Маҳмуд янги ҳукумат идораларида иш бошлайди, хусусан, 20-йиллар бошида Самарқанд вилояти маориф бўлимни бошқаради. Табиийки, руҳоний оиласада таваллуд топган ва жадидчилик руҳида тарбияланган В. Маҳмуднинг қарашлари шуро мағкурасига ҳар вақт ҳам мос кела-вермайди. 20-йилларда «янги зиёли» масаласи кун тартибига қўйилиб, «Ким янги зиёли саналиши мумкин?» деган масалада баҳслар қизғин тус олган, зиёлиларни ҳам синфий асосда ажратиш бошланган бир шароитда В. Маҳмуд «эскилар», «миллатчи зиёлилар» сирасига киритилади. 1927 йилда Самарқандда чақирилган маданият ходимларининг I қурултойига вакил бўлган «Қизил маданиятчилар» В. Маҳмудни ушбу маъракадан қувадилар. Орадан икки йил ўтиб В. Маҳмуд ҳибсга олинади, қамоқ

¹⁹⁰ Бу ҳаёда муфассалроқ маълумот олиш учун қаранг: Карим Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Т.: 2000.

муддатини Семипалатинскда ўтаб, 1934 йилдагина Тошкентта қайтиб келади. Бироқ орадан уч йил ўтиб В.Маҳмуд яна ҳибсга олинади...

В.Маҳмуднинг матбуотдаги илк мақолалари хотира характеристика бўлиб, улар муаллиф ўзига маънавий ота билган Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақидадир. Маориф соҳасида ишлагани сабаб В.Маҳмуднинг аксар публицистик мақолалари мактаб-маориф ишлари, таълим-тарбия муаммоларига бағишиланган. «қизил байроқ» газетасида босилган «Чин севиши» (1921), кейинроқ «Туркистон»да зълон қилинган «Ҳинд ихтилочилари» (1928) номли тақризлари Фитрат асарларининг саҳна талқини тұғрисида. Шундай бўлса-да, уларда муаллиф спектаклнинг ўйналиши ҳақидаги гаплар билан чекланмай, Фитрат асарларининг ютуқ томонлари, айрим камчиликлари ҳақида ҳам жўяли мулоҳазалар билдиради. Жумладан, В.Маҳмуд «Чин севиши»ни «ўзбек саҳнасида шу кунгача ўйнаб келинган пъесаларнинг энг кучилиси, энг буюги» дега баҳоласа, кейинги асар мисолида Фитраттн хос бадиий тил маҳоратини таъкидлаб кўрсатади. Айни пойтда, мунаққид ёзувчининг айрим ўринларда «табиийликдан чиқиб кетгани», мустамлакачи инглизларнинг хатти-ҳаракатидаги енгил-елпиликни маъқулламайди. Хуллас, шу илк тақризлардаёқ В.Маҳмуд ўзига хос бадиий дид, санъат ва адабиёт ҳақида ўз қарашларига эга мунаққид сифатида намоён бўлади.

В.Маҳмуднинг кейинча уни «Чўлпончилик»да, «Чўлпоннинг маддоҳи» эканлиқда айблашларига дастак бўлган мақоласи «Чўлпоннинг «Булоқлари» деб номланади. Бу Чўлпоннинг янги тўплами нашр этилгани муносабати билан ёзилган тақриз бўлиб, мунаққид шоирга юксак баҳо беради: «Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир, шунинг учун ўзбек элининг бугунги руҳи, ҳоли, сезги-си «Булоқлар»да қайнайдир, ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайдайдир, ўқийдир». Аслида В.Маҳмуд тақризнинг илк жумлаларидаёқ асосий хulosани айтиб кўйган: Чўлпон халқнинг дилидагини халқнинг тили ва оҳанги билан куйлай олганини таъкидлаган. Чўлпон шеърларидан парчалар келтириб, уларнинг ўзига хос оҳангдорлигини айтади, бу билан «ўзбек янги шоирларининг оҳангсиз бўлишларини уялмай сўйлайтурғонлар»ни уял-

тиришга чоғланади. Айтиш керакки, мақолада публицистик рух, таҳлилдан кўра таъкид устунроқ. Бу эса, бизнингча, тўпламдан олинган илк таассурот кучи, ташвиқий мақсад билан изоҳланиши мумкин. Бундан ташқари, В.Маҳмуднинг Чўлпон билан симмий дустона муносабатда бўлгани, ўз ижодида ундан таъсирангани ҳам маълум. Яъни, бу омиллар ҳам мақолада объектив таҳлилдан субъектив муносабатнинг етакчироқ мавқе тутишига сабаб бўлган кўринади.

В.Маҳмуднинг А.Саъдий билан матбуотдаги баҳси 20-йиллар адабий танқидчилигининг ўзига хос жиҳатларини намоён этиди. А.Саъдийнинг «Ўзбек ёш шоирлари» мақоласида билдирилган айрим фикрларга қўшила олмаган В.Маҳмуд «Адабий танқидга бир назар» номли мақола билан чиқади. Мунаққидни А.Саъдий мақоласида қониқтиргмаган нуқталардан айримларини кўриб ўтсак. Аввало, А.Саъдий мақоласида «Фитрат ижоди 1917 йил феврал инқилоби билан бошланган» дея жиддий фактик хатога йўл қўяди. Бунга В.Маҳмуд ҳақли эътиroz билдиради ва чалкашликни тузатади. Иккинчиси, В.Маҳмуддан фарқ қилароқ, А.Саъдий Фитратнинг бадиий ижоди ҳақида баланд фикрда эмас. Унингча, Фитрат шеърлари вазн, оҳанг жиҳатларидан нуқсонли, «тили кўб сўзлик ва оз маънолик». Гарчи далиллаб кўрсатилмаган бўлса-да, бу эътиrozда қисман жон бор. В.Маҳмуд мунаққиднинг бу фикри шеърни ҳис қилмаслик, арабча-форсча сўзлар маъносичи англамаслик натижаси дебгина билади, яъни ўзи ҳам тенденциозликка берилади. Учинчиси, А.Саъдий А.Авлоний «тизмаларидан сиз қанча шеър изласангиз, шунча фикр ҳам ваъзга учарсиз» деган фикрини ҳам бирёзлама инкор қиласди. Дарҳақиқат, В.Маҳмуд айтмоқчи, ҳар қандай адабий ҳодиса давр шароитидан келиб чиқиб баҳоланиши лозим. Бироқ, бизнингча, фарб ва рус адабиётшунослиги таъсиридаги А.Саъдий бу ўринда «тизма»(ҳар қандай ўлчовли нутқ) билан «шеър»ни (лирика, яъни ҳистойғу, кечинма) фарқлайди. Демак, Авлоний масаласига икки жиҳатдан ёндашган ҳар икки мунаққид ҳам ўзича ҳақ. Кўрамизки, баҳса томонларнинг қайси бирини бўлмасин тўла ҳақ дейиш мушкул. Шунга қарамай, В.Маҳмуд А.Саъдий мақоласини «адабий танқид эмас», «танқид ҳам эмас. Бу бир сўкишдур» деб баҳо-

лади. Табиийки, бу қадар қизғин тус олган баҳс шу билан якун топиши қийин: А.Саъдий «Адабий-тарихий саводсизликка қарши» номли мақоласини, бунга жавобан В.Маҳмуд «А.Саъдий-нинг саводи» номли жавоб мақоласини эълон қилди...

В.Маҳмуд адабиёт тарихи билан махсус шуғулдана бошлаган илк адабиётшуносларимиздан биридир. Адабий меросга муносабат масаласи кескин турган шароитда В.Маҳмуднинг адабиёт тарихи масалалари билан жиддий шуғулдана бошлагани унинг шахс ва олим сифатида ўз мавқеини муқим эгаллаганини кўрсатади. Шу ўринда яна ортга, А.Саъдий билан баҳсга қайтишга тўғри келади. Гап шундаки, В.Маҳмуд баҳсда фикрларини асослаш учун А.Саъдийнинг «Адабиёт дарслиги»да Навоий разали асоссиз танқид қилинганини кўрсатиб ўтади. В.Маҳмуд шу разални таҳлил қилиб, у гўзал санъат намунаси сифатида ҳозирги эстетик талабларга («асрий завқимиизга ҳам мувофиқ») ҳам жавоб беришни таъкидлайди, унинг муаллифини эси «Ўзбек шоирларининг бобоси» деб атайди. А.Саъдий баҳсни дивом этиришга жазм этаркан, худди шу масалани диққат марказига чиқаради, мақоласини «Адабий-тарихий саводсизликка қарши»¹⁹¹ деб номлаши ҳам шундан.

В.Маҳмудни «адабий-тарихий саводсиз»ликда айблашга бел боғлаган А.Саъдий мутлақо асоссиз даъволарни олдинга суради: «Ҳам насли-уруғи, ҳам тили жиҳатидан қатъиян ўзбек бўлмағон, балки чигатой ёки уйғур бўлғон Навоийни ўзбек ва ҳатто «узбек шоирларининг бобоси» деб чиқмоқ жасоратдир. Шунинг билан бирга, ҳақиқатда, адабий-тарихий бир саводсизлик натижаси эканлиги адабий-тарихий саводи бўлғон одамлар қаршисида очиқ бир нарсадир». А.Саъдий рус ва европа шарқшуносларининг асарлари билан танишлигини рўқач қилган ҳолда ўзини адабий-тарихий саводли деб билади. Олим айнан шу манбалардан гула кўтариб, «Навоийнинг бутун мавзуи <...> эрон классик шоирларининг эскирган мавзулари эди» деган фикрни билдиради, яъни уларнинг хато фикрларини такрорлайди. В.Маҳмуд фикрига зид равищда мунаққид Навоий ижоди «ас-

¹⁹¹ «Зарафшон» газетаси, 1924.

римиз завқига ҳам, эҳтиёжига ҳам тамомила яроқсиз» деган ҳукм чиқарди.

В.Маҳмуд «А.Саъдийнинг саводи»¹⁹² номли жавоб мақоласида ўзининг айбловчисини айблаш йўлини тутади. Муаллиф А.Саъдийни рус ва европа шарқшуносларининг тақлидчиси эканлигини айтиб, унинг «илмга қарши жиноят ва ўғирликлари»ни очишга жазм қиласди. Бу даъвосини асослаш учун А.Саъдийнинг бошқа бир мақоласидаги фикрлар Саблуковдан таржима қилиб ўзиники тарзида берилганини исбот этади. Айни вақтда, у ўзининг Навоий ҳақидаги фикрлари Бартольд, Самойлович сингари рус шарқшунослари, Куприлизода, Заки Валиди каби туркшуносларнинг қарашларига мос келишини таъкидлайди, бу билан «адабий-тарихий саводсиз» эмаслигини намоён этади.

Навоий ҳақида баҳс давомида билдирган фикрларидан етарли қониқмагани ва баҳс масаланинг нечогли долзарб турганини намоён этганидан бўлса керак, орадан ўн кун ўтиб В.Маҳмуд «Илмий-адабий вазифалар қаршисида»¹⁹³ номли мақола билан чиқади. Мақолада В.Маҳмуд: «Навоий турк адабиётининг отасидур. Навоий адабиёт дунёсида жуда катта хизматлар қилғон бир кишидур. Навоий турк тилининг отасидир. Навоий буюк адабиётчи, буюк шоир, буюк доҳийдур. Фақат қани уни биз таниймизми? Унинг хизматларини биламиزمи? Унинг ким эканидан хабаримиз борми? Ҳалигача унинг таржимаи ҳолини босмадик. Бир расмини чиқарган бўлсак ҳам аслига унча мувофиқ эмасдур», - деб ёзади. Мунаққид Навоийни танишга чақирапкан, унинг ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганишга даъват қиласди, буни илм олдида турган муҳим вазифалардан деб билади. Муҳими, В.Маҳмуд қуруқ даъват билан кифояланиб қолмади, тез орада «Навоий учун»(1925), «Алишер Навоий»(1925) номли мақолаларини ёзib, матбуотда эълон қилди.

Юқоридагилардан ташқари, В.Маҳмуд адабиёт тарихи масалаларига оид «Фузулий Бағдодий» (1925), «Турк адабиёти тарихи» (1925), «Навоийгача турк адабиёти» (1926) номли мақола-

¹⁹² «Зарафшон» газетаси, 1924, 11 июн.

¹⁹³ «Зарафшон» газетаси, 1924, 21 июн.

лар, жадид маърифатчилари ҳақида маълумот берувчи «Турк шоири Ажзий» (1926), «Муаллим Шакурий» (1992, илгари бо- силмаган), шунингдек, мактаб-маориф ва маданиятимиз муам- моларидан баҳс этувчи ўнлаб публицистик мақолилар муалли- фидир.

В.Маҳмуддинг ўзбек матбуотидаги сўнгги мақоласи 1926 йил бошида эълон қилинган. Демак, мұнаққид 28 ёшидиёқ қадиби жараёндан «ихроj қилинган». В.Маҳмуддинг деярли 30 йил умри — то 1956 йилга қадар қамоқ ва сургуналарда кечдики, юқорида унинг 5-6 йиллик фаолиятига тўхталганимиз эътиборга олинса, йўқотиш миқёсини тасаввур этишимиз мумкин. В.Маҳмуд қамоқ- дан қайтгач, қолган умрини ҳам илм-фанга бағишилади: умри- нинг охирига қадар Тожикистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Карим Б. Жадид мұнаққиди Вадуд Маҳмуд.* – Т.: 2000.
2. *Карим Б. Вадуд Маҳмуд.* // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, 16 октябр.
3. *Маҳмуд В.* «Чин севиши». // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 3 шон.
4. *Мақеудов Ю.* Вадуд Маҳмуд ва Чўлпон. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 10 сентябр.
5. *Ўзбек совет танқиди тарихи. Икки томлик.* – Т.: 1987.

АБДУЛҲАМИД ЧҮЛПОН (1897-1938)

Абдулҳамид Сулаймон Чүлпоннинг сөрқирра истеъод эгаси бўлганлиги, унинг шоир, ёзувчи, драматург, публицист, танқидчи, театр танқидчиси сифатида фаолият олиб боргани яхши маълум. Чүлпоннинг матбуотдаги дастлабки чиқишларида ёк бу се-рқирралик намоён бўлган: «Садои Туркистон», «Садои Фаргона» газеталарида эълон қилинган илк шеър, ҳикоя ва публицистик мақолалари қаторида «Адабиёт надур?» ва «Муҳтарам ёзғувчиларимизга» номли адабий-танқидий мақолалари ҳам бор.

Мутахассислар Чүлпоннинг адабий-танқидий қарашлари жадидчилик ғоялари таъсирида шаклланганини яқдиллик билан таъкидлайдилар. «Адабиёт надур?» номли мақола бу фикрнинг тўғрилигини англаш учун етарли. Чүлпон адабиётни «юрак кирларини юрадиган маърифат суви» деб билади. У адабиёт жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эгалигини таъкидлайди, «адабиёт яшаса, миллат яшар» деган фикрни олға суради. Ҳақиқатан ҳам XX аср бошларида оммада маълум бир фикрни шакллантириш учун адабиёт, матбуот жуда катта аҳамиятга эга эди. Чүлпон жадидчилик ғояларини амал а ошириш, халқни маърифатли қилишда адабиётнинг ўрни катталигини айтиш билан чекланиб қолмайди. Унинг фикрича, «Агар баёз ва бемаъни бир-иккита китоб билан қоладиган бўлсак, махву инқирозий бўлурмиз». Чүлпон ўз даврида чоп қилинган байёзларни назарда тутган бўлиб, уларда мазмун шаклбозликка, мувашшаҳчиликка қурбон қилинган. Шунинг учун ҳам ёш танқидчи уларни миллат манфаатига хизмат қилмайди, деб ҳисоблайди. Чүлпон қандай адабиётни назарда тутади? Шу мақолада Чүлпон «ўзининг шавкат ва ғайрати илиа замонасида бутун дунёни ҳавор ва даҳшатта солғон жаҳонгирларнинг ўтказган кунларин ва даврларин тарихларда курса ва эшитса ҳар киши юрагида бир ботурлиқ ва бир фидокорлик ҳис этар ва қаҳрамонона умидларда бўлинар» деб ёзади. Чүлпон адабиёт ўқувчидаги миллий фуурни уйғотиши кераклигини алоҳида таъкидлаб айтмоқда. Чунки миллат руҳи «маишат йўлидаги ҳар хил қора кирлар билан кирланган», уни тозалаш,

поклаш учун, уйғотиш учун адабиёт зарурдир. Мақолада дәври-нинг жуда муҳим масаласини ўртага ташлар экан, Чўлпон юрг-дошлирига «Адабиёт ўқуйлик. Адиблар етишдурайлик, «адаби-ёт кечалари» ясайлук. Руҳ, ҳис, туйғу, фикр, онг ва ўй олайлук, билайлук» дея хитоб қиласи. Бундан кўринадики, ёш адаб ада-биётни миллатни уйғотиш, тараққий эттиришнинг муҳим воси-таси деб билган.

Чўлпон «Мұхтарам ёзғучиларимизга» номли очиқ хат шак-лидаги мақоласида қалам аҳли эътиборига бошқа бир муҳим масалани қўяди. У энди «адабиёт қандай бўлиши керак?» деган саволни ўртага ташлаб, бунга қўлидан келганча жавоб беришга интилади. Мунаққид «сўнгги йилларда миллий тиётр ва рўмон китоблари ёзилуб бостирилувлар кўрилмакга бошла»гани, жум-ладан, Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси ёшларда «катта бир рағбат ҳосил қилгани»ни айтиб, буни «миллатминг интибодиги хайрли бир фол» деб баҳолайди. Чўлпон «ҳали бизни кўп тиётр ва рўмон китоблари керак» деганида мазмуни за руҳи янгичи адабиётни назарда тутади. Шунинг учун ҳам у Европа идибиёти-ни, европалик ёзувчилар тажрибасини мисол тариқасида келти-риб, улар «ўзларининг яхши-ёмои одатлари орасида юрибдур-лар. Сўнгра қўлларига қалам олуб, яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб ёзубдурлар» дейди. Чўлпон ҳамкасларини халқ ичida аралашиб юришга чақиради, фақат шундай қилинсагина мав-жуд ҳаётни ҳаққоний тасвиirlаш мумкин деб билади. Чўлпон мақолада «реализм» деган атамани ишлатган эмас, лекин унинг фикрлари йўналишидан «ҳозир миллатга реалистик адабиёт ке-раю» деган хулоса келиб чиқади. Ёш Чўлпоннинг ilk ижодидан бошлаб бундай адабий-эстетик мавқеда туриши унинг катта ис-теъдод эгаси эканлигини, замонасининг ижтимоий-эстетик эҳти-ёжларини теран тушунганини курсатади.

Чўлпоннинг адабий-танқидий мақолалари мавзу жиҳатидан ранг-баранг. Уларнинг айримлари жорий адабий жараён муам-моларини ўртага қўйиш ва ҳал қилиш, бошқа бирлари мумтоз адабиётимиз ёки хорижий адабиётларнинг стук намояндалари-ни элга танитиш ва тарғиб қилиш, тағин бирлари таржимачи-лик муаммоларини ўрганиш мақсадларига қаратилган. Маса-

лан, «500 йил» номли мақоласида Чүлпон Навоий меросига тұғри муносабатни шакллантириш, унга үзига муносиб қимматни берніш кераклигін ҳақида күйиниб ёзади: «Бу кунги янги үзбек адабиёти ва унинг бу кунги содда шеваси, менимча, үша чигатой шевасидан үзга эмасдир. Баъзи бир кишилар Навоийдан анча кейин чиққан адіб ва шонрларимиздан бир-иккита соддароқ ёзғонларини ушлаб олиб, уларни ҳаддан ташқари күттармак билан наригини бир қадар туманлаштырмакчи бўлсалар ҳам, Навоий үзбек тили ва адабиётида тегишлик юксак мавқеини олғондир». Чүлпон халқимизнинг бой адабий мероси билан ҳақли равишда фахрланади: «Ўз адилларига 5-6 асрлик бир тарих яратада билган халқлар кўп эмасдир», — деб ёзар экан, ўқувчиларнинг ҳам қадим ўтмишга илдиз отган маданиятимиз билан фахрланишга ундейди. Мақола очиқ хат шаклида бўлиб, унинг сарлавҳаси остида «ўзбек билим ҳайъати эътиборига» деган изоҳ берилган. Муаллиф олимлар эътиборини мазкур муҳим масалага тортаркан, Навоийнинг үзига яраша қадрини бериш, унинг таваллуд ва вафоти саналарини муносиб нишонлаш учун зарур тадбирларни таъкидлаб санайди. Мақоланинг мазмун-мундарижасидан аён бўладики, Чүлпон унда ҳам маърифатчилик мавқеида туради. Яъни, унинг мақоласи адабий-танқидий йўналишдагина эмас, кўпроқ маърифий характер каоб этади. Худди шу гапни «Увайсий» номли мақола ҳақида ҳам айтиш мумкин. Унда Увайсий ҳақида мухтасар маълумот берилади, унинг халқ ичидаги машҳур ғазалларидан айрим байтлар келтирилади, машҳур «Анор» чистони таҳлил қилинади. Бироқ мақсад яна үша — халққа Увайсийдек ҳассос шоирани тақдим этиш, уни танитиш, тарғиб этиш бўлиб қолади.

Чүлпонни «миллатчи» дега айблаганларнинг қанчалар ноҳақ бўлганини унинг адабий-танқидий мақолалари ҳам яна бир марта кўрсатади. Хорижий халқлар адабиёти ва санъатининг улкан намояндаларини, уларнинг ижодини ўз халқига танитиш, тарғиб этиш Чүлпон ижодида анчагина кенг ўрин тутади. Жумладан, «Улуғ ҳиндий» номли мақоласида Тагор «асарларининг кўпини ўқуб ўтганимдан кейин шу улуғ ва қийматбаҳо одамни ўз элимга танитмоқчи бўлдим» деб ёзиши унинг мақсадини аниқ кўрсатиб

туради. Тагордан ташқари у турк адиллари Тавфиқ Фикрат ва Ризо Тавфиқбек, хитой санъаткори Мей Лан Фон, рус театр арбоби В.Мейерхольд ва адиди М.Горький ҳаёти ва ижоди ҳакида муҳаббат билан ёзди.

Чўлпоннинг «Улугъ ҳинди», «Тагор ва тагоршунослиқ» номли мақолалари улугъ ҳинд ёзувчиси Тагорга багишланган. Унинг ҳозирда кўп тилга олинадиган ва ижодидаги бош тамойилни ифода этадиган «кўнгил янгилик қидирадир» деган сўзлари «Улугъ ҳинди» мақоласида ёзилган. Айтиш керакки, «Ўзбек совет адабий танқиди тарихи»да Чўлпон худди шу мақоласи асосида «адабий жараёнга қараши тўғри эмас эди <...> класик ва совет адабиёти ўртасидаги мерос ва ворислик алоқаларини тушуммаган»¹⁹⁴ дей асосиз танқид қилинган эди. Ҳолбуки, Чўлпон мақолада: «Эски адабиёт билан янги адабиёт ўртасида қолғон шарқли ёш чинакам чучмал бир валиттадир. Эски адабиёт бир ширин, янгиси яна ширин, гарбллик тарки яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин? Бирни-биридан ширин ахир!» — деб ёзади. Чўлпон ҳақида гап кеттанды камчилик кўрсатиш асосий мақсадга айлангани учун бўлса керак, биз курсив билан ажратган гап китобда тушириб қолдирилган-да, танқид қилинаверган. Аслида эса Чўлпон мақолада мұҳим ма-салани ўргага қўйган эди: «Бизнинг ўзбеклар учун ҳали ҳозирга у хил чучмаллик йўқ. Нимага десангиз, ўзбеклар эскидан — ҳеч сабабсиз! — аразлағон, хафа; янгига эндиғина суқулиб кирмоқда. У адабиёт майдонида янгиликка нисбатан ёш бола, гўдак, чақалоқ, эскиликка нисбатан етим, кимсасиз, беспризорний, ўзбошли!» Адабиётимиздаги бундай «чучмал» ҳолат, ўзи зътироф этганидек, Чўлпоннинг ўзига ҳам хос, шунинг учун «бошлаб ўзим йўлсиз» деб ёзади. Муаллиф Тагор тимсолида «Шарқ ва Фарб ўртасидаги олтин кўпруқ»ни куради. Демак, Чўлпон ўтмиш адабий меросини инкор қилиш кайфияти кучая бошлаган, айримларда «ортиқ янгилик, гарбллик ё оптиқча шарқлилик» кузатилган бир пайтда энг тўғри мавқени эгаллаган: у замонавий адабиёт ўзида ўтмиш адабиётидаги, Шарқ ва Фарб

¹⁴ Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 1-том. 63-6.

адабиётларидаги энг яхши жиҳатларни ўзида мужассам уйғунлаштириши керак, деб билган.

«Ризо Тавфиқбек» номли мақолада туркий оламда «ожаҳон урушининг сўнгигача шуҳрати, ҳурмати ва зътибори катта» бўлган усмонли турк адиб ва файласуфининг ижодий тақдиди ҳақида қизиқ мушоҳадаларга дуч келамиз. Чўлпон унинг тақдидиради бурилиш сабабларини қисқагина баён этади: Фузулий туркми ё эронли тарзидаги «миллият жанжали»да ўзининг фикрига эга бўлган, оммага ёқмаса-да шу фикрида событ қолган, кейинроқ Туркия мағлубиятга учрагач, сулҳ ҳақидаги шармандали битимга имзо чеккан Ризо Тавфиқбек омманинг зътиборидан тамом қолди. Кечагина шуҳрати бутун турк оламига тараалган олимни энди «дорилфунун талабалари мударрисликдан ҳайдадилар», коллеж талабалари ҳам ундан дарс тинглашни ўзларига ор билдилар. Натижада «Туркияning адабиёт ва илм оламидаги энг катта бир кишиси, замоннинг қизигон қонли ёшлари билан чиқиша олмасдан, кенг фикрини мияхуржунига солиб, саёқлик-дарбадарлик кўчасига кириб қолғон». Аслида, бу мушоҳадалар фақат Ризо Тавфиқбек ҳақида гина эмас, Чўлпон шу баҳона «инқилоб ва ижодкор тақдиди», «ижодкор ва омма» каби муаммолар устида ўйлади. Чўлпон Ризо Тавфиқбек қисматига ачиниш билан қарайди, унга нисбатан тутилган йўлни оқламайди. «Инқилоб — ғоят кучлик омил энди. Қандай зўр шуҳратлар ерларда судралмади?» дега риторик савол қўяди. Бу — инқилоб ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборганига гувоҳ бўлиб турган, ўз юртида шахсга муносабатда шунга ўхшаш ҳолларни кузатаётган одамнинг хуносаси.

Чўлпоннинг ижодий фаолияти кўп жиҳатдан театр санъати билан боғлиқ кечгани, унинг театрда адабий эмакдош бўлгани, 1924-1927 йилларда эса Москвадаги Ўзбек драмстудиясида ишлагани маълум. Унинг меросида ўнлаб театр тақризлари, театр санъати муаммоларига бағишлиланган мақолалари мавжуд. Албатта, бу тақриз ва мақолалар Чўлпоннинг эстетик қарашларини тушунишимизда муҳим аҳамиятга молик. Иккинчи томондан, Чўлпон фақат спектаклнинг ижро томон-

лари билангина чекланиб қолмайди, балки унинг асоси бўлган драматургия масалаларига ҳам тўхтади. Масалан, Ҳамзанинг «Фарғона фожеалари» пьесасининг ўйналиши муносабати билан ёзилган «Тарихнинг заарлар тақаррури» номли мақоласида саҳнага қўйиладиган асарларнинг бадиий жиҳатларига эътибор бериш зарурлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, «адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётта кира олмағон нарсаларни шафқатсиз суратда майдондан ҳайдамоқ» керак. Ҳамзанинг мазкур пьесаси «Қуруқ воқеаларни ингичка, нозик адабий йўл билан кўрсатмак истаган» и билан «ўшал вақтларнинг ўшал вақтдаги хабар(хроника)ларидан бошқа нарса бўла олмадилар». Ўзбек театри, ўзбек санъати эса «бу хил санъатдан йироқ асарлар ва санъатга 1919 йил кўзи билан қарайдурғон тўдалар томонидан тиргизилиб, яшатила олмас». Айни пайтда, Чўлпон Ҳамзин «Ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишиди муҳим бир омил бўли олидир» деб ҳисоблайди, уни театр ривожида ишлатиш зарурлигини таъкидлайди. Бундан Чўлпоннинг масалага объектив ёндашгани, биринчи навбатда санъатимиз манфаатини қўзлаганини кўриш мумкин.

Чўлпон «Або Муслим» спектакли муносабати билан ёзилган тақризда «томошада Фитратга хос сўз усталиги хийла кучлик. Бу жиҳатдан томоша катта бир адабий аҳамиятга моликдир» деб ёzáди. У «халқ театрга юрмайди» деган гапларга қўшилмас экан, унинг «театр-томуша исмида бўлатурғон қурчоқ ўюнарига, ўз руҳига ёт бўлғон, унга англашилмайтурғон таржималик «гарбий» асарларга юрмаса ҳақи бордир» деб ёzáди. Чўлпоннинг фикрича, саҳна асари халқ руҳига яқин бўлиши зарур, шундагина у муваффақият қозона олади: «ўзини қизиқтиратурғон заминларда ёзилғон ва яхши ўйналатурғон томошаларга халқ юрадир». Демак, театрга халқни, томошабинни жалб этиш масъулияти фақат режиссёр ва актёrlаргагина эмас, ёзувчилар зиммасига ҳам тушади. Бундан ташқари, театр санъатининг ўзига хос томонларини, унинг ривожига салбий таъсир қилаётган муаммоларни жуда яхши билган Чўлпон тақризларида ўқувчилар, масъул кишилар диққатини уларга

жалб қиласы. Масалан, «Театр санъат» мақоласыда у қиши яқинлашкан пайтда ҳам ёзлик бинода спектаклар намойиш этила-ётгани, қишилик бино ҳақида күп галирилгани билан бу масала да ишлар силжимағетганини; Бухородан махсус чақыртириб келтирилган Уйғур ұануз туришга жой билан таъминланмагани ҳақида күйиниб ёзади. Чүлпон мақоланы «Санъатнинг қиймати шу эса, ундай санъатдан умид узмаса керак зди!» деган афсус ва ташвиш билан якунлады.

Худди адабиёт ҳақидағи мақолаларида күрганимизга ўхшаб, Чүлпон ўқувчиларни хорижий халқлар санъати, театридаги ўзи-га хосликлар билан, янгиланиш жараёнлари билан таништириши-га кatta ақамият беради. Масалан, «Мейеръхолд театр санъати-га олиб кирайтган янгилликлар ҳақида муфассал сүз юритса, «Маликаи Турондот» мақоласыда итальян «ниқоблар комедияси» ҳақида, «Мей Лан Фон» мақоласыда эса япон «кабуки театри» ҳақида маълумот беради. Албатта, булар эндигина оёққа турал-ётган театр санъатимиз учун ҳам, бу санъатдан эндигина баҳраманд була бошлаган томошабинлар оммаси учун ҳам, театр санъатига кириб клаётган ёшлар учун ҳам муҳим зди.

Чүлпон ёниб яшаган ижодкор зди. Унинг адабиёт ва санъа- масалалари қаламга олинган мақолаларининг күпінде публици- стик руҳ устуворлық қиласы. Қатор мақолаларида Чүлпон ўз даври учун ғоят муҳим масалаларни ўртага құяды. Тұғри, мақо- лаларнинг әммасыда ҳам муаммонинг ечими күрсатылмайды. Лекин уларнинг адабиёт ёки санъатта оид муаммога ўқувчи ом- манинг зытиборини қаратиши, бу ҳақда муайян жамоатчилик фикрини шакллантириши жиһатидан муҳим эканлигини зытироф этиши керак. Масалан, матбуот тилидаги қурама ҳолат («Гили- мизнинг ишланиши»), театр санъатимиз ва томошабинлар сави- ясии күтариш учун театр танқидчилигига зытибор кучайтириш («Театру танқидларига ақамият»), профессионал актёрлар тар- биялаш зарурати («Сүз, сүз, сүз!»), бадий таржимачиликнинг ақамияти ва унга зытиборнинг сүстлиги («Күллагада қолғонлар тұғрисида») каби қатор долзарб муаммолар ҳақида Чүлпон би- ринчилардан бўлиб бонг урган.

Хуллас, Чўлпоннинг ижодий фаолияти адабиёттимиз ривожи-
дагина эмас, миллий санъатимиз тақомилдида, шунингдек, мил-
лий адабий-танқидий тафаккур ривожида, онгимизда янгича ба-
дий диднинг шаклланишида жуда катта аҳамиятга молик
бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Чўлпон. Адабиёт надир.* – Т.: Чўлпон, 1994.
2. *Шарафиддинов О. Чўлпон.* – Т.: 1991.
3. *Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти.* – Т.: «Шарқ»,
2004, 14-96 бетлар.
4. *Каримов Наим. Чўлпон.* – Т.: «Фан», 1991.
5. *Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл.* // Жаҳон адабиёти,
1997, № 6, 168-172 бетлар.
6. *Тоғибоеев Рустам . Адабиёт миллиатниң ҳайти.* // Узбо-
кистон адабиёти ва санъати, 1992, 13 март, 11-сон.

ОТАЖОН ҲОШИМ (1905-1938)

Отажон Ҳошим халқымиз пешонасига сиғмаган, қисқа умри давомида ўзининг илмий изланишлари, илмий ташкилий фаолияти билан илм-фанимиз, ҳусусан, адабиётшунослигимиз равнақига сезиларли ҳисса қўшолган ёрқин истеъодлардан биридир. Унинг ҳаёт йўли кўплаб тенгдошларининг таржимаи ҳолига ўхшаш: 1905 йилда Тошкент шаҳрида туғилди, эски мактабда саводини чиқаргач, рус-тузем мактабида таҳсил олди. Инқилобдан кейин ўқитувчилар тайёрлаш билим юргида ўқиди, илмга чанқоқлиги, ташкилотчилиги билан назарга тушди. 1922 йилда Ўзбекистон Марказий ижроқўми йўлланмаси билан Москвага бориб, ишчилар факультетида ўқиди. Сўнг ўша даврнинг нуфузли таълим даргоҳи саналган қизил профессорлар институтига ўқишига киради. Бироқ соглиги туфайли уни тугатиш Отажонга насиб этмайди. Ўзбекистонга қайтгач, О.Ҳошим Маориф Халқ Комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш раиси сифатида фаолият олиб борди, Самарқанд Педакадемиясини ташкил этишда фаол қатнашди, унда ўзи ҳам дарс берди.

Бу даврда О.Ҳошим адабий ҳаракатда ҳам фаол иштирок этди: 1927-1929 йилларда «Қизил қалам» уюшмасига раҳбарлик қилди. Мазкур уюшманинг О.Ҳошим раҳбарлигига чоп этилган искита мажмуаси ҳозирда жуда қимматли манба саналади. Уларга ўша даврда номлари қора рўйхатларга олинган Чўлпон, Фитратларнинг ҳам асарлари киритилган эди. Профессор О.Шарафиддинов шу фактта таяниб: «Отажон Ҳошимов мажмуалар мундарижасини белгилар экан, уларга киритиладиган асарларни танлар экан, илмий жиҳатдан объектив мавқеда турган, ўзининг субъектив қарашларидан устун келиб, чинакам плорализмга эришган»¹⁹⁵, — деб ёзади. Шуниси эътиборлики, худди шу факт ўз вақтида жиддий танқидга учраган эди: «Қизил қалам» ташкилоти биринчи йилда бир «Альманах» чиқариш ташаббусига тушади. «Альманах»ни ишлаб чиқиш учун маҳсус кишилар

¹⁹⁵ Шарафиддинов О. Истиқдол фидойилари. – Т.: 1993, 97-6.

белгиланадилар. Бу «махсус»лар «Альманах»нинг маълум мазмун билан чиқишини таъмин қилиш учун мавзулар тайин этадилар¹⁹⁶. Кўриниб турибдики, муаллифлар мажмуанинг тузувчиликни foявий жиҳатдан жиддий айблаетирлар. Бундан аён бўладики, О.Шарафиддинов бежиз О.Хошимнинг мажмуани тузидаги холислигига эътиборни тортаётгани йўқ, чиндан ҳам «шу биргина фактнинг ўзиёқ Отажон Хошимовнинг foят юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар эгаси» эканлигидан дарак беради.

1929-32 йилларда О.Хошим Ленинград Шарқшунослик институти аспирантурасида таҳсил олди. Аспирантурани тугатгач, бир неча мурдат Шарқшунослик институти илмий котиби вазифасида ишлайди. 1933 йил декабрида О.Хошим Тошкентга қайтиб, янги ташкил этилган Фанлар қўмитасининг раҳбарларидан бири сифатида фаолият бошлайди. 1934 йилда Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтини ташкил этишда бош-қош бўлиб, то ҳибста олингунинг қадар унинг директори вазифасида ишлади. Институтдаги фаолияти давомида ҳам О.Хошим ўзини мөҳир ташкилотчи сифатида намоён этди: у институтнинг тадиқот ишларига даврининг стук адабиётшунос ва тилшуносларини жалб қила билди. У раҳбарлик қилган йилларда институтда ўзбек халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиётимиз тарихи, ўзбек тилшунослигига оид катта ишлар амалга оширилдики, буларнинг барида, шубҳаси, унинг бевосита ёки билвосита ҳиссаси бордир. Шу билан бирга, О.Хошим адабий ҳаракатда ҳам фаол иштирок этди: у Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси президиум аъзоси, танқид секциясининг раҳбари эди.

Отажон Хошим ўз даврининг кўплаб кишилари қатори марксизм таълимотига чин дилдан берилган, эътиқод қўйган инсон эди. Албатта, илгарилари мақташга асос бўлган бу факт ҳозир кўпчиликда аксинча муносабатнинг туғилишига сабаб бўлар. Лекин О.Хошим — ўз даври кишиси, бунинг устига ҳали анча ёш ҳамда таълимотни назарий жиҳатдангина урганганини эътиборда тутиш лозим. Иккинчи томони, унинг марксизмга муносабати ўша давр шароитида шакллангани, у пайтларда дунё ҳозирги-

¹⁹⁶ Олимжон Ҳ. Танланган асрлар. 5 томлик. 5-том. – Т.: 1972, 46-6.

дан ўзгача суратда бўлганини ҳам унутмаслик керак. Яъни, бу каби ишонч, эътиқодни тушунмаслик, англамаслик оқибати дебгина билиш хатодир. О.Ҳошимнинг «Диалектика ва дилектик усулда ўйлаш», «Давлат тўғрисида Маркснинг фикри», «Давлатсиз жамият», «Пролетериат ҳокимияти», «Давлатнинг ўлими», «Маркс пролетариат ҳокимияти ҳақида» каби қатор мақолалари уни ушбу таълимотнинг билимдонларидан бири сифатида танитди. У академик И.Султон таърифича, «Ўзбекистонда марксизм-ленинизмнинг биринчи тарғиботчиси ва ташвиқотчи-си бўлди».

Гарчи кўп ижодий қуввати ижтимоий-сиёсий характердаги асарларга сарф этилган бўлса-да, О.Ҳошим қолдирган адабиётшуносликка оид мерос ҳам амча салмоқлидир. 20-йилларниң иккинчи ярмидан адабий ҳаракатта фаол қўшилган ёш мунаққид давр адабиётшунослигининг энг долзарб муаммоларига диққат қилиди. Жумладан, унинг «Пролетариат ва чигатой адабиёти»(1928), «Пролетариат адабиёти ва адабий мерос»(1928), «Адабий мерос ва чигатой адабиёти»(1929) сингари қатор мақолалари классик адабий меросга муносабат масаласига бағишлиланган. Маълумки, 20-йилларда пролеткультчилар ва уларнинг таъсирдаги адабиётшунослар ўтмиш адабий меросини тамом инкор қилиш ўйлига ўтган эдилар. Худди шу даврда О.Ҳошим Фитрат тузган «Ўзбек адабиёти намуналари»(1927) мажмуасига сўз боши ёзган. Мажмуанинг тузилиши ўз-ўзидан нигилистик инкор руҳидаги фикрларга қарши амал бўлса, О.Ҳошимнинг сўз боши ёзганиеқ унинг бу масаладаги мавқенини аниқ кўрсатди. Сўз боши муаллифи: «Эски маданий меросни яхши билиш, бунинг учун ундаги керакли-керакли ерларни олиб ва тўплаганлари устида ишлаш — мана бу пролетар адабиётини тузиш учун асосдир», — деган фикрни олдинга сурди. Албатта, бу ўринда гапнинг меросга мафқуравий жиҳатдан сайлаб муносабатда бўлиш ҳақида бораётгани бугунда зътиroz уйғотиши табиий. Лекин, биринчидан, маданий меросга, умуман, ўтмишга сайлаб муносабатда бўлиш ҳар қандай даврга ҳам хос нарса, иккинчидан, меросни бутунлай нигилистик инкор қилиш ҳаракатлари мавжуд бир шароитда бу жуда прогрессив қараш эди. Айни пайтда, О.Ҳошим маданий

меросни «пролетариат түғридан-түғри қабул қилиб, ўз мақсади учун ишлатолмайды, ишлатишдан илгари уни феодализм, капитализм синфлари фикри, руҳидан тозалаши»¹⁹⁷ зарур деб ҳисоблайди. Марксизм ғояларини тамом үзига сингдирган мунаққид фикрича, барча учун «умумий санъат йүқдир. Санъат синфийдир. Санъат ё феодализм, ё буржуазия, ё пролетариат санъати бўла оладур». О.Ҳошим адабий танқидий қарашларида бундай ички зиддият бевосита давр таъсири, яна ҳам түғрироғи адабий мерос ҳақидаги ленинча таълимот таъсири билан изоҳланади. Зоро, бу таълимот, бир томондан, башарият тўплаган барча билимларни ўрганишга даъват этса, иккинчи томондан, ҳар қандай маданиятда икки маданият-эзувчилар ва эзилувчилар маданиятлари мавжуд деб уқтирас эди. Ушбу таълимот исканжасида бўлишига қарамай, О.Ҳошим меросни чинакам қадрлашга интилди, бироқ бу интилишида бардавом бўлишга, таълимот қобиғини ёриб чиқишга эриша олмади.

О.Ҳошим замонавий адабиёт муаммоларига бағишлиланган мақолаларида ҳам муҳим масалаларни ўртага қўйишга, уларга ўз муносабатини билдириб, ҳал қилиш йўлларини кўрсатишга интилди. Жумладан, «Шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари» номли мақоласида адабиётда юз кўрсатаётган қуруқ декларативлик, схематизм иллатларини танқид қилди. У давр адабиётида ишчилар ҳаёти тасвирига бағишлиланган асарлардаги бир хиллик ҳақида тўхталиб ёzádi, ёзувчилар «Заводга борадилар, у ерда кўрган нарсаларини, эшигтан сўзларини юзаки тасвир этиб берадилар. Тонг отиши, гудок чалиниши ишчиларни уйготишини, клубга боришларини ҳам шунга ўхшашларини кўрсатадилар». Мунаққид ўзини қониқтирмаётган нарсани аниқ белгилайди, бироқ бунинг сабабини ҳаётни яхши билмаслиқдагина деб кўрсатади. Бу эса унинг масаланинг моҳиятини яхши англамаётганидан дарак беради. Чунки ҳаёт тасвиридаги бундай юзакилик, аслини олганда, мунаққиднинг ўзи адабиёт олдига қўяётган ғоявийлик талаби билан юзага чиқади. Яъни, ҳаётни

¹⁹⁷ Ҳошим О. Пролетариат ва чиғагой адабиёти. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, №4.

тайёр ғоявий қолиплар асосида тасвиirlаш охир оқибатда албатта схематизмга олиб боради. Кўрамизки, О.Ҳошим адабий танқидий қарашлардаги ички зиддиятлилик нафақат ўтмиш ҳақидағи асарларда, балки замонавий адабиёт ҳақидағи фикрларида ҳам кўзга яққол ташланади. Шунга ўхшашиб зиддият унинг ўзи шахс ва ижодкор сифатида ҳурмат қилган адиллар асарларини ғоявий жиҳатдан танқид қилишида ҳам кузатилади¹⁹⁸.

Юқорида О.Ҳошим қарашлари шўро мафқураси таъсирида шакллангани ва кўп жиҳатдан унга мос эканлигига урғу бердик. Ўз-ўзидан савол туғилади: агар шундай экан, нега шўронинг ўзи уни 33 ёшида қатағон қилди? Бизнингча, буни унинг юксак интеллектуал салоҳиятги эга бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Бундай салоҳиятга эга одам, биринчидан, кун келиб ўз ички зиддиятларини сенгиб ўтиши ва ўзининг мустақил мавқенини згаллаши табиий; чинакам тафаккур кишиси ўзгалар фикрини ҳурмат қилади, бас, у фикрлар турличалигига йўл беради... Қатағоннинг асосий мақсадларидан бири эса, маълумки, шўрони шундай одамлардан ҳимоя қилишдан иборат эди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари. – Т.: 1993.
2. Мирвалеев С. Ўзбек адиллари. – Т.: 2001.
3. Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 5 томлик. 5-том. – Т.: 1972.
4. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки том. – Т.: 1987.

¹⁹⁸ Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари. – Т.: 1993, 133-6.

МУСО ТОШМУҲАММАД ӮҒЛИ ОЙБЕК (1905-1968)

Ўтган асрнинг 20-йиллари ўргаларидан вақтли нашрларда ўз асарлари билан фаол қатнаша бошлаган Ойбек то умрининг охирiga қадар адабий жараён етакчиларидан бири бўлиб қолди. Ўз даврида унинг оригинал бадиий ижоди барчани қизиқтиргани каби, адабий таңқидий чиқишлари ҳам адабий жараёнга жиҳдий таъсир этган. Ойбек — буюк истеъдод эгаси, ўзида бекиёс нозик дид ва файласуфона ўткир ақлни мужассам этган мутафаккир санъаткор бўлиши билан бирга, ўз даврининг фарзанди ҳам эди. Унинг адабий таңқидий қарашларидағи ички зиддиятлилик шу нарса билан белгиланади.

Ойбекнинг адабий таңқидий характердаги илк чиқишларидан бири «Адабиёт қоидалари» номли тақриз¹⁹⁹ бўлиб, унда Фигратнинг шу номли қўлланмаси ҳақида фикр юритилади. Ойбек қўлланманинг зарурлиги, унинг айрим ижобий томонларига озгина тұхталади-да, «китобнинг кўпгина камчиликлари» ҳақида сўз очади. Мунаққид Фигратнинг энг катта камчилиги деб «санъат ва адабиётга бу кунги кўз билан (марксчиларча) қарамаган»-ликни билади. Унинг фикрича, «бутун ҳодисаларни марксизм призмаси орқали» кўриш ва текшириш лозим. Ойбек санъатни «синфларнинг биллурлашган мафкуравий қуроли» деб таърифлайди, шунинг учун у «синфий муносабатларнинг тарихи билан бирга такомил этади». Ойбекка кўра, қўлланмада «санъатнинг иқтисод ва синф билан боғланиши, шуларга қараб ўзгариши, тарихий илдизи, жамиятда тутган ўрни каби муҳим маълумотлар» берилиши керак эди, шуларнинг йўқлиги Фигратнинг камчилигидир. Мунаққид Фигратнинг назарий қарашлари «буржуазия адаб, шоирларининг «Санъат — санъат учун» назариясига жуда ўхшаб кетади» деб ҳисоблайди. Бу назарияни ёқламаган Ойбек адабиётни «марксистча ижтимоий таҳлил (марксистко социологический анализ) қилишимиз лозимдир. Ҳодисаларнинг сир-

¹⁹⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1926, 8 декабр; Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том. 40-44 бетлар.

ларини ойдинлатадиган ёлғизгина шу методдир», деб ҳисоблайди. Шу ўринда эслатиш жоизки, бу гапларни ёзганида Ойбек САГУнинг ижтимоий фанлар факультетида таҳсил олаётган бўлиб, чамаси, унинг сабоқлардан олган таассуротлари мақолага кўчган. Кейинчалик Ойбек ўзининг таржимаи ҳолида «1935 йилга келиб шундай бир пайт келиб қолдики, мен энди ё олим-иқтисодчи ва ё ёзувчиликдан бирини танлаб олишим зарурлиги ни ҳис қилдим»²⁰⁰ деб ёzádi. Яъни, бунга қадар Ойбек вужудида ёзувчи ва ижтимоётчи олим яшаган, табиийки, бу нарса адабий танқидий асарларида акс этган.

Орадан бир йил ўтмай Ойбек Айн мақоласига жавобан «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак» номли мақоласи²⁰¹ билан чиқди. Бу мақолада юқорида айтилган зиддият яққолроқ кўринади. Ойбек Чўлпоннинг инкор қилинишига қарши, уни «ёш адабиётимизнинг кўримли чечаги» деб билади. У социологик метод тарафдори бўлгани ҳолда Чўлпон ижодига вульгар социологик ёндашган Айни танқид қиласди. Ойбекнинг фикрича, шоир ижодини социологик метод асосида текшириш, «Нима учун кўнглига миллий туйғулар маҳкам үрнашди? Чўлпон нима учун пролетар мафкуралик шоир бўла олмади?» каби саволларга жавоб топиш лозим. «Шахс ижтимоий муҳит чизгиларининг кесишган нуқтасидир» деб билган мунаққид Чўлпондан «пролетар шоири» бўлишни талаб этиши нотўғрилигини, у «ўзининг муҳити, тарбияси ва интилишлари эътибори-ла бундан узоқ» лигини таъкидлайди. Айни пайтда, Ойбек Чўлпондан воз кечиш тўғри эмас, деган фикрни олдинга суради. Чунки «буғунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўб севади. Ундан кўб гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадиий намуналари ўқулади, воз кечилмайди».

Ойбек юқоридаги иккала мақолада ҳам ўзининг социологик метод тарафдори эканлигини намоён этса-да, бадииятни қадрлайди, синфий жиҳатдан ижодкорларни «бизники — бизники эмас» тарзидаги ажратиш ва шу асосда инкор қилиш йўлидан бормай-

²⁰⁰ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. 14-том. 12-б.

²⁰¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927, 17 май; «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, № 6.

ди. Адабиётта бундай ёндашувнинг қарор топиши учун эса, табиийки, социологик метод мавжуд методлардан биригина бўлиб қолиши, бадий ижодда ҳам, адабий танқидда ҳам фикрлар турличалиги ҳукм суриши лозим. Бироқ воқелик бошқача эди, унда большевистик мафкурадан бошқаси тан олинмай бошлаган, мафкура яккаҳокимлигига пухта замин ҳозирлана бошлаган эди. Ўз-ўзидан маълум бўладики, Ойбекнинг адабиётга бундай ёндашуви амалдаги сиёсатга мос эмас эди. Шу сабабли Айн — Ойбек — Усмонхон баҳсида расмий доиралар наригилар томонида бўлди, А.Икромов нутқида «ёш шоиримиз Ойбек масалани мафкура жиҳатидан кўра олмагани» маъқулланмади.

30-йилларда Ойбек жорий адабий жараён, хусусан, лириканинг ҳолатини таҳлил қилишга қаратилган қатор мақолалар зълон қилди. Унинг «Сўнгти йилларда ўзбек поэзияси»(1934), «Социалистик лирика учун»(1934), «Ўзбек поэзиясида тиљ»(1934) каби мақолаларида шеърият билан боғлиқ муҳим масалалар ўргага ташланди. Ойбекнинг бу мақолаларида ҳам, табиийки, давр руҳи, даврниң бадий диди ўз изини қолдирган. Шу боис ҳам 30-йиллар шеъриятидаги ҳозирда биз камчилик деб тушунадиган жиҳатларни мунаққид ютуқ сифатида кўрсатади. Масалан, у ёzáди: «Давр, синфий кураш, қурилиш фактлари ўзбек поэзиясининг тематикасидир. Шоирлар тор — шахсий фикр, тушунчаларнинг доирасидан чиққанлар. Мана бу поэзиянинг ўсувини кўрсатади. Ижод «мен» қобигида ўралиб қолмасдан, турмушга, уни ўрганиш, акс эттириш, ўзгартиришга йўналтирилган»²⁰². Аслида, 30-йиллар шеъриятидан «мен»нинг сиқиб чиқарилиши давр шеъриятининг энг катта ютқизиги эди. Чунки худди шу нарса шеъриятдаги туссизликни келтириб чиқарди, шеъриятнинг шеърий публицистикага айланишига олиб келди. Қизиги шуки, Ойбек ўз мақолаларида буларни маъқулламайди: давр шеъриятидаги декларативлик, «техникачилик», «идеялар қонсиз, этсиз абстракт равишда ифодаланиши», «фикрни дасталаб берувчи сиқиқ образлар»нинг камлиги кабиларни бадий жиҳатдан нуқсон деб кўрсатади. Бироқ буларни аслида давр шеъриятидаги ўзи

²⁰² Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том. 90-6.

илгари суриб турган жиҳатлар қонуний равишда келтириб чиқаришини зътиборга олмайди. Шуниси ҳам борки, Ойбек шеъриятнинг бадиий жиҳатларидан қониқмагани ҳолда унинг олдидағи вазифаларини қўйидагича белгилайди «меҳнаткашларни қайтадан тарбиялаш, бадиий туйғуларни ўстириш, бизнинг давримизда ящамоқ, ишламоқ, курашмоқ нашъасини талқин этиш, даврнинг буюк идея, идеалларини бадиий образлар билан тушунтириш» ва бошқалар²⁰³. Кўриб турганимиздек, Ойбек шеърият олдидағи вазифаларни белгилашда кўпроқ ғоявий-мафкуравий жиҳатларига зътиборини тортади. Унинг фикрича, «бу вазифаларни бажариш учун ёзувчи, шоирлардан Маркс-Ленин таълимотини ўзлаштириш» талааб этилади.

Ойбек қарашларидаги юқоридагича ички зиддиятлилик А.Саъдийга жавоб тарзида ёзилган «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» мақоласи ҳамда «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли монографиясида ҳам кўзга ташланади. Жумладан, Ойбек А.Саъдийнинг Ҳ.Олимжон шеърларига вульгар социологик ёндашган ҳолатларни танқид қиласди, лекин ўзи ҳам уни социологик нуқтаи назардан баҳолайди, натижада мунаққиднинг айрим ҳақли, асосли фикрларини ҳам инкор қиласди. Шунга ўхшап А.Қодирий ижодини монографик планда ўрганишга бағишлиланган илк йирик тадқиқотлардан бири бўлган «Абдулла қодирийнинг ижодий йўли» монографиясида ҳам вульгар социологик ёндашув сабабли Ойбек улуғ адид ижодига, асарларига холис баҳо беришга ожизлик қилди. Асарнинг айрим ўринларида вульгар социологик ёндашув шунчалар ошкор эдики, Ойбекнинг 1936 йилда ёзилган бу асари шуро даврида амалга оширилган кейинги нашрларга, жумладан, 10 жилдлик асарлар тўпламига ҳам, 20 жилдлик «Мукаммал асарлар тўплами»га ҳам муайян таҳрирлар билан киритилди.

Ойбек адабий танқидий фаолиятида вульгар социологизмдан кутулиш, асосан, уруш йилларидан бошлаб аста-секин амалга ошганини кузатиш мумкин. Хусусан, «Ўзбек адабиёти»(1943), «Оташин ватанпарвар ва талантли шоир»(1944), «Бу кунги вази-

²⁰³ Шу жойда. 101-6.

фалар»(1945), «Жалолиддин» драмаси ҳақида» (1946) каби мақолаларида асосий эътибор бадиият, ҳаётийлик, маҳорат сингари масалаларга қаратилгани шундай дейишга асос беради. Албатта, бунда ҳаётий ва ижодий тажрибанинг ортгани ҳал қиливчи аҳамият қасб этган. Чунки бу давр ичидаги Ойбек вульгар социологик ёндашув асосида чиқарилган «ҳукмлар» охир-оқибатда қатағонга «фатво» бўлиб хизмат қилганинга гувоҳ бўлди, қатағон заҳмини ўз ҳаётида синааб кўрди. 1945 йил 2 октябрида «Жалолиддин» драмаси муҳокамасида Ойбек сўзлаган нутқ²⁰⁴, унинг муҳокама давомида Шайхзодага тақалган айловларни инкор қилишга, жуда бўлмагандага «ҳаспӯшлаш»га уриниши ҳам шу туфайлидир. Муҳокамадан кўп ўтмай «Қизил Ўзбекистон» газетасида Ойбекнинг Fafur Furom билан ҳамкорликда ёзилган «Жалолиддин» драмаси ҳақида» номли тақризи эълон қилинди. Тақриз муаллифлари асарнинг бадиий фазилатлари, унинг «Ўсиётган ўзбек драматургиясида шубҳасиз, ҳодиса» эканлиги, «Ўзининг фикрий ва бадиий тўлғинлиги, юксаклиги жиҳатидан «Жалолиддин» бизнинг драматургиямизда юқори поянни ишғол этиши»ни²⁰⁵ таъкидладилар. Шуниси эътиборлики, муаллифлар муҳокама давомида айтилган «камчиликлар» ҳақида тақризда мутлақо тұхталган эмаслар. Бу эса муаллифларнинг некбин нияти, Шайхзодага муносабат салбийлашаётганини сезиб турган икки буюк адигимизнинг уни айловлардан ҳимоя қилишга чөғланғанларини кўрсатади. Ёки кейинроқ, 1966 йилда Ойбекнинг А.Наумов билан ўтказилган суҳбатида А.Қодирий ҳақида айтган сўзларида чуқур эҳтиром, меҳр барқ уриб туришини олайлик. 30-йилларда ёзилган тадқиқотда Ойбекнинг бундай муносабатини вульгар социологик баҳо босиб турган бўлса, энди бу ҳислар бор бўйини кўрсатади. Яъни, Ойбекнинг А.Қодирийга 60-йиллардаги бундай муносабати фақат давр таъсири билангида эмас, илгаритдан бор эди.

Ойбек 1945-1950 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилди. Табиийки, у хизмат тақозоси билан адаби-

²⁰⁴ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. 20-том. 90-6.

²⁰⁵ Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами. 14-том. 228-6.

ётда партия сиёсатини ўтказишга масъул эди. Ойбекнинг «Ўзбек совет адабиётининг тараққиёти ва галдаги вазифалари»(1945), «Ўзбек совет адабиётининг юқори ғоявийлиги учун» (1947), «Ижодиётда янги ғалабалар сарис» (1948), «Йигирма беш йил мобайнида ўзбек совет поэзияси» (1949) каби қатор нутқ ва мақолаларида буни яққол кўриш мумкин. Шунга қарамай, бу мақолаларида ҳам Ойбек «партияниң хизматчиши» бўлибгина эмас, адабиётимизнинг равнақи ҳақида қайфураётган зукко мунаққид сифатида ҳам бўй кўрсатади.

Хуллас, катта ўлчамларда олиб қаралса, Ойбекнинг адабий танқидий фаолияти, давр билан боғлиқ бутун камчилик ва нуқсонларига қарамай, ўз вақтида адабиётимиз равнақига хизмат қилди. Адабининг адабий танқидий мероси ҳозирда ўша давр адабиётини ўрганиш учун құмматли манбадир.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Құшжонов Матеқуб. Дийдор.-Т.: «Шарқ», 2004, 95-115 бетлар.*
2. *Ёқубов Ҳомил. Ойбек. (адабий танқидий очерк). – Т.: ЎзССР Давлат бадший адабиёт нацирети, 1959 йил.*
3. *Ойбек. Муқаммал асарлар түплами. Ўн учандық том. -Т.: «Фан», 1979, 512-б.*
4. *Ўзбек совет адабий танқиди. Икки томлик. Биринчи том. – Т.: «Фан», 1987, 347-б.*

ҲОМИЛ ЁҚУБОВ (1907-1998)

Ҳомил Ёқубов 1907 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топди. Илк маълумотни Раҳимия мактабида олган бўлғувси олим кейинча, 1917 йилдан сўнг, янги ташкил топган «Намуна» мактабида ўқиди. 1921-1925 йилларда Навоий номидаги таълим-тарбия техникумida таҳсил олди. Ҳ.Ёқубов Ленинград(ҳозирги Санкт-Петербург)даги А.И.Герцен номидаги педагогика институтида таҳсил олди. Шундан сўнг Ҳ.Ёқубов бир неча мурдат мактаб, турли ўқув курслари ва техникумларда ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди. 1934 йилда Ҳ.Ёқубов Тил ва адабиёт институтида илмий ходим сифатида иш бошлади. 1943-1947 йилларда Ҳ.Ёқубов Шарқшунослик институти (Ленинград бўлими) аспирантурасида таҳсил олди. Аспирантурадан қайттач, 1948-1950 йилларда Тил ва адабиёт институти директор ўринбосари, 1958 йилдан бошлаб қарийб 30 йил давомида бўлим бошлиғи вазифасида ишлади. Шу тўлиқ бўлмаган маълумотлардан ҳам кўриш мумкинки, Ҳ.Ёқубовнинг бутун онгли ҳаёти адабиётимиз билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўзбек адабиётшунослик илмининг қоқ марказида кечди.

Танқидчилик фаолиятини 1929 йилда Ойбекнинг «Кўнгил наилари» тўпламига ёзган тақризи билан бошлаган Ҳ.Ёқубов 30-йиллар матбуотида ўнлаб мақола ва тақризлар зълон қилди, профессионал танқидчи сифатида танилди. Ҳ.Ёқубовнинг бу даврда зълон қилинган мақолалари кўздан кечирилса, уларнинг ҳам жанр, ҳам мавзу (яни, муҳокама объекти) зътибори билан ранг-бараанглигини кўриш мумкин. Мунаққиднинг ilk мақолалари сирасида F.Ғуломнинг «Кулги ҳикоялар» тўплами, А.Пўлат ва И.Муслимнинг «Зафар нишони» ҳамда З.Сайд ва Н.Сафаровнинг «Тарих тилга кирди» пьесалари, «Гор-мор»(А.Фадеев) романнинг ўзбек тилига таржимасини муҳокама этувчи тақризларнинг борлиги бунинг ёрқин далилидир.

Ҳ.Ёқубов адабий танқидий фаолиятининг аввалиданоқ ўзига тенгдош ижодкорлар — Ойбек, F.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳдор,

Үйғун сингари адіб ва шоирларнинг ижодига алоҳида зътибор билан қаради: янги асарларига тақризлар ёзди, ижодий фаолиятларини атрофлича ёритадиган тадқиқий характердаги мақолалар эълон қилди. Олимнинг «Faфур Ғулом ижодиёти» (1934), «Үйғун ижодиёти» (1934), «Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли» (1935) каби мақолаларида бу ижодкорларнинг фаолияти, асарлари атрофлича таҳлил этилди. Албатта, мақолалар муаллифи нинг ўзи тадқиқ этаётган ижодкорларга руҳан яқинлиги, адабий-эстетик ва ижтимоий қарашлардаги муштарақлик уларнинг асарлари моҳиятини очиб беришга қўшимча имкониятлар очади. Иккинчи томондан, Тил ва адабиёт институтидаги иш режасига кўра Ҳ.Ёқубов жорий адабий жараён, янги ўзбек адабиётининг шаклланиш тарихи масалалари билан шуғулланиши лозим эди. Олимнинг илмий қизиқишлари доираси ва хизмат мажбурияти-нинг үйғунилиги самарали натижа берди: у «Ўзбек болалар адабиёти» (1936), «Ўзбек поэзияси 15 йилда» (1936) каби тадқиқот мақолалар ёзди, тенгдошларининг янги асарларига мунтазам тақризлар эълон қилиб турди. Бундан ташқари, Ҳ.Ёқубов «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналида ташкил қилинган «Ёш ёзувчиларга маслаҳатлар» рубрикасини олиб борди. Олимнинг шу руқнда эълон қилинган мўжаз мақолаларида ёш талантларга адабиёт илмидан илк сабоқлар берилди, уларга зарур адабий-назарий тушунчалар моҳияти тушунтириб борилди. Адабиёт илмидан ҳали дарслик ва қўлланмалар кам бўлган шароитда бошловчи адіб ва шоирлар учун ушбу рубриканинг ўзига хос мактаб вазифасини ўтаганлиги шубҳасиз.

Ҳ.Ёқубовнинг 30-йилларда ёзилган мақолаларида, табиийки, давр ва унинг ҳукмрон мафкураси таъсири йўқ эмас. Бироқ, шуниси зътиборлики, унда бошқа танқидчиларда курилган «жангари» кескинилик камроқ, борлари эса мода таъсирида юзага келган. Бу мұнаққиднинг назарий жиҳатдан пухта тайёргарликка әгалиги, чинакам олимона (яхши маънодаги ақадемизм), босиқ вазмин фикр юритишга мойиллиги билан белгиланади. Ҳ.Ёқубов адабиётнинг ўз қонуниятлари, ўз вазифалар доираси борлигини теран ҳис қиласи. Шунинг учун ҳам, масалан, «Тарих тилга кирди» пьесаси ғоявий-сиёсий жиҳатдан яроқли бўлгани ҳолда бади-

ий жиҳатдан анча бўшлигини таъкидлайди; «Болалар адабиёти-нинг савиясини кўтарилиқ»(1936) номли мақоласида эса маълум фояни ташвиқ қилиш, тасдиқлаш йўлида бадииятни унтиш, ҳаётни, образларни сохталаштириш ҳолларини танқид қиласи. Худди шу фазилатлар Ҳ.Ёкубовнинг Ўзбекистон Ёзувчилар ўюшмасида ўтказилган «Сароб» романни муҳокамасида (1939, 14-17июн), фикрларидағи айрим камчиликларга қарамай, нисбатан адолатли мавқеда туроғанини таъмин этган.

Урушдан кейинги йилларда Ҳ.Ёкубовнинг танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги фаоллиги янада кучайди. Мунаққиднинг давр танқидчилигидаги ўзгаришларни намоён қилувчи «Абдулла қаҳҳор новеллалари» мақоласи «Шарқ юлдузи» журналининг қатор сонларида эълон қилинди. Мақолада А.Қаҳҳор ҳикояларининг поэтик ўзига хослиги, адабнинг «объектив» тасвир бобидаги маҳорати, ҳикоялар тилининг жозибадорлиги ва сиқиқлиги, фикрни фақат образлар ёрдамида ифодалашга интилишининг стихчилиги каби қатор хусусиятлари очиб берилди. Бу мақола танқидчилегимизда бадиият, маҳорат масалаларига эътиборнинг кучая бошлаганидан дарак берди. Афсуски, ўзи бадиият масалаларига урғу беришга интилгани ҳолда, мунаққид адаб ҳикояларидаги психологик тасвир масаласини ўрганганд А.Алимұҳамедовнинг фикрларига қарши чиқади. Кейинроқ, 1949 йилда Ҳ.Ёкубовнинг «Адабиётимизда эстет-космополитларни охиригача фош қилайлик», «Адабиёт ва санъатда беватан космополитларни охиригача фош қилайлик» номли мақолалари пайдо бўлди. 30-йилларда ҳам бу хил кескинликдан имкон қадар тийилган, асар бадииятига эътибор қаратишга кўпроқ мойил мунаққиднинг бу чиқишилари, Фитрат таъбирича, «ёпишмаган гажаклар»дек кўринади. Чамаси, уларнинг ёзилишида «буюртма-топшириқ» амалиёти ҳал қилувчи рол ўйнаган кўринади. Зоро, бу мақолалар ёзилган пайтда Ҳ.Ёкубов Тил ва адабиёт институти директор мувовини, яъни адабиётда партия сиёсатини юргизишга масъул шахслардан бири эди. Албатта, бугунги кун нуқтаи назаридан мунаққидни айбситиш осон: «Бирор уни қўлидан ушлаб туриб ёздирмаган-ку! Ҳақ гапни айтиш имкони бўлмаса ҳеч йўқ жим ўтираса бўлади-ку!» дея эътироҳ қилиш ҳам мумкин. Бироқ, авва-

ло, шуро даврида «жим ўтириш» имкони ҳам ҳар вақт бўлавермаган. Давр кишиларини айбситишдан илгари масалани ҳар жиҳатдан мулоҳаза қилиб кўрилса, «у ёки бу олим атайин адабиётимиз зарарига ишлаганми?» деган савонни қўйиб кўрилса, бизнингча, масалага адолатлироқ ва тўғрироқ ёндашилган бўлади.

Ҳ.Ёқубовнинг ёзувчи Ойбек билан самимий дўстона муносабатда бўлгани, бу дўстлик уларнинг ўсмирлик пайтларидан — таълим-тарбия техникумидаги таҳсил олган пайтларидан бошлангани маълум. Мунаққиднинг адабий танқидий фаолияти Ойбекнинг тўпламига тақриз ёзишдан бошлангани юқорида айтилди. Садоқатли дўст ва Ойбек ижодининг ҳақиқий муҳиби сифатиди Ҳ.Ёқубов бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этди. 1940-50 йилларда Ҳ.Ёқубов «Ойбек», «Ёзувчи Ойбек», «Ойбек прозасида бадиий тасвир», «Ойбек романлари», «Ҳаёт прозаси» каби қатор мақолаларини эълон қилди. Уларда ёзувчининг ўзига хос маҳорат қирралари, асарларининг мазмуни бойлиги очиб берилди, айрим камчиликлари самимий кўрсатиб ўтилди. Олимнинг 1955 йилда, Ойбек таваллудиинг 50 йиллиги олдидан нашр қилинган «Ойбек. Танқидий-биографик очерк» номли китоби адабнинг тўйига муносабиб совфа бўлди. Ҳ.Ёқубов кейинги йилларда ҳам Ойбек ижодига кўп мурожаат этди, янги асарларига тақризлар ёзди. Унинг «Ойбек»(1959), «Ғоявийлик ва маҳорат» (1963), «Адибнинг маҳорати» (1963) рисолаларида адабиётлари мисолида адабиётшунослигимизнинг муҳим муммомларини ўртага қўйилди, уларни ҳал қилишга ҳаракат қилинди. Ўзининг қатор мақола ва рисолалари билан ойбекшуносликка асос солган Ҳ.Ёқубов 1966 йилда «Ойбек ижодида ғоявийлик ва маҳорат» мавзусидаги докторлик диссертацияси ни муваффақиятли ҳимоя қилди.

Ҳ.Ёқубов — бениҳоя серқирра ижодкор. У муайян мавзу ёки давр, ижодкор фаолияти ёки назарий муаммони ўрганиш билан чекланиб қолмади, балки адабиётга, адабиётшуносликка оид кўп масалалар билан шуғулланди. Жумладан, 40-йиллардан Ҳ.Ёқубов ўзбек адабиёти тарихи масалалари билан ҳам жиддий шуғулана бошлайди. Унинг «Ўзбек шоири Турди ижоди»(1940), «Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди»(1941), «Халқ-

парвар шоир Муқимий» (1949), «Ўзбек демократ шоири Муқимий» (1953) номли рисолалари, «Заҳириддин Муҳаммад Бобир» (1941), «Алишер Навоий «Ҳамса»си» (1948), «Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони» (1948) каби қатор мақолалари, ниҳоят, «Турди ва унинг адабий муҳити» (1947) мавзусидаги номзодлик диссертацияси ўзбек адабиёт тарихчилиги соҳаси ривожига сезиларли ҳисса бўлиб қўшилди. Булардан ташқари, Ҳ.Ёқубов «Лирикада конфликт» (1956), «Чинакам новаторлик учун» (1963), «Лирик характер» (1964), «Ўзбек адабий танқидчилиги ва адабиётшунослиги тараққиётининг асосий босқичлари» (1972) сингари назарий характердаги мақолалар; адабий алоқалар масаласини ўрганишга қаратилган «Пушкин ва ўзбек адабиёти», «Маяковский ва ўзбек адабиёти», «Шолохов ва ўзбек адабиёти» каби қатор мақолалар муаллифи ҳамдир.

Ҳ.Ёқубовнинг илмий-ташкилий фаолияти ҳам адабиётшунослигимиз учун жуда самарали бўлди. Тил ва адабиёт институти томонидан амалга оширилган қатор хайрли ишларда, жумладан, «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» (2 жилдлик), «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (4 жилдлик) каби фундаментал ишларнинг яратилишида раҳбар ва муаллифлардан бири сифатида фаол қатнашди; Ойбек, Ҳ.Олимжон, F.Фулом каби адабијатимизнинг мукаммал асарлари тўпламларини нашрга тайёрлашда жонбозлик билан ишлади. Ҳ.Ёқубов ўзининг илмий фаолияти давомида ўнлаб шогирдлар етишдирки, улар устозларининг ишларини муваффақият билан давом эттирмоқдалар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ёқубов Ҳомил. Сайланма. Икки жислдлик. Бирингчى жислд. – Т.: 1983, 308-б.
2. Муминов F., Ёқубов Ҳомил. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, №3-4.
3. Ёқубов Ҳомил. Ойбек (Адабий танқидий очерк). – Т.: Faфур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1959.
4. Имомов Бердиалиш, Ёқубов Ҳомил. – Т.: Faфур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1978, 104-б.

ҲАМИД ОЛИМЖОН (1909-1944)

Ҳамид Олимжоннинг шахс ва ижодкор сифатида шаклланиши тарихимизнинг ниҳоят мураккаб даври — ижтимоий турмушда, миллий маданият ва тафаккурда кескин ўзгаришлар юз берган бир пайтга тўғри келади. Фойвий-мафкуравий курашлар кескинлашган бир даврда адабиёт майдонига кирган Ҳ.Олимжон бу курашда аниқ мавқени эгаллади, ўзи юрақдан ишонган эътиқодни энг тўғриси деб билди, ҳам бадиий ижодда, ҳам адабий-танқидий фаолиятида шу эътиқоднинг оташин тарғиботчиси, фидойи ҳимоячиси бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам Ҳ.Олимжоннинг адабий танқидий мақолалари, тадқиқотлари айрим бирёқламаликлардан, тенденциозликдан холи эмас. Унинг айрим хуносалари бугунда тамом эскиргани, айрим фикрлари бугунги адабий танқидий қарашларга тамом зидлиги ҳам сир эмас. Шунга қарамай, биринчидан, Ҳ.Олимжон меросисиз адабий танқид тарихи чала бўлиб қолишини, иккинчидан, унинг асарлари ўша давр адабиётини ўрганишда жуда муҳим манба эканлигини ҳам эътироф этмоқ зарурдир.

Ҳ.Олимжон жуда ёш чоғларидан адабий-ижтимоий фаолиятга шўнғиди. Жумладан, 17 ёшидаёқ «Зарафшон» газетасининг партия ва комсомол турмушини ёритувчи бўлимни бошқаргани ёки Самарқандда чақирилган инқилобий ёзувчилар мажлисида қатнашгани; 18 ёшида Ўзбекистон зиёлилари II қурултойига, 20 ёшида Бутун Россия деҳқон ёзувчилари съездига вакил қилиб сайлангани шундан далолатдир. Яъни, Ҳ.Олимжон жуда ёш пайтидан ўзбек шўро адабиётининг ишонган вакили сифатида фаолият олиб бордики, албатта, бу ҳам унинг адабий танқидий қарашларига таъсир қилмай қолмас эди.

Ҳ.Олимжоннинг адабий танқидий характердаги ilk чиқишлиаридан бири — «Деҳқон ёзувчиси ким?» номли мақоласи съезл таассуротлари билан ёзилган булиб, у муаллифнинг большевистик мафкура таъсирида эканини кўрсатади. Мунаққиднинг фикрича, «деҳқон оммаси ўртасидаги табақаларга ажralишларни кўролмаслиқ» хато; «деҳқон ёзувчилари ҳақида гапиргандা, улар-

ни мутлақ икки гурухга ажратишга мажбурмиз. Унинг бири зодагон ва муштумзўр лагернинг маңбаатига хизмат қиласидиган бўлса, яна бири <...> социализм тузилишига киришган камбағал ва ўрта деҳқонлар кўпчилиги маңбаатини «дотор»га солиб куй-лайдирган ҳам у омманинг сезги ва яшойишларини ишчилар синфининг кўзгуси билан кўрадиган ва кўрсатадиган санъаткордир»²⁰⁶. Ҳ.Олимжон «деҳқон ёзувчиси» атамаси остида фақат иккинчи гурухни тушунади, унингча, фақат «пролетар мафкураси асосида, деҳқончиликка характерли бўлган образ(шакл)лар воситаси билан» деҳқонлар синфини «хўжаликни колективлаштиришга унданади», «социализм ва энг сўнгидаги коммунизм жамиятига чақирган» ёзувчиларнигина «деҳқон ёзувчиси» деб аташ мумкин. Ҳ.Олимжон деҳқон ёзувчилари «Қишлоқнинг пролетар адиблари бўлишига қатъий ишонади. Аслида эса Ҳ.Олимжоннинг «деҳқон ёзувчилари» ҳақидаги фикрлари большевиклар партиясининг деҳқонлар синфи ҳақидаги қарашларига тамом ҳамоҳанг, партиянинг ижтимоий сиёсатини мханик тарзда адабиётта кўчиришдан ўзга эмас эди. Яхши биламизки, большевиклар деҳқонларни пролетариатнинг иттифоқчилари санаганлари ҳолда, уларни сиёсий жиҳатдан қолоқ, тарбия ва етovга муҳтоҷ деб билгандар. Шунга ўхшаш муносабат Ҳ.Олимжоннинг деҳқон адиблари ҳақидаги фикрларида ҳам яққол кўзга ташланади. Айтмоқчилизки, эндигина йигирма ёшни қоралаган мунаққид бу фикрларни ўзиники тарзида ифодаласа-да, аслида улар ўқиганлари ёки съездда эшитганларининг кўр-кўрони тақоридир.

Ҳ.Олимжон «Ўқишиш ва ўрганиш қиийинчиликлари тўғрисида» (1932) номли мақоласида эътироф этишича, «Марксизм-ленинизмни ўрганишнинг жуда катта завқи бор. Унингча, адабиёт жабхасида меҳнат қилаёттганларнинг асосий камчилиги шундаки, улар «марксизм-ленинизм фалсафаси билан куролланишда, марксист адабиётчиликнинг назариясини эгаллашда жуда заифдилар». Мунаққиднинг таълимотга мутаассибларча берилиши шударажадаки, у шу таълимот эгалланса ҳар қандай чигалликлар

²⁰⁶ Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 5 томлик. 5-том. – Т.: 1972, 6-6.

ечилади, деб ҳисоблайди. Ҳар қандай таълимотга кўр-кўронада ишонч эса охир-оқибатда бир ёқламаликка олиб боради. Ҳ.Олимжон мақолада адабиётнинг моҳияти, унинг ижтимоий вазифаларини шу таълимотга кўра ёритишига, тушуниширишга интилади. Ўзи чуқур ўзлаштиришга киришган таълимотга шайдолиги орқасида Ҳ.Олимжон бошқаларнинг айрим тӯғри хулосаларини ҳам инкор қиласиди. Жумладан, ўзи баҳслашаётган муаллифларнинг «Адабиёт <...> синфий қуролдир. У илгари Россия ва унинг мустамлакаларидағи меҳнаткашларни эзишда қуроллик қилиб келиб, бизга келганды сифатини йўқотмайди. Балки бизда ҳам эзиш қуроли сифатида, шунинг учун биз уни пролетариатники деймиз» тарзидаги фикрини хато ҳисоблайди. Чунки мунаққиднинг ишонишича, «эзиш, эксплуатация, кишиларни ҳилокатга, ваҳимага, қоронгиликка, ишсизликка, ўлимга судрагувчи адабиёт билан инсониятнинг чин озодлик учун курашида дўст-дущманни ажратиб берадиган, ҳақиқий баробарликка, чин садоқатга, порлоқ социалистик турмушга олиб чиқишига хизмат қиласидиган адабиёт ўртасида фарқ»²⁰⁷ жуда катта. Ҳ.Олимжон ўзининг чин эзгулик томонида турганига, инсониятнинг баҳти учун курашаётганига бешак ишонади, шунинг учун ҳам масаланинг моҳиятини англамайди. Моҳиятан эса «пролетар диктатураси» ҳам ўзгаларни (ўзга синфларни) эзиш асосига қурилган ҳокимият эканини пролетариат доҳийларининг ўзлари уқтирганлар, бу «пролетар диктатураси» ўрнатилган дастлабки йиллардаёқ намоён бўлган. Ҳ.Олимжон таълимотга муносабатда ҳам чин романтик эди, у кураш ва мавҳум келажак романтикаси таъсирида атрофида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисалар моҳиятини етарли даражада англашга ожизлик қиласиди.

Ҳ.Олимжоннинг 30-йилларда ёзилган «Марксизм ниқоби остидаги менышевизм»(1932), «Миллатчилик ва аксилиңқиlobчилик билан кураш ва ўзбек пролетар адабиёти» (1933, Миртемир билан ҳамкорлиқда), «Ёзувчининг савиясини кўтаратайлик» (1933), «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида» (1933, Уйғун билан ҳамкорлиқда), «Фош қилиш эмас, хаспўшлап» (1934, Уйғун

²⁰⁷ Курсатилган манба. 23-6.

билан ҳамкорлиқда), «Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида» (1934) сингари мақолаларида ҳам адабиётга синфий нуқтаи назардан ёндашиш, мафкуравий жиҳатдан фош этиш руҳи, синфий ҳушёрликка даъват устуворлик қиласиди. Жумладан, «Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида» мақоласида мунакқид: «Танқид соҳасида ҳам адабиёт соҳасида бўлганидек, биз синфий курашнинг кескинлашганига, унинг янги формалар олганига эгамиз. Бундан кейин ҳам бу кураш албатта кескинлашажак. Бу бобда бизнинг капитализм онги қолдиқлари билан бўлган курашимиш яна тезланиши ва ҳушёрлигимизнинг кўтарилиши зарур», - деб ёзади. Эътибор берилса, бу гаплар «халқлар отаси» томонидан илгари сурилган ва кейинча қатағонга асос бўлган «социализм ғалабаси чуқурлашиб бориши баробари синфий кураш ҳам кескинлашади» тарзидаги фикрни эслатишни кўриш мумкин. Муайян таълимот ёки доҳийларга кўр-кўрони ишонч шахсонинг ўзлигини ёмириши шундан ҳам яққол кўринади. Орадан иккى йил ўтгач, Ҳ.Олимжоннинг ўзи талаб этганидек синфий ҳушёрлик руҳида ёзилган «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» (1936) мақоласи зълон қилинди. Мақолада муаллиф Фитрат ижодини монографик планда тадқиқ қилишга чоғланаркан, асосий зътиборни унинг совет воқеалигини қабул қилолмаганини асослашга, «сийқилобий дунёга қарааш позицияларига ўтиш юзасидан жiddий қадам ташломай келаётгани»ни очиб беришга қаратди. Афсусли томони шуки, орадан бир йил ўтиб Фитрат ҳибста олинди... Албатта, Ҳ.Олимжон мақоласи Фитратнинг қатағон қилинишига сабаб бўлди дейиш тўғри эмас. Бироқ бир нарсани тан олиш зарурки, синфийликни дастак қилган адабий танқидчилар қатағонга адабий танқидий асос яратгани, қатағон қилинган ижодкорлар ҳақида муайян ижтимоий фикрни шакллантирганлари ҳам аён ҳақиқатдир.

Бизнингча, 37-йил воқеалари Ҳ.Олимжон қараашларида маълум ўзгаришлар ясаган. Бундай дейишимизга асос шуки, унинг меросида Фитрат ҳақидаги мақоласидан кейин юқорида кўриб ўтилгандек ошкор синфий руҳдаги мақолалар деярли учрамайди. Албатта, биз Ҳ.Олимжон синфийлик оғусидан буткул фориғ бўлди, демоқчи эмасмиз. Синфий ёндашувнинг излари унинг

кейинги фаолиятида ҳам күзга ташланади, бироқ мунаққид адабиёт ҳақида сўз юритганда синфийлик, мафкуравийлик талабларини илгариgidек мутлақлаштириш амалиётидан қайтди. Бундан кейинги йилларда Ҳ.Олимжон адабиётимиз тарихи масалаларига оид бир қатор мақолалар ёзди. Унинг «Муҳаммад Амин Муқими», «Фарҳод ва Ширин» ҳақида», «Навоий ва замонамиз» каби мақолалари адабиётимиз тарихини ўрганишда сезиларли аҳамиятга эга бўлди. Ўзининг бадиий ижодида фольклордан руҳланган, ундан унумли фойдаланган Ҳ.Олимжон халқ оғзаки ижодига оид «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони» (1938), «Эр Торғин — баҳт излаган халқ образи»(1938), «Ҳасан батрак» ҳақида» (1938) каби мақолалар ёзди. Жумладан, «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони» мақоласида у «Алпомиши» достонига юксак баҳо бераркан, «Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили қилиш, содда ва чукур қилиши ва ниҳоят, умуман айтганда, ўзбек совет адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк» булишини таъкидлади.

Ҳ.Олимжон Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган йилларида(1939-1944) хизмат тақозоси билан турли анжуманларда, йигинларда нутқлар сўзлади, ҳисоботлар берди. Табиийки, бу нутқлар адабий жараёнда изсиз кетмаган, уларни оғзаки танқид намунаси сифатида кўрсатиш мумкин (улардан айчимлари кейин матбуотда эълон қилинган). Уруш йиллари Ҳ.Олимжоннинг адабий танқидий мақолалари адабиётини душманга қарши сафарбар этишда катта аҳамиятга эга бўлди. У 1943 йилда Москвада утказилган ўзбек адабиёти деқадасини бошқарди, «Ўзбек халқининг адабиёти» мавзусида маъруза қилиб, москвалик ёзувчи шоирлар олдида адабиётизининг тарихий тараққиёт йўли, бой адабий меросимиз ҳақида фахр билан сўзлади.

Ҳ.Олимжоннинг адабий танқидий фаолияти, барча нуқсон ва камчиликларидан қатъий назар, адабиётимиз тараққиётида, адабий назарий тафаккур ривожланишида сезиларли аҳамиятга эга бўлгани шубҳасиз. Унинг адабий танқидий мероси бугун ўша давр адабиётини ўрганишда муҳим манба бўлибгина қолмай,

ўзига хос сабоқ ҳамдир. Зеро, **Х. Олимжондек** улкан истеъоддининг имкониятларини чеклаган, унинг қарашларидағи ички зиддиятлиликни көлтириб чиқарған омилларни чуқур ўрганиш бизга ўзимиз учун, давримиз учун мұхым холосаларни чиқаришга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. **Олимжон Х. Танланған асарлар. 5 томлик. 5-том.** – Т.: 1972.
2. **Олимжон Х. Мукаммал асарлар түплами. 10 томлик. 6-том.** – Т.: 1982.
3. **Қурунов Д. Ҳамид Олимжонни биламизми. // Шарқ юлдузи, 2002, № 2.**
4. **Ўзбек совет танқиди тарихи. Икки томлик.** – Т.: 1987.

ИЗЗАТ СУЛТОН (1910-2001)

Иззат Султон 1910 йилда Ўш шаҳрида туғиленди. Отасидан эрта айрилган бўлғуси олим болалар уйида тарбияланди. 1924 йилда Тошкентга ўқишига келиб, аввал иш мактабида, сўнг таълимтарбия техникумida таҳсил олди. Техникумни тамомлагач, мактабда ўқитувчилик қилди. Илмга чанқоқлиги уни 1930 йилда САГУнинг ижтимоий фанлар факультетига етаклади, бироқ бир йилдан сўнг ўқишини ташлаб, журналистлик фаолиятини бошлайди: ўша вақтда Самарқандда нашр қилинган «Батрак» газетасида масъул котиблик қиласи. 1934 йилда И.Султон янги ташкил қилинган Тил ва адабиёт институти аспирантурасига ўқишига кирди ва профессор Фиграт раҳбарлигига иммий тадқиқот бошлadi. 1937 йилда аспирантурани тугатган ёш олим 1942 йилга қадар шу институт директори ўринбосари вазифасида ишлади. Кейинги бир неча йиллар давомида И.Султон турли раҳбар лавозимларда ишлади: 1942-1943 йилларда Узбекистон Давлат радио қўмитасида раис ўринбосари, 1943-1945 йилларда бадиий фильмлар студияси директори, 1945-1948 йилларда Министрлар Совети раиси ўринбосари вазифаларини бажарди. 1948 йилда И.Султон яна Тил ва адабиёт институтига қайтиб, умрининг охирiga қадар шу илм даргоҳида хизмат қилди: институт директори, бўлим мудири, ихтисослашган кенгаш раиси вазифаларида самарали фаолият олиб борди.

И.Султон 30-йилларнинг урталаридан бошлаб адабий танқидий чиқишлари билан адабий ҳаётда фаол иштирок этди. Унинг илк тақризи «Турмуш дарслиги учун» (1933) деб номланиб, унда М.Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романи ҳақида сўз боради. Мунаққиднинг «Чеховнинг ҳикоячилиги» (1935), «Буюк устоз» (1936) мақолалари ҳам юқоридаги тақризга мазмунан яқин туради. Учала мақолада ҳам муаллиф рус адабиётидан ўрганишга даъват этади. Хусусан, «Чеховнинг ҳикоячилиги» мақоласида И.Султон адаб ҳикояларининг юксак бадииятини таъмин этган «баъзи формал томонларни қисқача белгилаб ўтиш»ни ният қиласи. Шу ният изжроси мақолани Чехов ҳикоялари поэтикасидан

сабоқ берувчи мүъжаз қўлланмага айлантирадики, бу ўз даврида давр китобхонлари учун ҳам, бошловчи ёзувчилар учун ҳам жуда муҳим эди. М.Горький вафоти муносабати билан ёзилган кейинги мақолада эса адебнинг адабий қарашлари, ёш ёзувчиларга ўгитлари ҳақида сўз боради. Мунаққиднинг ёзишича, «Горькийнинг адабиёт ҳақидаги фикрлари бебаҳо ва мислсиз бир хазинадир<...> Унинг фикрлари ҳамма-ёш ва қари ёзувчиларимиз учун мактабдир»²⁰⁸. Тўғри, ҳозирда рус адабиётидан ўрганишга даъватлар бироз зриш туюлади. Бироқ мақола ёзилган даврда, янги ўзбек адабиёти эндиғина тараққиёт йўлига кирган бир пайтда бу даъватлар асосли ва тўғри эди.

30-йилларда И.Султоннинг бир қатор театр тақризлари ҳам чоп этилди. «Нега томошибин бепарво» (1934), «Йигирма йил бурунги Ҳамлет» (1935), «Пишмаган ва оғизга тушмаган бир асар воқеаси» (1935), «Номус ва муҳаббат» (1936) каби мақолаларда театр санъати, драматургияга оид муҳим муаммолар ўртага ташланади, улар ҳақида жўяли мулоҳаза юритилади. Ўзи драматургия бобида излана бошлаган ва кейинча қатор ва яхши саҳна асарлари яратган ижодкор томонидан билдирилган мулоҳазалар, албатта, драматургиямиз ривожида сезиларли аҳамиятга эга эди.

Табиийки, И.Султон ҳам давр адабиётшунослигига кенг тарқалган вульгар социологизм касалидан фориф бўлолмади. Бу нарса, масалан, унинг «Асл Машраб»(1936) мақоласида яққол кўзга ташланади. Умуман олганда, мақолада муҳим масала ўртага қўйилади: Машраб ҳаёти ва ижодини илмий ўрганиш, унинг биографиясини қўшиб-чатишлардан, меросини ўзгалар томонидан қўшилган нарсалардан тозалаш зарурати таъкидланаиди. Бироқ давр руҳи таъсирида И.Султон Машраб ҳақида, тасаввуф ҳақида бирёқлама фикр билдиради. Унинг фикрича, Машраб ўз замонидаги «турмушдан норозилар табақаси»га мансуб «бу ҳолдан чиқиши йўлини билмаган»идан Оғоқ Хўжага бориб сигинади. Тасаввуф пирлари, жумладан, Оғоқ Хўжагам, муаллиф фикрича, норозиланган омма «юрагидаги ғазаб-

²⁰⁸ Султон И. Асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: 1972, 16-6.

ни «юмшатиб», уларни «мўмин» қилмоққа ҳаракат этар эдилар», холос. И.Султон Машраб ҳаётн ва ижодига оид маълумотларни диндорлар ўз манфаатларига мослаб қалбакилаштирган деб ҳисоблайди. Мақола сўнгида у «Машрабни душманлар қўлидан тортиб олиш, унинг энг яхши асарларини кенг оммага ёйиш керак» лигини таъкидлайди. Табиийки, бу ўринда энди гап кенг оммага шўро манфаатларига мослаштирилган Машрабни танитиш ҳақида, яъни қайта «қалбакилаштириш» ҳақида боради. Албатта, адабиётни мафкура қуроли деб билинган даврда ўтмиш маданияти кимга хизмат қиласди, деган масала кескин турган. И.Султоннинг «Адабий меросимизни ўрганайлик»(1937) номли мақоласида «Адабиётшунослигимиз тарихида ўтган икки зарарли оқим — аксилинқилобий миллатчилик ва вуљгар социализм бу вақтгача адабиётимиз тарихини тўғри ўрганишга халал бериб келгани»²⁰⁹ таъкидланади. Олим буларнинг биринчиси ўтмиш адабиётини ўз мақсадига хизмат қилиндиришга интилгани, иккинчиси эса тамом инкор қилганини нотўғри деб билади. Шуниси қизиқки, унинг ўзи «халқ душманлари-миллатчилар» деб таърифлаган адабиётшуносарни ўтмиш адабиётидан ғоявий мақсадлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилганлари учун қоралайди, айни чоғда ўзи худди шу мақсадда фойдаланиш пайида бўлади. Яъни олим илмий мантиққа хилоф йўлдан боради, «нега бизга мумкин-у, уларга йўқ» деган савонни кўймайди. Сабаби бу ўринда илмий мезонлар ўрнини мафкуравий мезонлар згаллаган, мафкуравий жиҳатдан эса олим ўзини энг тўғри мавқеда деб билган.

И.Султон меросида уруш йилларида ёзилган адабий танқидий асарлар кам: бу, аввало, олимнинг бу даврда хизмат вазифалари билан машғул бўлганлигидандир. Тил ва адабиёт институтига қайтгач, И.Султон танқид ва адабиётшунослик соҳасида яна фаоллашади. Маълумки, урушдан кейинги дастлабки йилларда ёпартиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатига ўзгаришлар киритилди: танқид яна сиёсий ҳушёрликка берилди, «космополитзм»да, «эстетизм»да, совет воқалигини бузуб кўрсатганлик-

²⁰⁹ Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 1-том. 201-6.

да айблашлар кучайди. Адабиётда бу сиёсатни амалга оширишга маъсул кишилардан бўлмиш И. Султон асарларида, табиийки, бу нарса ўз изини қолдирди. Масалан, Ойбекнинг «Олтин во-дийдан шабадалар» романни ҳақидаги «Ҳаётбахш шабадалар» (1951) номли тақризидаги мунакқид асарнинг энг катта ютуғи си-фатида «буғунги ҳаётни тасвир этишда автор тўғри йўлга тушиб олгани», яъни «социалистик қишлоқ ҳасти»ни ҳаққоний, нурли тасвирлаганини кўрсатади. Унинг фикрича, «асосий диққатини колхоздаги ижобий кишиларга қаратиб, ёзувчи жуда тўғри иш қилади». Аслида эса қишлоқ ҳастининг бундай «ҳаққоний» тас-вири «конфликтсизлик назарияси» таъсирида юзага қелган ва шўро мағкурачилари истагига нечоғли мос бўлса, бадиият та-лабларига шунчалик зид эди. Мағкуравий ёндашиб туфайли мунакқид романнинг асосий камчиликларидан бири сифатида «район партия раҳбар ходимлари» қиёфасининг яхши очилмаги-ни, уларнинг барча эзгу ишларга раҳнамолик қилишлари тас-вирланмаганлигини кўрсатади. А. Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» ро-манни муҳокасида айтган сўзлари И. Султоннинг бу масаладаги қарашларини янада очикроқ англатади. Мунакқид романда «кол-хозлар қашшоқ қилиб тасвирлангани» билан келиша олмайди, буни ҳақиқатта зид деб билади. Бунинг устига у Сидиқжоннинг бош қаҳрамон қилиб олинганини ҳам маъқулламайди, «Биз Ўрмонжонни, райком секретарини қаҳрамон сифатида кўришни хоҳлаймиз»²¹⁰, дейди. Бундай талаб, маълумки, адабиётда факат мағкура куролинигина кўриш, унинг санъат эканлигига тамо-мила кўз юмишдан келиб чиқади. *

И. Султон 1956 йилдан кейин адабий тақиқид соҳасида янада фаол ишлади. Адабиётта муносабат бирмунча ўзгариб, яқин ўтмиш тарихи қайта кўрилаётган бир паллада шундай бўлиши табиий ва зарур ҳам эди. Шу даврда ёзилган мақолаларида би-рида олим: «Сунгти йилларгача ҳамма тарихий асарларда бизнинг 20-йиллар адабиётимиз жуда камбагал булиб кўринар эди. Агар 20-йилларда адабиёт бунчалик камбагал бўлса, униңг 30-йиллардаги улкан кутарилиши нимага асосланганини ҳатто ту-

²¹⁰ Қаранг: Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. — Т.: 1998, 60-62 бетлар.

шуниб бўлмас эди»²¹¹, — деб ёзади. И. Султон А. Қодирий меросининг ўқувчиларга қайтарилишида муҳим рол ўйнади. Унинг «Талантли ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирий» (1956), «Абдулла Қодирий» (1962) номли мақолаларида адаб ижодига энди ўзгачароқ ёндашилди. Тўғри, давр талаби билан у А. Қодирийнинг шўро воқелигини қабул қилгани, шўро мавқеига ўтгани, социалистик реализмни эгаллай бошлагани кабиларга кўпроқ урғу берди; унинг асарларидаги айрим ғоявий «нуқсон»ларни кўрсатди. Бироқ олим яқин ўтмиш адабиётига муносабатда охиригача событ бўлолмади, очиги, бунга имкон ҳам йўқ эди. Адабиётимиз тарихидаги сунъий бўшлиқдан қониқмагани ҳолда, у Фитрат, Чўлпон каби ижодкорларнинг «гражданлик йўли билан оқланиши уларнинг 20-йиллар адабиёти тарихида ўйнаган салбий ролидан кўз юмиб ўтишга асос бўлолмайди»²¹², деган фикрни олдинга сурди... Албатта, ҳозирда олимнинг камчиликлари, хатолари ҳақида осонгина галириб қўйиш мумкин. Лекин буларнинг бари объектив ва субъектив сабабларига эга бўлганини, яъни олимнинг фикрлари тамомила ўзга ижтимоий-тарихий шароитда билдирилганини ҳам, унинг қарашлари тамомила ўзгача шароитда шакланганини ҳам унутмаслик даркор.

Иzzат Султоңдан адабиётшуносликка оид қатор асарлар, юзлаб адабий танқидий мақолалар мерос қолган. Биз улардан айримларигагина қисқача тўхтадлик. Юқорида кўпроқ танқидий мулоҳазалар баён қилинган олим асарларининг қиммати ҳақида нотуғри хулоса келтириб чиқармаслиги лозим. Зеро, И. Султоннинг адабий танқидий асарлари, бутун камчиликларига қарамай, адабиётимиз ривожида сезиларли из қолдирган, унинг адабиёт назарияси, адабиётимиз тарихининг долзарб масалалари тадқиқига бағишланган асарлари ўзбек адабиётшунослиги ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Жумладан, И. Султоннинг илк бор 1939 йилда чоп этилган «Адабиёт назарияси» дарслиги қайта-қайталаб нашр қилинган, қарийб 60 йил давомида у фило-

²¹¹ Султон И. Асарлар. Тўрт томлик. Иккинчи том. – Т.:Faфур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 424-б.

²¹² Султон И. Асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: 1972, 143-б.

лог-талабалар учун адабиёт назариясидан ўзбек тилидаги асосий қўлланма бўлиб келдики, ҳозирда олимнинг хатолари ҳақида гапираётган мутахассисларнинг бари илк назарий сабоқларни унинг ўзидан олгандир.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Мирвалиев С. Ўзбек адаблари.* – Т.: 2000, 69-б.
2. *Султон И. Асарлар. 4 томлик. 2-том.* – Т.: 1972.
3. *Қўшижонов М. Дийдор.* – Т.: «Шарқ», 2004, 176-182 бетлар.
4. *Қўшижонов М. Ижод сабоқлари.* – Т.: «Ёш гвардия», 1973, 192 бет.
5. *Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти.* – Т.: «Шарқ», 2004, 637-б.
6. *Мирзаев Сайдулла. Ҳаёт ва адабиёт.* – Т.: «Шарқ», 2001, 304-б.
7. *Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 томлик.* – Т.: 1987.

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ (1919)

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчиларининг ёрқин намояндаларидан бири Матёқуб қўшжонов адабиётшунос ва танқидчи сифатидаги фаолиятини ҳаётнинг паст-баландини хўп кўргач, 50-йилларнинг охирида бошлаган. Мунаққид илмий-ижодий фаолиятининг бошланиши жамият ҳаётида, ижтимоий тафаккурда жиддий ўзгаришлар юз берга бошлаган пайтларга тўғри келади. Ижоднинг бошланишидаёқ М.Қўшжонов ўзининг қизиқиши доирасини, фаолиятининг бош тамойилини аниқ белгилаб олди: у бадиий асарни таҳлил қилиш ва баҳолашда бадиийликни бош мезон деб билди, кўпроқ бадиият, маҳорат масалалари билан шуғулланди.

Яна бир эътиборли томони шуки, М.Қўшжонов ўзини қизиқтирган масалаларни умумий тарзда эмас, конкрет ижодкор асарлари мисолида ўрганиш йўлидан борди. Олимнинг илк асарлари ичida «Ойбек маҳорати», «Йўлчи характерининг эволюцияси», «Ойбек романларида конфликт ва характер» каби тадқиқотларнинг бўлиши бунинг ёрқин далилидир. Бошловчи тадқиқотчнинг адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масала ва уни ўрганишнинг энг оптимал йўлини илғай олгани олимлик иқтидорини кўрсатади. Зоро, адабиётшунослигимизда масалани шу тарзда ўрганиш учун шароит ҳам етилган эди: бу пайтга келиб янги ўзбек адабиётининг Ойбек, А.Қаҳҳор сингари иккинчи бўғин нағояндаларининг асарлари бунинг учун етарли маиба бўла олар эди. Шу уринда масаланинг яна бир жиҳатига эътибор зарур: бир қарашда М.Қўшжоновнинг ишлари адабиётшуносликка тааллуқли, лекин манбанинг замонавий адабиётдан олингани ва жорий адабий жараёни учун муҳим масалаларнинг тадқиқ этилгани уларни танқидга алоқадор этади.

М.Қўшжонов адабий асарни ҳаёт билан боғлаган ҳолда таҳлил қиласи, уни баҳолашда бадиий воқеаликнинг яхлитлиги, мантиқнинг изчилигиги, тасвириларнинг ҳаётийлиги, характерларнинг жонли ва тўлақонли яратилганлигига алоҳида эътибор беради. Масалан, унинг «Синчалаю»да характерлар психологизмию(1960)

номли мақоласида қўйилган муаммо асарни юқоридагича жиҳатларда текширишга имкон беради. М.Қўшжонов мазкур мақоласида «Синчалак» қиссаси жозиба баҳш этиб турган муҳим жиҳат қаҳрамонлар руҳиятининг теран психологияк таҳлил қилингани, хатти-ҳаракатларнинг психологик жиҳатдан асослаб тасвирлагани эканлигини кўрсатади. Кейинроқ У.Норматов билан ҳамкорликда ёзилган «Маҳорат сирлари» китобида ҳам М.Қўшжонов А.Қаҳҳор ҳақида ўз даври учун янги дадил фикрларни олдинга суради. Жумладан, у илк бор «Сароб»да «адашганлар фожеаси» талқин қилингани, «қўшчинор чироқлари»даги камчиликлар «конфликтсизлик назарияси» таъсирида юзага келганини таъкидлади. Албатта, бугунги адабиётшуносликда ушбу масалада ўзгача фикр устувор. Бироқ мунаққиднинг бу фикрлари ўз даври адабий танқидий тафақкурида жиддий силжиш бўлганини ҳам зътироф этмоқ зарур. М.Қўшжоновнинг «Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор» (1973) китобида адаб асарларида сатирик ва юмористик руҳини ҳосил қиливчи усуллар, бадиий воситалар атрофлича таҳлил қилинган. Бошқача айтсан, бунда ҳам адаб «маҳорат сирлари»нинг яна бир қирраси очиб берилган. Бундан илгарироқ ёзилган «Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида» (1967) номли мақоласида ёзувчанинг адабий танқидий асарлари таҳлил қилиниб, унинг ижодий эстетик принциплари кўрсатилган эди. М.Қўшжонов 80-90 йилларда ҳам А.Қаҳҳор ижодига мурожаат этади: «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» (1988) китобини нашр эттириди, 90-йилларда адаб ижоди бўйича баҳсларга қатниашди. Бу ўринда саноқ билан чекланганимиз бир нарсани — М.Қўшжонов бутун фаолияти давомида А.Қаҳҳор ижодига мурожаат қилиб келаётганини кўрсатиш учундир. Худди шунга ўхшаш ҳолни М.Қўшжоновнинг А.Қодирий ижодини ўрганишда ҳам кўриш мумкин: ёзувчи оқланганидан сунг олим «Абдулла қодирийнинг тасвирлаш санъати» (1966) китобини чоп эттирган бўлса, кейинги китобларига кирган мақолаларида ҳам улуғ адаб ижодига қайта-қайта мурожаат қилди, истиқлол йилларида эса «Қодирий — эрксизлик қурбони» (1992), «Ўзбекнинг ўзлиги» (1994) китобларини яратди. Бундан кўриняптики, М.Қўшжонов насримизнинг икки улкан истеъ-

додли намояндаси асарларини ўрганиш орқали гүё «маҳорат мактаби» очди, унда ижодкор ва ўқувчиларнинг «таҳсил» олишларига имкон яратди. М.Қўшжонов илмий-ижодий фаолиятининг муҳим бир қирраси — шу.

М.Қўшжонов фаолиятининг иккинчи қирраси-танқидчилик, у биринчисига тўғридан-тўғри боғланади: талабчан мунаққид сифатида у носирларимизни ўзи ҳурмат қилган адиллар дараҷасига кўтаришга интилади. Унинг бир қатор китоблари, мақолаларида жорий адабий жараён, хусусан, насримиздаги ҳолат, муаммолар, ютуқ ва камчиликлар текширилади, уларда, насримизнинг камолини кўзда тутган ҳолда, талабчан холислик, жонкуярлик билан фикр юритилган. Жумладан, «Ҳаёт ва маҳорат»(1962) мақоласида 50-йиллар охири 60-йиллар бошидаги насримизда мавжуд муаммолар, уларнинг илдизлари очиб берилади. Масалан, мунаққид шу давр насрчилигидаги катта камчиликлардан бирининг сабаби қуйидагича изоҳланади: «ёзувчилар кўпроқ воқеаларга зътибор берадилар, яъни уларни кўпроқ қурилаётган электростанция, очилаётган қўриқ<...> ва ҳоказолар қизиқтиради. Шу ишларни бажараётган кишиларни эса унугиб, иккинчи планга тушириб қўядилар». Бунинг оқибатида эса адабиёт ўзининг «инсоншунослик» хусусиятини ўқотиб қўяди: «бадиийлик учун зарур бўлган воқеалар билан кишилар орасидаги нормал пропорция-мувозанат бузилади». Кўрамизки, М.Қўшжонов давр адабиётида урчий бошлигар «долзарб мавзу» баҳонасида адабиётда «прописка» олиш давосида бўлаётган туссиз асарларга қарши туради, бадиий баркамол асарлар яратиш учун инсон характерини ёрқин ва жонли тасвирлаш кераклигини таъкидлайди. Мунаққид характерларнинг «умум хусусиятларини кўрсатиш йўлига ўтиб, ҳаётни юзаки тасвирлаш» натижасида «схематизм келиб чиқиши»ни конкрет асарлар таҳлилида очиб беради.

Айтиш керакки, адабий асарни ҳаёт билан қиёсан текшириш бальзан янгиш хулосаларга,adolatciz ҳукм-хулосаларга олиб келиши мумкин. Зоро, ҳеч бир инсон, жумладан, ҳеч бир мунаққид ўзи яшаб турган ҳаётни бутун мураккабликлари билан тўла тасаввур этолмайди. У «ҳаётда шундай бўлади ёки бўлмайди»

деганида ўзининг тасаввурига сифдиролган ҳаётдан келиб чиқади. Шундай экан, ёзувчи тасаввуридаги «ҳаёт» билан мунаққид тасаввуридаги «ҳаёт» бир-биридан фарқланиши табийки, агар шу нарса зътиборга олинмаса, асарни нотўғри баҳолаш юзага келади. Худди шундай ҳол М.Қўшжоновнинг «Сўқмоқлар» қиссанасига муносабатида кўзга ташланади. Мунаққид «Аттанг!» номли мақоласида С.Зуннуновани қаҳрамонларни жуда бўш, лапашанг, камчиликларга қарши курашолмайдиган ожиз кимсалар сифатида тасвирлаган, дея анча кескин танқид қилди. Қиссани баҳолашда М.Қўшжонов ўз ижодий принципидан чекинди. Агар юқоридаги асарлар таҳлилида мунаққид бадииятни биринчи ўринга қўйган ҳолда ва бадиият нуқтаи назаридан уларнинг ҳаёт билан муносабатини ўрганган бўлса, «Сўқмоқлар» қиссанаси таҳлилида бу нарса софсоциологик жиҳатдан амалга оширилди.

70-йилларда М.Қўшжонов масаланинг яна бир муҳим қиррасига диққатини тортди: «Маъно-маҳоратнинг бош масаласи»(1973) деган фикрни олдинга сурди. Аслида, мақолада гап шакл ва мазмун бирлиги, уйғунлиги ҳақида боради, «маъно аввало асарнинг композициясида акс этиши» таъкидланади. М.Қўшжонов бу ўринда систем таҳлил, асарнинг шакл ва мазмун жиҳатларини бирликда олиб текшириш тамойилини на-мойиш этади. Мунаққид мақолада яна бир муҳим фикрни асослади: ижтимоий (социал) маъно тушунчасининг кенглиги, маъненинг ижтимоий қиммати мавзунинг долзарблиги ёки тасвир кўлами билангина белгиланмаслигини кўрсатди. Унинг таъкидлашибча, ҳаётдаги энг оддий воқеа ҳам ижтимоий қимматга эга, бу ўша воқеанинг қандай талқин этилишига боғлиқ. М.Қўшжонов бундай қарашини ёш ёзувчи З.Аъламнинг жажжи ҳикоялари мисолида кўрсатиб, асослади. Мунаққид давр насрчилигида кенг кузатила бошлаган мазмун парокандалиги, асардаги эпизодлар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, гап сўзларининг ҳаёт ҳақиқатига, характерларнинг ички мантиқига мувофиқ бўлиб қолиши, бадиий мантиқнинг бузилиш каби ҳолатларни кўрсатиб берди.

М.Қўшжонов адабиётимизнинг бадиий савиясини кўтариш йўлида кўп қайғурган, камчиликларни принципиаллик билан та-

нқид қилған мунаққидлардан саналади. Жумладан, унинг 70-йилларда кўп шов-шувларга сабаб бўлган «Давр талаби ва ижод масъулияти» номли ёзувчи И. Раҳимга очиқ хат ва Сайёрнинг «Хулкар» китоби муносабати билан ёзилган «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» номли мақоласи шу қайфуриш натижасида ёзилгандир. Албатта, адабиётимизда анча чуқур томир отган «ўргамиёнчилик» касалининг илдизини қуритишга булар камлик қиласди. Бунинг устига, мазкур иллатнинг кенг ёйилишига асос бўлган обьектив омиллар ҳам мавжуд эди. Бу ҳақда М. Қўшжонов ошкоралик йилларида ёзилган «қайта қуриш ва ўзбек романі», «Ўтмишдан садо» номли мақолаларида анча батафсил тұхталди. Ҳа, М. Қўшжонов ҳам «редакторлар, директорлар, раислар, секретарлар» адабиёти пайдо бўлган шароитда охиригача принципиал бўлишга, барча асарларга бирдек талаб қўйишга ожизлик қилди: иложи бор ўринда жим турди, иложи бўлмаган ўринларда ўргамиёна асарни адабиётимиз ютуқлари қаторига санаб ўтишига, баъзан мақташга мажбур бўлди. Шунда ҳам М. Қўшжонов сингари мунаққидларнинг қаторда оз бўлса-да борлиги касалининг имкон қадар олдини олганини эътироф этмоқ лозим.

М. Қўшжонов истиқдолни табаррук ёшида қаршилади. Истиқдол очган имкониятлар фикри тиниқ, қарийиб 40 йил адабий танқид қозонида қайнаган мунаққидни бефарқ қолдириши асло мумкин эмас эди, албатта. М. Қўшжонов ўзининг қатор мақолалари билан адабий жараёнда қатнашди, адабий танқидий фаолиятида давр тақозоси билан йўл қўйган камчиликларини мардона тан олди, босиб ўтган йўли, шўро давридаги адабиётимиз ва адабиётшунослик илмимиздаги ҳодисалар ҳақида бой маълумот берувчи «Армон», «Дийдор» сингари мемуар асарларни ёди. Олим бир пайтлар ўзига армон бўлиб қолган Чўллоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги образлар тизимининг таҳлилига бағишлиланган мақоласини²¹³ эълон қилди, «Сароб» юзасидан билдирилган фикрларга муносабатини билдириди²¹⁴; ўзи меҳр қўйган улуғ адабиимиз ҳақида «Қодирий — эрксизлик қурбони», «Ўзбекнинг ўзли-

²¹³ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1992, № 3-4.

²¹⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995, 17 март.

ги» номли китобларини чоп эттирди. Дарвоқе, М.Қўшжонов ёш адиб У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи нашрига «Шиддат билан ёзилган роман» номли сўзбошисини ёзди, ҳатто, муаллиф тенгқурларининг ҳам бари қабул қила олмаган романни мунакқид тушунди ва муносиб баҳолади: ҳаракатдаги фикр қаримайди, дейдилар.

М.Қўшжоновнинг адабиётшунослигимизга қўшган улкан ҳиссаси, фидокорона меҳнатлари муносиб тақдирланди. 2003 йилда академик М.Қўшжонов «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Кўшижонов Матёқуб. Қалб ва қиёфа. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 224-б.
2. Кўшижонов Матёқуб. Ижод масъулияти. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 344-б.
3. Кўшижонов Матёқуб. Ҳаёт ва қаҳрамон. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 368-б.
4. Худойберганов Норбой. Ҳакиқат ёғдулари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 308-б.
5. Худойберганов Норбой, Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – Т.: «Ўқитувчи», 1990, 168-б.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ (1929)

Озод Шарафиддинов ҳозирги ўзбек адабий танқидчилигининг улкан намояндаси, ярим асрдан буён адабий жараён қозонида қайнаб, адабиёттимизнинг тараққиёти, адабиётшунослигимиз ривожига хизмат қилаётган ТАНҚИДЧИдир. Биз сўнгти сўзни бош ҳарфлар билан ёздик, бу бекиз эмас.

Озод Шарафиддинов мақолаларидан бирида танқидчилик касби ҳақида фикр билдириб, танқидчида учта унсур мужассам бўлиши кераклигини айтади: аввало унда «эстетик туйғу бениҳоя уткир бўлиши лозим, у санъат гўзаллигини нозик ҳис қила билиши, бадиий адабиётдан чинакам завқдан олиши шарт»; иккинчиси — «фикрлаш қобилияти»; учинчиси — «адабиётни бутун вужуди билан билан севиш, унга сидқидилдан фидойилик билан хизмат қилиш»²¹⁵. Озод Шарафиддиновда бу унсурларнинг бари жам. Тўғриси, бу фазилатларни ўзида мужассам этган талайгина танқидчиларимиз оз эмас. Бироқ Озод Шарафиддиновда шуларнинг барини яхлитлаб, кучайтириб намоён этувчи яна бир муҳим жиҳат бор: у-биринчи навбатда ШАХС. Ўзининг ҳаётий тажрибаси, кўрган-билгандар, ўқиганларининг қаймоғи сифатида шакланган қарашларини ҳимоя қилишга, ҳақ гапни айтишга, керак бўлса ўзини ҳам танқид қилишга ўзида журъат топа биладиган шахс. Худди шу нарса О.Шарафиддиновнинг эл ичиди, мутахассислар орасида топган юксак обру ёътиборнинг асосидир.

Озод Шарафиддиновнинг адабий танқидий асарлари жаир жиҳатидан ранг-баранг. Уларнинг сирасида тақриз алоҳида ўрин тутади. Маълумки, тақриз адабий танқиднинг мунаққид ижодий фаоллигини кўрсатадиган оператив жанри, у, одатда, янги асар пайдо бўлгандан сунг қисқа фурсат ичиди ёзилади. Яъни тақриз ёзиш учун мунаққид адабий жараённи мунтазам кузатиб бориши, унинг ичиди яшаши зарур. Зоро, чинакам тақриз янги асарни бугунги адабий жараён контекстида, бадиий тафаккурнинг бугунги даражаси ва бугунги ўқувчининг бадиий дидини ҳисобга

²¹⁵ Шарафиддинов О. Талант ҳалқ мулки. – Т.: 1979.

олган ҳолда ёритиши ва баҳолаши зарур. О.Шарафиддинов ярим асрлик фаолияти давомида кўплаб тақризлар ёзди. Унинг тақризларида янги асар ҳақида маълумот бериш билангина чекланниб қолинмайди, балки тақриз қилинаётган асар юқоридаги чаталаблар асосида таҳлил қилинади, баҳоланади. Жумладан, мунаққид ижодининг турли даврларига мансуб «Келажакка чорловчи қисса», «Ҳаётйлик жозибаси ва схематизм инерцияси», «Ботирларнинг умри боқий», «Она», «Мунаққид сўзининг салмоғи», «Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч» каби тақризлари ушбу жанрнинг ўзбек танқидчилигидаги сара намуналаридан саналади. О.Шарафиддинов ўз тақризларида янги асар баҳона кўпинча адабиётимизнинг муҳим муаммоларини ўртага қўяди, уларга муносабат билдиради. Масалан, Ў.Умарбековнинг «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссасига ёзилган тақризда²¹⁶ 70-йилларда адабиётимизда қайтадан урчий бошлаган «доно партия раҳбарлари» образлари, ҳаётни соxта схематик акс эттиришнинг адабиётга зарари ҳақида асосли фикрлар билдириллади. О.Шарафиддиновнинг «Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч» тақризи Б.Бойқобиловнинг «Ўзбекнома» асари ҳақида. Бироқ шу гапнинг ўзи билан кифоялансан, тақризнинг аҳамиятини туширган, ундаги катта умумлашмани торайтирган бўламиз. Буни мунаққиднинг ўзи ҳам таъкидлайди: «Биз бир шоирнинг бир асари ҳақида баҳслашаётгандек кўринсан-да, аслида баҳс каттароқ, жиддийроқ масала устида кетяпти — гап чинакам санъат даражасидаги адабиётни яратиш, бинобарин, мустақил юртимизнинг мустақил адабиёти тўғрисида боряпти»²¹⁷. Шу эзгу ниятни кўзлаған ҳолда О.Шарафиддинов тақризда истиқлол даври адабиётида ниш ура бошлаган «маддоҳизм» иллатини кескин танқид қилади, бу ҳодисанинг адабиётга ёт эканлигини асослаб беради.

О.Шарафиддинов ижодида проблематик мақолалар ҳам кенг ўрин тутади. Маълумки 50-йилларнинг охири 60-йилларда адабиётшунослигимизда шеърият ҳақида баҳслар бўлиб ўтганди.

²¹⁶ Шарафиддинов О. Ҳаётйлик жозибаси ва схематизм инерцияси. – «Шарқ юлдузи» журнали, 1979.

²¹⁷ Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Т.: 2004, 605-6.

Баҳснинг юзага келиши бежиз эмасди: жамиятдаги ўзгаришлар шеъриятда ҳам ўзгаришларни тақозо этар, энди «Шеърият қандай бўлиши лозим? Шеърият қайси йўлдан бориши лозим?» тарзидаги саволлар ўртага қўйилган эди. О.Шарафиддиновнинг шу йилларда ёзилган «Лирика ҳақида мулоҳазалар», «Замон — қалб — поэзия» номли мақолалари ёш мунаққиднинг, яъни янги авлоднинг бу саволларга жавоби тарзида юзага келди. О.Шарафиддинов устоз шоирларни қадрлаган ҳолда шеъриятимизнинг эртасини ёшлар белгилашини яхши билади. 60-йилларда шеърият майдонига киргай ёш шоирлар ижоди таҳлилига багишланган мақоласини мунаққид «Ниҳоллар» деб номлади. Ниҳол эса, маълумки, парваришга муҳтоҷ: унга сув қуйиш ҳам, қайчилаш ҳам бирдек муҳим. О.Шарафиддинов 60-йилларда майдонга чиққан Э.Воҳидов, А.Орипов, Ҳ.Шарипов, Ж.Жабборов, Г.Жўрасва каби шоирларимиз ижодини мунтазам кузатиб борди, уларнинг асарларига тақризлар ёзди, шарҳларида уларга тўхталди: ютуқлардан қувонади, камчиликларни кўрсатиб самимий танқид қилди. Кейинги йилларда ёзилган кўплаб мақолаларида ҳам мунаққид замонавий шеъриятимиз муаммолари ҳақида теран мушоҳдалар юритади, шеъриятни нозик ҳис қилиб, нозик таҳлил этади. Шу сабаб ҳам адабий жамоатчилик уни чинакам «шеършунос» сифатида танийди, тан олади. Ёшларнинг ижодий изланишларига зътибор билан қараш, уларни ҳар томонлама қўллаб-куватлаш О.Шарафиддиновнинг танқидчилик фаолиятида муҳим ва доимий жиҳатдир. У кўплаб бошловчи ижодкорларга тўғри йўл кўрсатди, уларга асарларини чоп эттирища бегараз ёрдам берди, кўпларига матбуотд? «оқ йўл» тилади. О.Шарафиддинов шеъриятимиз равнақи ҳақида қайгуриб, куйиниб ёзган «Шеър кўп, аммо шоир-чи...» мақоласи адабиётшунослигимизда воқеа бўлган мақолалардандир. Мунаққид анча кескин танқидий фикрлар билдири, бироқ бу шеърият ривожига хизмат қиласидиган танқиддир. Аксинча, С.Очилнинг «Шеър маъсулияти ва фикр равонлиги»²¹⁸ мақоласида ёш шоирларнинг шеърларига вульгар ёндашув ҳоллари кузатилди. «Бир тилда гаплашайлико» ма-

²¹⁸ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1987, 9 январ.

қоласида мунаққид С.Очилнинг фикрларидаги хатоликларни асосли кўрсатди, ижодкор ва танқидчиларни бир тилда гапиришга даъват этди.

О.Шарафиддинов фақат шеърият масалалари билан чекла-ниб қолган тор мавзу кишиси эмас. Мунаққиднинг проза муаммоларига бағишлиланган «Характер-бадиийлик мезони», «Бадиий тил муаммолари», «Адабиёт тилдан бошланади», мақолаларида насримизнинг ўткир муаммолари ўртага қўйилди, ундаги камчиликлар принципиал ва илмий холис очиб берилди. Саналган мақолаларнинг биринчисида мунаққид илгарироқ «Ҳастиийлик жозибаси ва схематизм инерцияси» тақризида билдирган схематизм ҳақидаги фикрларни умумлаштириб давом эттирди, бунинг насримизда умумий касалликка айланасттанидан огоҳ қилди. Кейинги мақолаларининг бари бадиий тил муаммоларига бағишлиланган. «Адабиёт тилдан бошланади» мақоласида О.Шарафиддинов И.Раҳимнинг «Генерал Равшанов» романидаги энг катта камчилик тилининг ишланмаганида эканлиги, бошқа барча қусурлар бевосита шундан усиб чиқишини асосли кўрсатиб берди. Афсуски, куюнчаклик билан ёзилган мақоланинг танқидий руҳини ҳамма ҳам сингдира олмади: асарнинг якшилигини, айтилган камчиликлар жузъийлигини таъкидлаган мақолалар, китобхонларнинг хатлари чоп қилинди. Табиийки, танқидга бундай муносабат номақбул, бунинг устига бу зътиrozлар асарнинг бошқа жиҳатларига таянган ҳолда билдирилганди. Яъни томонларнинг бири боғдан келса, иккинчиси тогдан келади.

О.Шарафиддинов ўзи чуқур ҳурмат қилган ёзувчи шоирларимиз ҳақида қатор портретлар, адабий танқидий очерклар яратди. Мунаққиднинг А.Қаҳҳорга бағишлиланган «Истебъод жилолари», шунингдек, «Миртемир», «Мақсуд Шайхзода» номли портретлари жанрининг танқидчилигимиздаги сара намуналаридан саналади. О.Шарафиддинов «Сўз санъатига фидоий садоқат», «Халқ баҳтиининг оташин куйчиси», «Шеърият қалб ёлқини» каби адабий танқидий очеркларида Ойбек, F.Гулом, А.Орипов сингари забардаст санъаткорларни китобхонга яқинлаштириди, уларнинг асарларидаги жозибани, шахсиятидаги юксакликни очиб берди. Ўзи фақат ўзбек адабиёти билангина чекланиб

қолмаган мунаққид ўзбек китобхонларига ўзга халқларнинг адаб ва шоирларни ҳам танитди, уларнинг асарларини тарғиб этди. (Масалан, «Яловбардорлар» номли китоби).

Истиқлол даврида О.Шарафиддиновнинг ижодий фаоллиги бир неча бор ортди. Мунаққид истиқлол арафаларидан бошлаб қатағон қилинган зиёлиларимиз ҳаёти ва ижодини ўрганишга астойдил бел боғлади: ўнлаб мақолалар эълон қилди, китоблар чоп эттирди. «Шарқ» нашриёти чоп этган «Истиқлол фидоийлари» туркумини О.Шарафиддиновнинг шу номли китоби бошлаб бергани бежиз эмас: олим жадидчиллик, жадид адабиёти, 20-30-йиллар адабий жараённинг билимдони ва жонкуяр тадқиқотчиси сифатида тан олинган. О.Шарафиддинов имкон бўлди дегунча ўзига кўпдан армон бўлиб келаётган мавзу — Чўлпон ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришди. Ҳозирги ўзбек китобхонига шоир ҳақида илк тўлиқ маълумот берган «Чўлпоннинг ижодий йўли»(1987) мақоласи О.Шарафиддинов қаламига мансубдир. Олим «Кеча ва кундуз»нинг «Шарқ юлдузи»да қайта чоп этилишида (1988) жонбозлик кўрсатди, зарурият юзасидан асарни «ҳимоя» қилувчи сўз бошини, роман нашр этилганидан сўнг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида «Кеча ва кундуз» номли катта мақоласини эълон қилди. 1991 йилда мунаққиднинг Чўлпон ҳаёти ва иходи ҳақида муфассал маълумот берувчи «Чўлпон» (1991) рисоласи чоп этилди. Хуллас, олим адабиётшунослигимизда янги бир соҳа-чўлпоншуносликка асос солди. О.Шарафиддинов шогирдларини ёнига олиб Чўлпон асарларини тўплаш ва нашр эттириш йўлида қатниш ишлади. Унинг саъй-ҳаракатлари билан Чўлпоннинг «Адабиёт надур» (1994) номли тўплами, 3 жилдлик танланган асарлари (1994) китобхонлар қўлига етиб борди. Устознинг шогирдларидан бири Д.Қуронов бу ҳақда: «Домла ўзини аямай ишлади. Асли, ўша пайтда бу китоблар домланинг фидойилиги туфайлигина дунё юзини кўрди. Иқтисодий танглик кучайган шароитда домла нашриётма-нашриёт елиб-югурди, корхона ва ташкилотларга бош уриб ҳомий излади. Биронкини қўйинг, ўзининг китобини чиқариш учун ҳам бу даражада куюнчаклик қиласиган одам камдан-кам топилади», – дейди.

Дарҳақиқат, О.Шарафиддиновнинг истиқлол йилларида чоп этилган «20-30 йилларда жадид адабиёти», «Абдурауф Фитрат ва унинг «Ҳинд сайёхи» асари», «Истиқлол қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир», «Адабиёт яшаса – миллат яшар» сингари мақолалари XX аср ўзбек адабиёти тарихини қўйти яратишида, яқин ўтмиш адабий меросимизга шумий холос муносабатнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга моликдир.

О.Шарафиддиновнинг истиқлол душериди ёнигани қатор бадиалари XX аср ўзбек адабиётида кечгина ҳодисалар мөҳиятини англашимида муҳим аҳамиятта моликдир. Мунаққиддининг «Бир нутқ тарихи», «Бир асар муҳокамаси», «Нутқ ёки адаб ҳаётининг юлдузли онлари» каби қатор хотира тиپидаги мақолалари адабий жараённинг кенг ўқувчи оммага қоронги томонлари билан танишириди, демак, уни кечаги кунга адолатлироқ муносабатда бўлишга даъват этади. О.Шарафиддинов шу йилларда ёзган қатор бадиаларида А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, Зулфия, А.Орипов, Файратий каби ижодкорлар ҳақида самимий меҳр билан ҳикоя қиласди, уларни китобхонга қалбан яқин қиласди. Мунаққиддининг журналистлар, адабиётшунослар билан қилған суҳбатларида ҳам адабий жараён, адабиётимизнинг эртаси, бугунги ижтимоий ҳаётнинг муҳим муаммолари ўртага ташланди, муҳокама қилинди.

Истиқлол йилларида О.Шарафиддиновнинг адабиётимиз, миллий маънавиятимизга қилған энг катта хизмати «Жаҳон адабиёти» журналидаги муҳаррирлик фаолияти билан боғлиқ, десак муболага қилмаган бўламиз. Муҳаррир сифатида О.Шарафиддинов журналнинг ўқишли бўлиши билан бирга, унинг ўзбек ўқувчисини жаҳон адабиётининг энг сара асарлари билан таниширишига жиддий зътибор берди. Журнал мундарижасини бугунги ўзбек ўқувчининг дид ва савияси, жаҳон адабиётидаги турфа йуналишлар, жамиятимизнинг бугунги ижтимоий-маънавий зҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда тузишга алоҳида зътибор берди. Аввало, мутаржим сифатида ўзи ўнлаб асарларни таржима қилди, журналхонларга етказди. Шуни таъкидлаш жоизки, журнал жаҳон фалсафий, адабий-эстетик тафаккурининг йирик намоёндалари асарларини чоп этиш билан адабий-назарий тафаккурнинг ўсишига ҳам жиддий таъсир этади...

Истиқлол йилларида О.Шарафиддинов амалга оширган ишлар — мұнаққид ва публицист сифатида эълон қилған мақолалар, адабиётшунос сифатида чоп эттирган рисолалар, мутаржим сифатида ўзбекчалаштирган асарлар рўйхатига бир сидра назар солинсаёқ, ҳар қандай ғайратли ёшнинг ҳавасини келтиради. Мұнаққид ишлайдиган замон келганида ўзини аямай, фидоийлик билан меңнат қилди. Буни юрт ҳам, юртбоши ҳам билди: олимга «Буюк хизматлари учун» орденининг берилиши шунинг ёрқин далили. Устоз О.Шарафиддиновда барчага ибраг бўларлик бир жиҳат бор : у - муттасил фикрлайдиган, фикри уйғоқ инсон. Шу боис ҳам у пайғамбар ёшидан ўтганида эътиқодини, қарашларини буткул ўзгартиришга, бугина эмас, ўтган кунларни холис тафтиш қилиш, адашганини бутун элга изҳор этишга ўзида куч топа билди. Энди йўқотишларни қоплашга чоғланиб, астойдил ишга киришганида соғлиғи панд берди. Шу оғир дамларда олим ўзида нафақат ғайрат, балки чексиз матонат, ҳайратомуз иродада кучи борлигини ҳам намоён этди. Бу ҳақиқий фидоийлик, жасорат, қаҳрамонлик намунасилик, Республика Президентининг фармони билан олимга «Ўзбекистон қаҳрамони» унвонининг берилиши шунинг юксак зътирофидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти – Т.: «Шарқ», 2004.
2. Расулов А. Истеъдод ва эътиқод. – Т.: 2000.
3. Қушжонов М. Дийдор. – Т.: «Шарқ», 2004.
4. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. (Адабий танқидий мақолалар) – Т.: Faғур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашииёти, 1979, 462-б.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ (1931)

Ҳозирги ўзбек адабий танқидчилигининг йирик вакили Умарали Норматов қарийб ярим асрдан бери адабий жараёнда фаол қатнашиб келади. Мунаққиднинг илк мақоласи — «Ёш прозаикларнинг баъзи ютуқ ва камчиликлари» номи билан «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1957 йил 23 март сонида зълон қилинган. Шундан бери ўтган вақт давомида У.Норматов чоп эттирган адабий танқидий ишлар адади, китоб ва рисолалар, мақола ва тақризлар, сўз боши ва сўнгсўзлар — барини қўшиб ҳисоблағанда беш юздан ортиқ номдадир. Биз бу арифметик ҳисобни бежиз келтирмадик, мақсад — У.Норматовнинг ҳозирги танқидчиликнинг энг фаол ва сермаҳсул вакили эканлигини бу йўл билан ҳам асослаб қўйиш.

У.Норматов адабий танқидий фаолиятининг бошланиши юхтимоий ҳаётда бирмунча «илиқлик» юзага келган даврга тўғри келди. Айни шу шароит мунаққид табиатидаги энг муҳим хусусият — ҳайратнинг омон қолиши ва барқ уриб яшнашига имкон берди. Илк адабий танқидий чиқишилариданоқ У.Норматов адабий асардан гузаллик излади, ундан ҳайратланди ва шу ҳайратини ўқувчиларга «соқтириш»га интилди. Шуниси муҳимки, худди шу нарса мунаққиднинг бутун фаолиятига хос ўзак хусусият, унинг асосий ижодий принципи бўлиб қолди. Тўғри, бу ҳайратта мунаққиднинг яна бир фазилати — бағрикенгликнинг қўшилиши баъзан бироз орттириб баҳолаш ҳолларини ҳам келтириб чиқарди. Бироқ бу мутлақо беғараз орттириб баҳолаш, аниқроғи, раз бўлса бордир, фақат у ижодкордан яхшироқ асарларни кутиши, китобхонни ушоқнина гузалликни ҳам қадрлашга ўргатишдан иборат ҳолос.

У.Норматов «Ғафур Гулом поэзиясининг эстетик принциплари» (1959), «Поэзиямизда гўзаллик проблемаси» (1960), «Ҳикояда воқеа ва характер» (1960), «Ҳикояда ритм» (1961), «Ҳикояда деталь ва тафсилот» (1962) сингари илк мақолаларидаёқ бадиийт, асар поэтик хусусиятлари, ёзувчи маҳорати каби масалаларни диққат марказига қўйди. Бу эса У.Норматовнинг ўзбек адаби

бий танқидчилігідаги тараққиёт тенденциялари, унинг олдида турған вазифалар доираси, даврнинг ижтимоий-адабий талаб-әхтиёжларини теран тушунганидан далолатдир.

У.Норматов ижодига назар солсак, унда адабиёттің барча түр үзіншіліктері жаңрларига мансуб асарлар тақырыптастырылған мақолаларни учратышпаз мүмкін. Шундай бўлса-да, адабий жаңомаатчилик У.Норматовни кўпроқ проза танқидчиси сифатида эътироф этади. Мунаққид прозага айрича эътироф билан қараётгани илк мақолаларида (мас., юқорида зикр этилган ҳикоя жаңрига оид мақолалар), М.Құшжонов билан ҳамкорликда эълон қилинганды «Маҳорат сирлари»(1968) китобида яққол кўзга ташланади. 70-йилларда У.Норматов ўзбек наспи тараққиёті муаммоларини ўрганиш йўлида фаол изланди, шу изланишлар маҳсулли ўлароқ унинг «Насримиз уфқлари»(1974), «Гўзаллик билан учрашув»(1976), «Насримиз анъаналари»(1978) номли китоблари яратилди. Албаттa, ушбу китобларнинг мазмун-мундарижаси мунаққиддининг вақтли нашрлардаги чиқишиларида асосан ёритилган. Бироқ бу китоблар аввал эълон қилинганды ишларнинг оддийгина йигиндиси эмас, балки муайян тизимга солинган, қайта ишланиб яхлитликка келтирилганидир. Яъни уларни ўқиган китобхон давр прозаси ҳақида изчил ва яхлит тасаввур олиши мүмкин. Мунаққид 60-70 йилларда насп бобида олиб борган изланишлар 1977 йилда «Ҳозирги ўзбек наспи» мағазасида ҳимоя қилинганд докторлик диссертациясида мужассам ифодасини топди.

У.Норматовнинг адабий-танқидий фаолиятта бир сидра назар солинса ёки унинг ижоди жаңр жиҳатидан ранг-баранг эканличини кўриш мүмкин бўлади. Мунаққид ижодиде тақризлар, обзор ва проблематик мақолалар, адабий танқидий очерклар билан бир қаторда портрет ва суҳбатлар ҳам кенг ўрин тутишини кўриш мүмкин. У.Норматовнинг «Шуҳрат»(1969), «Сайд Аҳмад»(1971) номли китоб ҳолида нашр қилинганд портретлари алоҳида олинган ижодкор фаолиятини атрофлича ёритиши, уларнинг асарларини хайрихоҳлик билан таҳлил қилиши жиҳатидан характерлицидир. Булардан ташқари, У.Норматов қатор адиларимизининг асарлари нашрига ёзган сўзбоши ва сўнгсўзларини ҳам жаңр зытибори билан адабий портрет, адабий танқидий очерк

дайиш мумкин. Жумладан, С.Аҳмад («Эл ардоқлаган адаб»), П.Қодиров (Ҳақиқатнинг маشاққатли йўли»), Х.Тўхтабоев («Қисса ва унинг автори ҳақида»), Мирмуҳсин («Халқ билан ҳамнафас») каби адиларимизнинг асарлари мунаққид сўз бошиси билан очилади. Уларда мунаққид ёзувчини китобхонга танитади, унинг асарлари ҳақидаги мулоҳазалари билан ўртоқлашади, қисқаси, муаллиф билан ўқувчини бир-бирига яқинлаштиради. Сўзбошиларнинг бошқа бир хилида асосий ургу нашр этилаётган асар таҳлилига қаратиладики, мунаққиднинг фикрлари ўқувчига асар моҳиятини англаш учун калит бўлиб хизмат қиласди. Масалан, мунаққид «Лолазор» романи нашрига ёзган «Кечаги кунимизнинг ҳалол ва теран таҳлили» номли сўзбошида асарнинг ифода ва тасвир йўсинидаги ўзига хосликни очиб беради, унинг анъанавий романларимиздан фарқли нуқталарига ўқувчи дикқатини жалб этади. Бу эса ўқувчининг миллий насрчилигимиздаги ўзгаришларни илғаб олишида, ўқувчи омманинг бадиий диди тарбиясида жуда муҳим эди.

У.Норматов суҳбат жанрига алоҳида зътибор билан қарайди, узининг аксарият китобларида бу жанрга маҳсус ўрин ажратади. Мунаққиднинг Н.Сафаров, Ҳ.Ғулом, Мирмуҳсин, А.Мухтор, Сайд Аҳмад, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев каби атоқли адилар билан ўтказган суҳбатларида²¹⁹ сўз санъати, ёзувчи ва жамият муносабати, жорий адабий жараён хусусиятлари, ижод психологияси, ижодий лаборатория каби адабиётшунослик учун муҳим масалалар ўртага ташланади, уларни муҳокама қилинади. Айтиш керакки, ёзувчи билан ўтказилган қар қандай суҳбат(интервью) ҳам адабий танқидий асар бўлолмайди. Бунинг учун суҳбатда адабиётшуносликнинг, жорий адабий жараённинг муҳим масаладари мавзуга олиниши зарур. У.Норматов ўтказган суҳбатлар эса шу талабга тুла жавоб беради. Мунаққид ҳамсуҳбат ижодкорнинг сўз санъатига оид муайян масаладаги фикр-мулоҳазаларини билишга йўналтирилган саволларни қўяркан, масаланинг адабиётшунослигимиз учун, ўқувчи омма учун аҳамиятлилигини бош мезон қилиб олишга интилади. Суҳбатни ўқиган

²¹⁹ Бу суҳбатлар «Етуклик»(1986) китобига киритилган.

кини ижодкорнинг адабий-эстетик қарашлари билан танишиш, уни инсон сифатида яқиндан билиш, тушуниш ва шу асосда асарларини чуқурроқ англаш имконига эга бўлади.

У.Норматов ижодида ҳам, бугунги кун нуқтаи назаридан қаралса, социалистик реализм дормалари, ғоявийлик талаби билан юзага келган камчилликлар, албатта, бор. Буни олимнинг ўзи ҳам мардона иқрор қиласди. Ўзининг илгари ёзганлари ҳақида: «Ўзимча ҳомчўт қилиб чиқсан уларнинг деярли тўртдан уч қисми бугун аҳамиятини йўқотибди. Бунинг боиси шундаки, ўша аҳамиятини йўқотган ишлар адабий жараёндаги ўткинчи, танқиддан тубан нарсалар ҳақидадир, арзимас нарсалар ҳақидаги баҳс-мулоҳазалардир»²²⁰, — дейди. Албатта, олимнинг ушбу иқрори кейинги бўғин мұнаққидлари учун сабоқ бўларли. Мұнаққид «танқиддан тубан» деганида танқид объекти масаласининг мұхимлігини, танқид учун манба бўларлик нарса ҳақида этиш кераклигини назарда тутади. Ҳозирда баъзилар У.Норматовни «социалистик реализм ҳақида энг кўп ёзган» дея маломат қилмоқчи бўлишади. Дарҳақиқат, олим 70-80 йилларда социалистик реализм масалаларига багишлаб «Социалистик реализм ва реалистик ижод типи»(1972), «Социалистик реализм йўлидан»(1973), «Социалистик реализм ва ҳозирги адабий жараён»(1975), «Ҳаракатдаги реализм» (1983), «Методимизнинг ҳаётйилиги ҳақида» (1986), «Методимизнинг моҳияти ҳақида» (1989) сингари қатор мақолалар ёзди. Бироқ бир нарсани эътироф этиш керак: У.Норматов ҳеч вақт методни дорматик тушунган эмас, аксинча, ҳамиша социалистик реализмни «очиқ система» деб билгандар қаторида бўлган, унинг рамкаларини қенгайтиришга интилган. Айтмоқчимизки, У.Норматов талқинидаги социалистик реализм билан 30-, 40-, 50-йиллар тушунчасидаги қотиб қолган қолини бир хил тушуниш хатодир.

Истиқлол йилларида адабий танқид соҳасида ишлаётган энг фаол муаллифлардан бири, шубҳасиз, У.Норматовдир. Мұнаққид адабий жараёндаги ҳодисаларни жонкуярлик билан кузатади, муаммоларни ҳал қилиш йўлларини излайди, ютуқлардан

²²⁰ Норматов У. Қаҳҳорни англап манақнати. – Т.: 2000, 50-6.

кувонади. Кейинги йилларда У.Норматовга хос багрикенглик, тантилик, янгиликка ўчлик бор бўйи билан кўринди, спортчилар таърифи билан айтсак, иккинчи нафаси очилди. Энг муҳими, мунаққид «замонга мослашди» эмас, бундай ўйловчилар янглишади. Зоро, У.Норматов шахс ва мунаққид сифатидаги «жавҳар»ини сақлаб қолди.

У.Норматов шўро даври адабиётига, хусусан, А.Қодирий, А.Қаҳҳор, F.Фулом ижодига бағишлиланган мақолаларида ўзининг илтариғи қарашларига жиддий ўзгаришлар киритди. «Қодирий боғи», «Ўтган кунлар» ҳайрати» китобларида, вақтли матбуотда зълон қилинган қатор мақолаларида улуғ адаб ижодини теран илмий таҳлил қилди, унинг умумбашарий моҳиятини очиб, адабиётимиз ривожида тутган улкан ўрнини асослаб берди. «Қаҳҳорни англаш машаққати» номли мўъжазгина китобчасида мунаққид адаб асарлари қатидаги шу пайтга қадар англанмаган мазмунларни очиб берди. Китобнинг номланишида ҳам чуқур мазмун бор: У.Норматов А.Қаҳҳор асарларини навқирон пайтларидан бошлиб ўрганади, мана эндиғина унинг моҳиятига яқинлашгандек бўлиб турибди. Китобни ўқигач, 80-йиллар охири 90-йиллар бошидаги шўро даври адабиётига нигилистик муносабатнинг асоси бўшлигига амин бўламиз. Шуниси эътиборлики, У.Норматов А.Қаҳҳор ижоди билан XX аср Farb адабиётидаги оқимлар орасида муштарак нуқталарни кўради. Хусусан, адабнинг асарларида «абсурд туйғуси» борлигини ёзади. Тўғри, бу фикрга купчилик адабиётшунослар қўшилмади, матбуотда баҳслар бўлиб ўтди. Бироқ мунаққиднинг фикрини буткул асоссиз деб булмайди. Ҳали бу ҳодисаки — 70 йил изоляция ҳолатида қолган ўзбек адабиётига ўша давр Farb адабиётининг таъсири масаласини ўрганишга бағишлиланган асарлар яратилади, баҳсли масала ҳал қилинади. У.Норматов ҳозир билдирган фикрлар эса муаммога илк бор диққатни жалб этиши, ўша ишларни амалга оширажак тадқиқотчиларнинг фикрига туртки бериши жиҳатидан катта аҳамиятта эгадир.

Истиқлол йилларида У.Норматов жорий адабий жараён муаммолари билан ҳам жиддий шуғулланди. Мунаққиднинг «Умидбахш тамойиллар», «Адабий жараёндаги гаройиб робиталар»,

«Жасорат жозибаси», «Сукутда эмас, ҳаракатда» каби қатор мақолалари, тақризлари, суҳбатларида бугунги адабиёт муаммолари атрофлича муҳокама қилинади.

У.Норматов — фикри науқирон мунаққид. У кишидаги ёшларга хос ғайрат, куюнчаклик, гўзаллик қаршисида туганмас ҳайрат бор экан, ҳали кўп асарлар кутишга ҳақлимиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Норматов У. Каҳҳорни англаш машаққати. – Т.: 2000.*
2. *Норматов У. «Ўтган кунлар» ҳайрати. – Т.: 1996.*
3. *Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. – Т.: 1994.*
4. *Норматов У. (Библиографик кўрсаткич). – Т.: 1990.*
5. *Ўзбек совет таниқиди тарихи. Икки том. – Т.: 1987.*

АБДУГАФУР РАСУЛОВ

(1937)

Абдугафур Расулов адабий танқидчилигимиизда ўзига хос ўрни, ўз «овоз»ига эга мунаққидлардан биридир. Мунаққиднинг ўзига хос овози ТошДУ(ЎзМУ) ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасида О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Худойберганов сингари забардаст танқидчилар билан биргаликда кечган узоқ йиллик муаллимлик фаолияти давомида обдон тобланди. Энг муҳими, бу овоз шу машҳур кафедра ижросига уйғун жўровоз бўлгани ҳолда ўзлигини ҳам сақлаб қололди. А.Расулов қарийб қирқ йилдан бўён адабий жараён ичида қайнайди, адабиёт билан бирга нафас олади — 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб матбуотдаги мақолалари, радио ва телевидениедаги чиқишилари, синхронлардаги ёниқ маърузалари билан адабиётимиз развақига хизмат қилиб келади.

А.Расулов танқидчилик фаолиятида насримиз муаммоларини ўрганишга бағишлиган проблематик мақолалар, шарҳлар, тақризлар кенг урин тутади. Мунаққид насрый асарларни таҳлил қиласкан, уларнинг ҳаёт билан алоқаси, бадний ўзига ҳослиги каби муҳим жиҳатларни диққат марказига қўяди. У конкрет асарни умумадабиёт контекстида баҳолашга, ўша асар ҳақида билдирилган фикрларни эътиборда тутишга ҳаракат қиласади, бу мунаққид баҳоларининг холис бўлишини таъмин этади. Албатта, А.Расуловнинг шўро замонида ёзилган мақолаларида даврнинг, ҳукмрон мағкуранинг таъсири йўқ эмас. Бироқ унинг босиқ-вазмин мuloҳазалари, ўрни билан ўртага ташлаган саволлари замираida айтиши лозим бўлган, лекин айттолмаган фикрларини уқиб олиш имконияти ҳар вақт бор эди. Масалан, Ҳ.Ғуломнинг «Машраб» романи ҳақида тўхталиб, мунаққид шоир «ҳаётининг фалсафий моҳияти теран бадний таҳлил қилинмаган»идан қониқмаганини изҳор қиласди²²¹. Сабаби, романда тасвирланган «воқеалар мантиқидан Машрабнинг Тўтихонга бўлган севгисидан улугроқ муҳаббати борлиги англашилади». Зукко китобхон бу ўринда гап Маш-

²²¹ Расулов А. Танқидчилик уфқлари. – Т.1985, 116-6.

рабнинг қалбини эгаллаган «ишиғ илоҳий» ҳақида бораётгани, мунаққид шоир ҳаётининг фалсафий мөҳиятини бусиз идрок этиб бўлмаслигини таъкидламоқчи эканини англайди. Ёки И. Раҳимнинг «Оқибат» романидаги Бой оға образига тўхталиб, ёзади: «Бу одам 30-йилларда от-араваси, кўшхўкизи, ичкари, ташқари ҳовлиси бўлгани учун сургун қилинган эди. Кейинчалик у ноҳоратупроқ ерларга бориб қолган. Бой ота Ўзбекистондаги ерида колхоз раиси яшаётганини, раиснинг икки машинаси, жуда муҳташам иморати борлигини кўради. У бир нарсага тушуна олмайди: нега раиснинг бойлигини мусодара қилишмайди? Бу образ характерини чуқурроқ ёритиш мумкин эди»²²². Эътибор берилса, мунаққид шўро тузумининг мөҳиятига ишора қилаётганига, романдаги шу эпизодда ўша мөҳиятни очиб кўрсатиш имконияти амалга ошмаганига эътиборни қаратади. Албатта, 80-йилларга келиб фикр айтиш имконияти бироз кенгайгани тўғри, лекин ўшанда ҳам шўро тузумининг мөҳиятига даҳл қилувчи фикр айтиш маҳол эди.

А.Расулов бадиий асарга талабчанлик, шу билан бирга ижодкорни ҳурмат қилган ҳолда ёндашади. Зоро, у ўзининг ижодкор ва ўқувчи орасидаги занжир эканлигини, ҳар иккиси олдида ҳам масъуллигини теран ҳис қиласади. Масалан, «Бир йилнинг прозаси» номли обзорида мунаққид Ҳ.Ғуломнинг «Машраб», Мирмуҳсиннинг «Илдизлар ва япроқлар», И.Раҳимнинг «Оқибат» романларига тўхтаб, аввал улардаги ютуқ ва камчиликларни холис кўрсатади. Сунг уларда муаллифларнинг имкониятлари тўлиқ намоён бўлмаганлигини таъкидлаб, бунинг сабабини «игсон умри ва югурик вақт орасидаги зиддиятда», яъни бу асарларни шошиброқ ёзилганида деб кўрсатади. Мунаққид муаллиф нинг тушунгиси келади: «одам иложи борича кўп ишлашга, кўтмаҳсулот беришга интилади». Бироқ китобхон олдидағи масъулиятини ҳам унутмаслик керак: «Тезкорлик, ижодий фаоллии яхши хусусият. Лекин китобхоннинг эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш ҳам ҳеч ~~каки~~ зиён келтирмаган. Буни унугмага ёзувчиларгина муваффакиятта эришадилар»²²³. Шу йўсин босиқ

²²² Шу китоб. 119-б.

²²³ Ўша китоб. 120-б.

лик билан, таҳлилга таяниб чиқарилган хулоса эътиroz уйғотмайды: ижодкорга ҳам, ўқувчига ҳам бирдек фойдали бўлади. Худди шундай талабчанлик «Тарих. Фалсафа. Роман» мақоласида ҳам кузатилади. Мунаққид романнинг табиати, унинг бадиий тафаккурдаги ўрни ҳақида жiddий мулоҳазаларни ўртага ташлагач, «Ҳамма ҳам роман ёзиши шартмиди?» деган саволини кўяди. Ўзи қўйган саволга «Йўқ, шарт эмас», дей жавоб бераркан, мунаққид буни атрофлича асослайди. Унинг фикрича, романда «асосли романий тафаккур» бўлиши шарт. Шу жиҳатдан қараб, мунаққид О.Холдорнинг «Миркомилбой», Р.Рауповнинг «Устун», Қ.Давлатнинг «Хусумат» асарлари роман талабларига етарли жавоб бермаслигини айтади. А.Расулов мақолада муҳим муаммога диққатни тортади: «Афсуски, аждодлар ҳақида яратилаётган кўпчилик асарларда умумий гаплар, гурур, мақтаниш каби хусусиятлар етакчи бўлиб қолмоқда». Мунаққид талабича, тарихни оддийгина тасавирлаш адабийтдан йироқ бўлганидек, уни бадиий гавдалантиришининг ўзи ҳам камлик қиласи-романий тафаккур, бадиий фалсафагина асарни романга айлантира олади.

А.Расулов ижодида портрет жанри алоҳида ўрин тутади. Мунаққиднинг О.Ёкубов ижодига бағишиланган «Тиниқли», устози О.Шарафиддинов ҳақида «Озод Шарафиддинов» (1980) ва «Истеъод ва эътиқод» (2000) портрет рисолалари, ўз вақтида ёшлар мукофотига сазовор бўлган. Ҳ.Тўхтабоев, Г.Нуруллаева, Г.Жўраева, И.Фауров, Ҳ.Худойбердиева, О.Хожиева, Ў.Хошибомлар ҳақидаги мұъжаз портрет мақолалари жанр такомилига сезиларни улуш бўлиб қўшилган. А.Расуловнинг «Ардоқли адіб» номли рисоласи ҳам портрет жанрида ёзилган бўлиб, унда Ў.Хошибомов ҳақида сўз юритилади. Ушбу портрет ўзига хос услубда, чукур самимият билан ёзилганки, бу нарса унинг ўқишили бўлишини таъмин этган. Айтиш керакки, мунаққид «Ардоқли адіб» портретини жанр «канон»ларига мувофиқ яратган: унда биографик методдан жуда самарали фойдаланилган. Муаллиф адабнинг аждодлари, у вояга етган муҳит, маҳалла ҳақида ҳам жуда муҳим маълумотлар беради. Бу маълумотлар адабнинг ёзувчи ва инсон сифатида шакллантирган омиллар ҳақида тасаввур бе-

риб, ёзувчининг ҳаётидан олинган ёрқин лавҳалар билан бирга уни ўқувчи кўз олдида бир инсон сифатида гавдалантиради. Хуллас, мунаққид ўқувчини ёзувчи ижоди орқали шахсига, шахси орқали ижодига яқинлаштириш мақсадини кўзлаган ва бунга эришган. Муҳими, ушбу портрет ёзувчига неча йиллик яқин дўст бўлиб, унинг ижодини адабиётдаги илк қадамлардан бошлаб кузатган зукко мунаққид томонидан ёзилган. Шу туфайлигина муаллиф адабнинг ҳаёти ва ижодини бир-бирига чамбарчас боғлиқ ҳолда ёрита билган. Натижада китобни ўқиган ўқувчи адиб яратган асарларнинг дунёга келиши ҳақида, умуман, бадиий ижод ҳақида, бадиий асарнинг ҳаёт билан алоқаси ҳақида яхшигина тасаввурга эга бўлади.

А.Расулов ижодида адабий танқид муаммоларига багишланган қатор мақолалар мавжуд. Мунаққид сифатида у ўз касби сир-синоатлари, қонун-қоидаларини билишга, ўзи хизмат қилаётган соҳанинг «ҳарорати»ни ҳис этиб туришга қизиқиши табиий, албатта, «Танқидчилигимиз уфқлари»(1985) китобига киритилган «Теран томирлар», «Танқид тарозусининг олмос тоши» номли мақолаларида А.Расулов танқид методологияси масалаларини ёритади. 80- йилларга келиб кўп мунаққидлар қатори у ҳам танқидчиликнинг назарий тайёргарлиги ҳақида қайгуриши бежиз эмас эди. Зоро, бу даврга келиб танқидчилик, адабий танқидий тафаккурни ўзgartiriш зарурати юзага келаётгани тобора равшан бўлиб бораётган эди. А.Расулов бу ўткир муаммони чуқур ўрганишга бел боғлади. Жумладан, унинг «Тақдирлар талқини» номли мақоласида «Меҳробдан чаёну»нинг танқидчиликдаги турлича талқинлари, асарни талқин қилиш ва баҳолашда йул қўйилган хатолар ва ularning омилларини конкрет мисол ёрдамида кўрсатди, танқид тамойилларини ўзgartiriш зарурлигига янада чуқурроқ амин бўлди. А.Расулов 90- йилнинг ўрталаридан шу долзарб масалани жиддий ўрганишга киришди: қатор мақолалар эълон қилди. Мунаққид шўро даври адабий танқидчилиги тутган йўл бадииятга зидлигини, бадиий асарга ёндашиш, уни англаш ва баҳолашдаги бузулишларни чуқур англади, энди янги йўлдан бориш зарурлигини теран ҳис қилди. Унинг «Илми фаридани қўмсаб»(1998)

номли рисоласида мумтоз Шарқ адабиётшунослигидаги талқиин илми ҳақида фикр юритилади. А.Расулов кўхна Шарқда бадиий асарни идрок қилиш анъаналари, шу билан боғлиқ «илми гарiba», «саҳли дарқ», «сурафо» сингари тушунчалар мавжуд бўлганини, аслида, ҳозирги Farb адабиётшунослигига энг илғор деб қаралаётган йўналишлар илдизи шу анъаналарга бориб таҳалишини кўрсатди. А.Расуловнинг бу изланишлари «Ҳозирги ўзбек танқидчилигига таҳдид ва талқин муаммоси» (2002) номли докторлик тадқиқотига ўзининг мантиқий якунини топди: олим танқид назариётчиси сифатида эътироф этилди.

А.Расулов ҳозирда ҳам фаол ишламоқда: матбуотда қатор мақола ва тақризлар эълон қилиб тургани, радио ва телевидениёдаги чиқишилари, «Китоб дунисси» газетаси орқали ўқувчиларга янги китобларни таништириб бораётгани, юзлаб шогирдларга сабоқ беражётгани шуининг далиниидир. А.Расулов ижодий кучга тўлган пайти, олимнинг режалари ҳам бисёр. Умид қиласизки, Шарқдаги «илми гарiba» ҳақидаги катта тадқиқотлар, «биринчи жумла» ҳақидаги айтиб юрган фикрларини жамлаган йирик мақолалар ҳали оидинда.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Расулов А. Танқидчалик уфқлари*. – Т.: Faфур Fуломномидаги адабиёт ва санъат нашиёти, 1985, 149-б.
2. *Расулов А. Илми гарibanни қўмсаб*. – Т.: «Маънавият», 1998, 61-б.
3. *Расулов А. Ардоқли адаб*. – Т.: «Шарқ», 2000.
4. *Расулов А. Янги замон — янги қаҳрамон*. – Т.: Faфур Fуломномидаги адабиёт ва санъат нашиёти, 1978, 136-б.

ИБРОҲИМ ФАФУРОВ

(1937)

Иброҳим Faфуров — серқирра ижодкор. У ўзининг ижодий фаолиятини ҳикоялар ёзишдан бошлаган: республика матбуотида бир қатор ҳикояларини чоп эттирган, таржимонлик фаолияти ҳам жуда сермаҳсул: ўзбек китобхони «Алвидо, қурол!», «Чол ва денгиз», «Жиноят ва жазо», «Телба», «қиморбоз», «Панчантранга», «қиёмат», «Зардушт таваллоси» сингари дурдона асарларни И. Faфуров таржимасида ўз она тилисида ўқиши мөмкининг эга бўлган. И. Faфуровнинг мансуралари кўпчилик шеър ихломандларининг дилидан жой олди, кўнгиллар сарҳадини кенгайтириб, шеърий тафаккурни чуқурлаштиради... Буларни бежиз эслатмадик. Зоро, И. Faфуров ижодий фаолиятининг асосий соҳаси бўлган танқидчилигида буларнинг бари ўз изини қолдирган. Унинг адабий танқидий асарларидағи ўзига хослик — илмий ва бадиий тафаккурниң синтезлашуви, баъзан кейингисининг устуворроқ бўлишининг асоси шунда.

И. Faфуров адабиёт ҳақида эҳтирос билан ёзди. Бу хусусият мунаққиднинг ilk адабий танқидий чиқишлиари, жумладан, «Ўзбек адабиёти масалалари»(1962) тупламига киритилган «Садатта ҳамнафас бўлиб» номли йирик ҳажмли мақоласида ҳам кузатилади. И. Faфуров мақолада Сайд Аҳмад ҳикояларини таҳлил қиласкан, улардаги лирик руҳни чуқур ҳис этади, адабий танқидий фикрларини ифодалашда бадиий образлардан ҳам фойдаланишга интилади. Бу хусусият И. Faфуровнинг бутун адабий танқидий фаолиятига хос бўлди, йилдан-йилга сайқалланиб, ортиқаликлар бартараф этилиб борди. О. Шарафиддинов мунаққиднинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан ёзган мақоласида у ҳар гал адабиётнинг санъат эканига, нафосат эканига, унда гузаллик ва нафосат мужассам эканига алоҳида ургу беради. Мақолаларида асарлардаги ана шу гўзаллик ва нуқраларни қидиради, топади ва ўз кашфиётларини китобхонга тақдим этади²²⁴, — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, ўзининг ilk китобини «Гўзалликнинг

²²⁴ Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Т.: 2004, 561-6.

олмос қирралари» (1964) деб номлаган мұнаққид ўз фаолиятида унинг янги-янги қирраларини очишга, борларини ёрқинроқ жилвалантиришга интилди.

И.Фауров шеърият танқидчилегида, айниқса, фаол ишлади, шеърни нозик идрок этувчи мұнаққид сифатида танилди, тан олинди. Мұнаққид шеъриятта жуда юксак талаблар билән ёндашади, жумладан, «Одамни севиш» номли мақоласыда: «Шоир киши — сара гап кишиси. Зотан, сара гап одам күнглини бойитади, одамни ичида боғлар, чаманзорлар яратади, юксак мұхташам қасрлар қуради, олижаноблик деб аталған адабий тирик тегірмөннинг парракларини айлантиради», — деб ёзади. Модомики «шеър — сара гап» экан, у ўқувчи қалбіда худди шундай ўзгаришлар ясаши шарт, акс ҳолда у ўзининг миссиясини — зыммасыдаги вазифани бажармаган бўлиб чиқади. И.Фауров шеър, шеърият олдига мана шундай юксак талаблар қўяди, конкрет шеърга, шоирга шу талаблар асосида муносабат билдиради, баҳолайди.

И.Фауров шеъриятдаги ўзгаришларни, янгиликларни теран илғайди, боиси, у ўзбек шеъриятини, қадимдан то ҳозирги кунга қадар, яхлитлигича назарга олган ҳолда фикр юритади, конкрет ҳодисани шу бутунлик ичида баҳолайди. Масалан, 70-йилларда шеъриятта кириб келган авлод ҳақида у: «Агар бу наслнинг лирик қаҳрамонини ўттизинчи ёки эллигинчи йилларнинг лирик қаҳрамонларига солиштирсак, ўргадаги фарқларни, даврнинг кескин белгиларини аниқ кўрамиз. Саксонинчи йилларга кириб бораётган ва бизнинг ёш шоирларимизни қалб қўрида тобланиб чиқаётган бу қаҳрамон нафис туйғуларга, нозик сезимларга, майин сўзга жуда ташна. У жар солмайди, баёнотлар бермайди, у ўзи ҳақида, ўз сезгилари, кечинмалари, ҳаётий қарашлари ҳақида жуда секин, жуда майин, жуда беозор сўзлайди. Лекин у ўзининг жуда секин айтиётган гапларини бутун дунё эшитишини хоҳлайди»²²⁵. Мұнаққид шеърхон ва шеършуносларда катта умид уйғотиб адабиётга кириб келган бу авлодга хос хусусиятларни жуда теран илғайди. У шеърият 30-50 йиллардаги каби «бақириб» эмас, аксинча, жуда секин галириб, инсоннинг дилидаги

²²⁵ Faуров И. Лириканинг юраги. – Т.: 1982, 78-6.

майин торларини чертиб ҳам ўзини дунёга эшигтириши мумкин, деб билади. Яна бир нүкта: мұнаққид 30-50 йиллар шेъриятидеги айрим тенденцияларни ү қадар маңылтамагани күриниб турибди, лекин буни очиқ айтмайды, балки унинг зидди бўлган ижобий ҳодисани ёнма-ён қўйиб фикрлайди, хулоса ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Бу ҳам бир ибрат. Зоро, адабиёт ҳақида сўз боргандада даврни даврга, авлодни авлодга қарши қўймаслик, ҳатто, очиқ күриниб турган зиддиятлар замирида ҳам кўринмас алоҳа-ворисийлик борлигини кўра олиш учун мұнаққид кенг кўламда фикрлай оладиган бўлиши керак. И.Фафуров ана шундай мұнаққидлардан. Унинг мақолаларида фикрнинг зеркин парвози кузатилади: у бугунги шеърият ҳақида сўз юритарсан гоҳ мумтоз адабистимизга, гоҳ қадим оғзаки ва ёзма ёлгорникларига, гоҳ жаҳон адабиёти дурданаларига мурожаат қилиди, қарашварини улуғ мутафаккирлар фикрлари билан мустаҳкамлайди. И.Фафуров мақолаларини ўғланда минни адабистлар орасида чегаралар «шаффофф» эканлигини, мажуд ҳар не айримларга қарамай башариятнинг илдизи бирлигини ҳис қилиди кини. Бу эса ориф сўздан ўқувчи дилига тушган маърифат нуридир.

И.Фафуров шеъриятимизнинг катта авлоди вакиллари - Ойбек, Миртемир, М.Шайхзода, У.Носир, Зулфияхонимлар ижодини меҳр билан ўрганди; «Усмон Носир», «Она юрт куйчиси», «Ўртоқ шоир» сингари китобларида унганинг ўзига дос жозибасини очиб берди. Мұнаққиднинг «Жозиба», «Ёнар сўз», «Ям яшил дарахт», «Қ’рак — алантга», «Лириканинг юраги», «Шеърият — изланиш демак», «Ўттиш йил изҳори», «Дигэржанинг» каби китобларида шеъриятимиз, адабистимизнинг муҳим масалалари муҳокама этилади.

80-йилларда И.Фафуров ҳазрат Навоий ижоди ҳақида қатоғ мақолалар эълон қилди, шоир руҳиятига яқинлашшиш, ўқувчи ларни унга яқинлаштиришга интилди. Адабиётшунос Н.Камилов бу ҳақда: «Навоийшуносликда кўп тадциқотлар ёзилган, кўп фикрлар айтилган. Иброҳим Faфур бу борада ҳам ўз сўзини айтилди. Кўп йиллар мобайнинда Алишер Навоий ижодининг фалсафий асоси бўлган тасаввуф инкор қилиб келинганд <...> бир пайдада Иброҳим Faфур тасаввуф таълимотини маҳсус ўрганимага:

бўлса-да, аммо савқи табиий амри билан Алишер Навоий ижодини шўро навоийшунослари йўлидан бориб тушуниб бўлмаслигини исботлади», — деб ёзади. Олимнинг эътирофича, И.Фаур ўзининг савқи табиийси билан «сўфиёна талқинга ҳам яқинлашиб борди»²²⁶. Н.Комиловнинг юксак баҳоси, эътирофи «Ўттизий изҳори» китобига киритилган «Ҳамса» талқинларига асосланади. Мунаққид «Ҳамса» достонларини замонга боғлашга, уларнинг шу кун учун аҳамиятини таъкидлаб кўрсатишга интилади. Навоийшунослик илми учун, эҳтимол, бу талқину таҳлиллар қиммати жуда юқори бўлмаслиги мумкин. Лекин оммавий китобхон учун жуда зурур: мунаққиддинг дилбар, дилкаш талқинлари Навоийни ўкувчига яқинлаштиради, унинг дилида Навоийни ўқишиштиёхини уйготади. Чинакам танқиддинг бosh вазифаси ҳам шу, аслида И.Фауровнинг «Билсак англасак», «Кўнгилнинг нозиклиги», «Икки дебоча аро», «Мактубларда Навоий сиймоси», «Коинот, кўҳна равоқ ва Навоий», «Навоийнинг хаёл кемаси» сингари мақолалари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Мунаққид бу мақолаларида Навоий шахсини англашга, унинг руҳига кириш, ҳазрат кўнглидан кечган ҳисларни ўз кўнглидан кечириш, ўйидагини билишга интилади. Навоийнинг ҳаётдаги ақидаси, мавжуд имконлар ичидан танлаган йўли ҳақида қўйидагиларни ёзади:

«Навоийнинг улуг руҳи ҳамиша дарвешлик ва сўфийликка мойил ва талабгор эди. Лекин у ҳақиқат сирига стиш учун тарки-дунё килмади.

Балки ҳөт тұхтамай халқ үчүн тер тұқди.

У Ҳақ, Фано қошида қандай жағобгарлық ҳис қылса, Ҳалқ ва Тарих олдида ҳам шундай жағобгарлық сезарди». Зотан, Навоийнинг энг буюк ибрати, асрлар оша қымматини йўқотмаган ва йўқотмайдиган ибрати ҳам шудир. Буни англаш, тушуниш эса Навоий асарларини қайта-қайта мутолаа қилиш, унга қалбан яқин бўла олиш натижасидагина насиб бўлади.

И.Фауров шеърият танқидчилеги билангина чекланиб қол-
гани йүк, балки насрый асарларини ҳам үзига хос тарзда таҳлил

²² Комилов Н. Бедор қалб. Фафуров И. Дил эркиналигы. – Т.: 1998, 3-8 бетлар.

қилди. Жумладан у С.Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров каби стук адибларимиз асарлари таҳлилига бағишиланган мақолалар, насримиз муаммолари ўрганилган проблематик обзорлар, ёшлар насири талабчанлик билан таҳлил қилинган шарҳлар, қатор тақризлар эълон қилди. Айниқса, мунаққиднинг А.Қодирий асарларидаги нозик жиҳатларни нуқтадонлик билан очиб берилган «Шоирона, дарвешона бир маъно», «Раъононинг кашфи», «Раъно ва Хайём» сингари мақолалари ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди.

И.Фафуров фаолиятидаги яна бир ибратли жиҳати шуки, у адабий-танқидий асарларини ўқиши бўлиши ҳақида ҳамма ваҳт қайгуради. Мунаққиднинг мақолалари равон ва ҳиссий тўйинтирилган тилда ёзилгани, асарни ҳаётдан ва адабиётдан келтирилган кўплаб мисоллар билан қиёслаб таҳлил этиши, куттимаган фикр-хулосаларга бойлиги билан ўқувчини жалб этади, Шунингдек, И.Фафуровнинг адабий-танқидий асарлари жанр жиҳатидан ҳам ранг-баранг: тақриз, обзор ва проблематик мақолалар билан бир қаторда адабий ўйлар, эсселар ҳам кенг ўрин тутади. «Адабий қаҳрамонларга хатлар» туркумини мунаққиднинг жанр бобидаги топилмаси деб айтиш мумкин. И.Фафуров «Одам бўлиш қийин» романидаги Гулҷечурага, «Севгим, севгилим» қиссасидаги Ойпопукка, «Ёз ёмирида»ги Мунисхонга ёзган хатларида асарлар таҳлили ўзига хос шаклда амалга оширилади.

Албатта, И.Фафуров танқидий фаолиятида шуро мағкураси таъсиридан қутула олмаслиги табиий эди. Университеттагор мақолаларида социалистик реализм талабларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш, адабиётнинг вазифаларини шўроча тушунишнинг таъсири сезилади. Шунга қарамай, уларни инкор қилиб, эскирдига чиқариб бўлмайди. Негаки, уларда адабиётга санъат ҳодисаси сифатида қарашиб, асардан гўзаллик ва нафосат излаш, санъаткордаги маҳорат ва истеъодони қадрлаш устуворлик қилаверади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Т.: «Шарқ», 2004, 561-б.
2. Faфуроv И. Прозанинг шоури. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1981, 160-б.
3. Faфуроv И. Шеърият-изланиш демак. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1984, 224-б.
4. Худойберганов Н. Эҳтирос тўлқинлари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1970, 328-б.
5. Faфуроv Иброҳим. Ям-яшил дарахт. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашириёти, 1976, 328-б.

НОРБОЙ ХУДОЙБЕРГАНОВ (1938)

60-йиллардан бошлаб адабий танқидчиликда фаол қатнашиб келаётган Норбой Худойберганов ҳақли равища талабчан ва принципиал мунаққид сифатида танилган, тан олинган. Н.Худойберганов адабиётта, бадиий асарга жуда юксак талаб билан бердешади, шу сабабли ҳам унинг мақолаларида танқидий руҳ устуворроқ. Тўғри, баъзан унинг айрим фикр-хулосалари ўта кескин, етарлича асосланмагандек кўринади ҳам. Шу туфайли мунаққидининг аксар мақолалари танқидчиликда жiddий зътиrozлар тутдирган, баҳс-мунозараларга сабаб бўлган; очигини айтганда Н.Худойбергановни «ўтатанқидчи»лар сирасига кўшиган (Л.Қаюмов) ёки уни бироз киноя билан «танқидчилигимизда алоҳида шахс» (Ҳ.Абдусаматов) дей таърифлаган танқидчиларда ҳам маълум асос йўқ эмас. Бироқ шунни тан олиш керакки, Н.Худойберганов мақолаларидағи танқидий руҳ бирорининг бошлаб «пўстагини қоқиб кўйиш» ёки ўзининг нечогли «принципиал»лигини курсатиб қўйиш истагидан эмас, аксинча, адабиёттимизни юксалтиришдек некбин иягдан озиқланади. Зоро, мунаққид «китобхон қалбини, адабиёт юрагини жароҳатлайдиган хом, ярамас асарларнинг илдизини қирқиши»ни танқидчиликнинг муҳим вазифаси деб билади.

Н.Худойберганов «Фоявий мақсаддан — образга» номли мақоласида ёзишича, «ижоднинг даврга муносабатида объектив (ташки), истеъоддга муносабатида субъектив (ички, таръиб бор», «кенг маънода сўз санъатининг, тор маънода конкрет асарнинг илдизини» шу икки ҳолатнинг бирлигидан излаш лозим²²⁷. Мунаққид бу икки ҳолатнинг уйғун бирлигисиз, «шунчаки асар ёзиш учун» меҳнат қилаётган ижодкорларни, шу тарзда яратилган асарларни кескин танқид қиласи. Жумладан, Т.Сайдалиевнинг «Мен мухбирман» номли шеърига тұхталиб, мунаққид тасвирланган нарса (ёки ифодаланган фикр) ҳаётий эканлигининг ўзи камлиги, бадиий образга дўнган ҳаёт ҳақиқатигина санъатга

²²⁷ Худойберганов Н. Эҳтирос тулқинлари. – Т.: 1970, 11-6.

дахлдор бўлишини кўрсатади. Ёки Ҳ.Ғуломнинг «Сенга интиламан» номли қиссасини таҳлил қиларкан «қўриқ ерлардан яхши фойдаланиш, уларнинг ботқоқликка, тўқайликка айланиб кетишига йўл қўймаслик масаласининг ўргага ташлангани нечоғли муҳим бўлмасин, бадиий асар учун етарли эмаслигини, муҳими ўша «масала образнинг «қалби»га сингдирилиб юборилган ҳолда» таҳлил қилинишидалигини таъкидлайди. Албатта, мұнаққид нинг бундай қарашлари «ижтимоий муҳим масалалар»га багишланган асарлар кўпроқ рағбатлантирилган шароитда жуда муҳим эди. Н.Худойберганов адабиётнинг вазифаси ҳаётни бутун мураккабликлари билан бадиий таҳлил қилишда деб билади. Шу қарашдан келиб чиққан, мұнаққид Н.Фозиловнинг «куш қаноти билан» қиссасида «Ақмалнинг таҳдири тўғрисидаги мuloҳаза-парла бадиий яхшилик билан мағтирий изчиналик етпизмасини» айтади. Унинг фикрича, Ақмалнинг У.Носир ва А.Қодирийлар ижодини тарғиб қилгани учун қамалгани «дақиқатта мос келади». Лекин бу кифоя эмас, ҳаётнинг «моҳиятини эстетик таҳлил қилиш» зарур. Жумладан, Ақмалга шогирдининг хиёнат қилганини оддий баён қилиш етарли эмас, «ушандай жойларга хабар қилувчиларнинг барчасини жосус, хиёнатчи, деб ҳисоблаш» мумкин эмас. Чунки «бу бир ёқлама, иотўғри қарашдир». Мұнаққид фикрича, ўша хиёнаткор шогирдининг хатти-ҳаракатлари ҳам тасвирланган давр шароитида асосланиши — тадқиқ қилиниши лозим. Кўрамизки, Н.Худойберганов адабиётга чина-кам реалистик санъат талаблари билан ёндашади, асарни шуларга таянб баҳолайди.

Н.Худойберганов — журъатли, дадил танқидчилардан сана-лади. Маълумки, шўро даври шароитида адабий асарни баҳо-лашнинг муҳим омилларидан бири синфийлик эди. Гарчи «син-фийлик» тушунчасини кўр-кўrona, докматик англашдан танқидчилигимиз 60- йилларга келиб бирмунча кутулған бўлса-да, у адабий-мафқуравий жабҳада муҳим булиб қолаверади. Н.Худойберганов «Таҳлил ҳикмати»²²⁸ мақоласида М.Юнусовнинг «Градиция ва новаторлик проблемаси» номли монографиясига

²²⁸ Худойберганов Н. Эҳтирос тўлқинлари. – Т.:1970, 270-278 бетлар.

тўхталиб, ундаги айрим нуқталарни танқид қилади. Жумладан, мұнаққид адабиётдан «синфий курашнинг ўзини ва унинг қонунитларини тўла тасвирлаб беришни талаб қилиш» нотўғрилигини, адабиёт «синфий кураш иштирокчиларининг образларини тасвирлаши ва шу орқали ижтимоий ҳодисаларнинг эстетик мөҳиятини очишини» таъкидлайди. Шунингдек, Н.Худойберганов монографияда 20-йилларда инқилоб мавзусида ёзилган айрим шеърларни орттириб баҳоланишига ҳам кўшилмайди. «Уларни зўр бадиий маҳорат билан ёзилган» дейишга қарши чиқди. Табиийки адабиётшунослигигизда томир отиб ултурган тенденцияларга эҳтиёткорлик билан бўлса-да, қарши бориш учун катта журъат зарур эди. Ёки «пахта учун кураш «салкам фронт дара жасига яқинлаштириб қўйилган 70-йилларда «Одам пахтага эмас, балки пахта инсонга барака ҳадя этиши лозим» деган фикрнинг олдинга сурингани, адабиётдан шундай талқин талаб этилгани ҳам, шубҳасиз, мұнаққиднинг фаол гражданлик мавқесидан далолатдир. Бундай фикрдаги мұнаққид, табиийки, П.Қодировнинг «Мерос» қиссасидаги Ёлқин Отажонов типидаги қаҳрамонларни тўла ёқлай олмайди: у «...німа учун ўзини гоҳ ўтга, гоҳ сувга уради, гоҳ ёнади, гоҳ куяди. Яна шуниси борки, эҳтиёж йўқ пайтида ҳам ёнади, куяди, зэйлади, меҳнат оғирлигидан зэйлади, бироқ мана шу эзилишдан, куйиш-ёнишдан роҳатлангандай ту юлади...»²⁹ Н.Худойберганов «инсон меҳнати пировари натижада завқ-шавқ, қувонч ато этиши зарур» деган табиий ақида билан яшаркан, меҳнатининг роҳатини кўпда кўроғмай қолган ўзбек деқиқонилинг фожиасини ҳис қиласи, унинг ўзбеклини фожиани ҳали ҳис этмаётганини билади, уни уйғотиш умиди билан юқоридагича фикрларни айтишга ўзида журъат топади.

Н.Худойберганов ўзининг мақолаларида бот-бот Абдулла Қаҳдорга мурожаат қилади: адебнинг бадиий исход ҳақидаги, адабиёт ҳақидаги фикрларга таянади. «Мен ўзим қандай мақола ёки тақриз ёзишга киришмай, нималар түғрисида мушоҳада юритмай ҳамма вақт Абдулла қаҳдор шундай пайтларда нима дерди, нималарни қўллаб-қувватлаб, нималарни танқид қиласарди, де-

²⁹ Худойберганов Н. Суз курашга чорлайди. – Т.: 1978, 61-б.

ган ўйга бораман, ўз хатти-ҳаракатимни тафтишдан ўтказиб бораман»²³⁰, — дея зътироф этади мұнаққид. Дардақықат, Н.Худойберганов устоз адига муносиб шогирд бўлишга интилади, унинг ижодида устоз таъсири сезилиб туради. Масалан, А.Қаҳ-ҳор «Талант — халқ мулки» мақоласида истеъдодин асрар, тарбиялаш, ўз (ва ўзга) истеъдодига масъулият билан муносабатда бўлиш каби муҳим масалаларни қўйганди. Н.Худойберганов ҳам истеъдодга муносабатда шундай қарашга таянади: ижодкорлардаги ўсиш ўзгаришларни мунтазам кузатиб, уларни «халқ мулки»га хиёнат қилмасликка, ижодий изланишида бардавом бўлишга ундан туришни ўзининг, танқиднинг вазифаси деб билади. Жумладан, у Э.Воҳидов, А.Орипов сингари катта истеъдодлар ижодида сустлашиб бўлганини, улар истеъдодлари даражасида бадиий маҳсул бермаётгандарини куюниб ёзади²³¹. Шунга ўхшаш, у адабий жамоатчилик катта умид билан қаражай ёшлиларнинг ижоддаги сусткашлигини кўриб, «улар адабий жараёнга фаол аралашиб, чинакам ижодий жасорат кўрсатишмаса, нималарга қодир эканлигини амалда ибботлай олишмаса, улардаги истеъдод учқунлари сўниб кетиши ҳеч гап эмас»²³², дей ташвишли бонг уради. А.Қаҳҳор сингари Н.Худойберганов ҳам истеъдодсиз ёзилган асарларга ҳамиша муросасиз муносабатда булади, адабиётда номларни эмас, айвало, баркамол асарларни қадрлашга интилади. Кўпинча, адабий танқидчилик юксак баҳолаган асарлардан ҳам қоникмайди. Бу ўта талабчанликданги на эмас. Гап шундаки, мұнаққид ўша асарларни катта адабиёт улчовлари билан баҳолайди, адабиёттимизнинг жаҳон миқёсига чиқишини, зътироф этилишини хоҳлайди — калтароқ олинган газ билан ўлчабоқ қаноатланиб қолиншини истамайди. Шуни алоҳида таъкидлаш жонзки, Н.Худойберганов адабиёттимизнинг собиқ иттифоқ доирасида тарғиб этилишида жуда катта ҳисса қўшган мұнаққидлардан саналади. Унинг рус тилида ёзилган қатор мақолалари «Вопросы литературы», «Литературная уч-

²³⁰ Худойберганов Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси. – Т.: 1986, 203-6.

²³¹ Худойберганов Н. Ҳадиқат ёғдулари. – Т.: 1985, 109-118 бетлар.

²³² Худойберганов Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси. – Т.: 1986, 8-6.

ба», «Дружба народов», «Литературная газета» сингари нашларда эълон қилинган.

Н.Худойбергановнинг адабий танқидий асарлари мавзуу ва жанр эътибори билан ранг-баранг. Унинг шеърият, наср ва драматургия, адабий танқид муаммоларига бағишиланган обзор ва проблематик мақолалари, қатор тақризлари, адабий танқидий очерк ва портретлари ҳар вақт ўқувчилар, мутахассислар томонидан қизғин кутиб олинади, баҳс-мунозаралар қўзғайди. Айниқса, адабий-эстетик тафаккурда жиддий бурилишлар юз бера бошлаган 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб мунаққиднинг мақолаларида танқидий, публицистик руҳ янада кучайди. Н.Худойбергановнинг шу йилларда ёзилган «Нега шеър ёзасиз?», «Жиддий ўзгариш бўладими?», «Ҳаммаси таҳлилда кўринади», «Жарликдан қандай ўтамиш?», «Ўқишу уқишининг ўзи етадими?», «Мунозара — тўғри хулоса мезони» сингари қатор мақолаларида бугунги адабий жараённинг муҳим муаммолари ўртага ташланди.

Н.Худойбергановнинг танқидчилик фаолияти унинг педагогик фаолияти билан чамбарчас алоқада кечган, улар ҳар вақт бир-бiriни тўлдириб келган. Профессор Н.Худойберганов узоқ йиллар мобайнида ТошДУ(ЎзМУ)да сабоқ берди, бу қутлуг даргоҳда таҳсил олган минглаб талабаларга ўзининг адабиёт-ҳакидағи фикрларини беминнат улашди, уларда эркин фикрлари, танқидий мулоҳаза юритиш кўникмаларини ҳосил қилди; таълим тизими учун дарслик ва қўлланмалар яратиш, илмий-методологик кадрлар тайёрлаш ишида жонбозлик кўрсатиб ишлаш.

Ҳозирги ўзбек танқидчилигига ўзига муносаб ўрин эгаллаган Н.Худойберганов бугунда ҳам фаол ижод билан машғул, демак, биз мунаққиддан узоқ йиллик фаолиятининг қаймоғи бўлмиш сара асарларни кутамиш.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Худойберганов Н. Ишонч.* – Т.: *Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашиёти*, 1988, 248-б.
2. *Худойберганов Н. Сўз курашга чорлайди.* – Т.: *Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашиёти*, 1978, 232-б.
3. *Худойберганов Н., Расулов А.* Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – Т.: «Ўқитувчи», 1990, 168-б.
4. *Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томлик. Иккинчи том.* – Т.: «Фан», 1987, 330-б.

СҮНГ СҮЗ

Мұхтарам үқувчи!

Ушбу китобда ўн йилдан зиёдроқ вақт давомида «Ўзбек адабий тарихидчилиги тарихи» фанидан олиб борган машгулотларда тўплаган камтарона тажрибаларни умумлашитириб, Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этдим. Албатта, китоб мавзуни тўла ёритиб берши даъвосини қилолмайди: бу бир китоб доирасида амалга ошадиган ёки бир киши уддасидан чиқадиган вазифа эмас. Зоро, тарихидчилигинизнинг узоқ йиллик тараққиёт йўлини тўла қамраб олиш, унда фаолият кўрсатган барча мунаққидларга тўхтатиш мумкин бўлмаган шидир. Шу боис биз тарихидчилигиниз тарихидаги энг муҳим нуқталарга, унда фаол қатнашган мунаққидлардан айримларигагина тўхтала олдик, холос. Насиб этса, китобдаги кам-кертиклар Сизнинг муроҷазаларингизни ҳисобга олган ҳолда тўлдирилар.

Китобни ёзида **Ҳ. Ёкубов, И. Султон, М. Кўшижонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов, Б. Назаров, Н. Каримов, Н. Худойберганов, А. Расулов** каби устозларнинг тадқиқотларига таянилди, ўрни келганда улардан утганинг ҳақига дуода бўлишни, барҳаётлариза чуқур миннатдорлик изҳор этишини узимга фарз деб биламан.

Мұтажассислардан китоб ҳақидағи холис мұлоғазаларни күтіб, уларни кейінгі нашрларда зытиборга олип, жетекшілік қоламан.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдусаматов Ҳ. Эстетика ва ҳаёт. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 266-б.
2. Адабиётимизнинг ярим асли. Мақолалар тўплами. 2-китоб. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 448-бет.
3. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1955.
4. Ёқубов Ҳ. Ойбек. (Адабий-танқидий очерк). – Т.: Ўздавнашр, 1959.
5. Ёқубов Ҳ. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 368-бет.
6. Имомов Б. Ёқубов Ҳомил. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 104-бет.
7. Каримов И.А. Жамиятимиз мағкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. «Taфаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар. – «Taфаккур» журнали, 1998, 2-сон.
8. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 1998.
9. Каримов И.А. Ўзгача фикрлар ва ишлаш — давр талаби. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
10. Мажнидий Р. Истеъдод ва бурч. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 225-бет.
11. Мамажонов С. Лирик олам, эпик кўлам. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 336-бет.
12. Мамажонов С. Сайланма. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 487-бет.
13. Маҳмудов М. Абадият лаҳзалари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 192-бет.
14. Маҳмудов М. Ҳайрат ва тафаккур. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 192-бет.
15. Мирвалиев С. Тарихийлик ва замонавийлик. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 196-бет.

16. Мирзаев С. Ҳаёт ва адабиёт. – Т.: «Шарқ», 2001, 304-бет.
17. Норбоев Б. Курашчан шеърият. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
18. Норматов У. Насримиз уфқлари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 208-бет.
19. Норматов У. Талант тарбияси. – Т.: «Ёш гвардия», 1980, 176-бет.
20. Нурматов М. Танқид ва эстетика. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 172-бет.
21. Омбек. Муқаммал асарлар түплами. 13-том. – Т.: «Фан», 1979, 601-бет
22. Тоғаев О. Ибратли сабоқлар. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
23. Худойберганов Н. Сўз курашга чорлайди. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 232-бет.
24. Худойберганов Н. Ҳақиқат ёғдулари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 308-бет.
25. Худойберганов Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси. – Т.: «Ёш гвардия», 1986, 208-бет.
26. Худойберганов Н. Эҳтирос тўлқинлари. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 328-бет.
27. Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совенинг адабий танқидчилиги. – Т.: «Ўқитувчи», 1990, 168-бет.
28. Шарафиддинов О. Биринчи мұжиза. (Адабий-танқидий мақолалар). – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 462-бет.
29. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: «Шарқ», 2004, 637-бет.
30. Шарафиддинов О. Талант халқ мулки. – Т.: «Ёш гвардия», 1979, 184-бет.
31. Шермуҳамедов П. Давр қаҳрамони тақдирида. (Адабий-танқидий мақолалар). – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 276-бет.

32. Шукуров Н. Бу олам саҳнида. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 248-бет.
33. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Иккинчи том. – Т.: 1987.
34. Қуровов Д. Истиқдол дарди. – Т.: «Янги аср авлоди», 2000.
35. Қўшжонов М. Қалб ва қиёфа. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 224-бет.
36. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳдор маҳорати. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 232-бет.
37. Қўшжонов М. Ижод масъулияти. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 344-бет.
38. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Т.: «Ёш гвардия», 1973, 192-бет.
39. Қўшжонов М. Моҳият ва бадият. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 232-бет.
40. Қўшжонов М. Ҳаёт ва қадрмон. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 368-бет.
41. Қўшжонов М., Мели С. Абдулла Орипов. – Т.: «Маънавият», 2001, 136-бет.
42. Қўшжонов М. Қодирий эрксизлик қурбони. – Т.: «Фан», 1992, 96-бет.
43. Faфуров И. Дил эркинлиги. – Т.: «Маънавият», 1998, 152-бет.
44. Faфуров И. Ўттиз йил изҳори. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 400-бет.
45. Faфуров И. Юрак аланга. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 296-бет.
46. Faфуров И. Ям-яшил дарахт. – Т.: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 232-бет.
47. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. – Т.: «Янги аср авлоди», 2002.

Мундарижа

I. ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ

Адабий танқидчиллик ҳақида	3
Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиши	16
Шўро даври ўзбек адабий танқидчилиги	29
Ҳозирги ўзбек адабий танқидчилиги	129

II. ЎЗБЕК ТАНҚИДЧИЛИГИНИНГ НАМОЯНДАЛАРИ

Абдурауф Фитрат	143
Абдураҳмон Саъдий	149
Вадуд Маҳмуд	156
Абдулҳамид Чўлпон	162
Отажон Ҳошим	170
Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек	175
Ҳомил Ёқубов	181
Ҳамид Олимжон	186
Иzzат Султон	192
Матёқуб Кўшжонов	198
Озод Шарафиддинов	204
Умарали Насратов	
Абдугафур Гасулов	
Ибродим Гафуров	
Норбой Худойберганов	
Сўнг сўз	
Фойдаланилган алабин	

**Адабий-бадний нашр
БАҲОДИР РАҲМОНОВ**

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ

Муҳаррир Г.МИРЗАВВА
Мусаввир Б.ВОЗОРОВ
Тех. муҳаррир В.ДЕМЧЕНКО
Мусаддиқ Д.МИНГБОЕВА
.Компьютерда саифаловчи Е.НАЗАРОВА

ИБ № 3980

Босишига 17.12.2004й.да рухсат этиди.
Бичими 84ж 108 ж 32. Босма тобоги 7,5.

Шаргли босма тобоги 12,50. Адади 1000 нусхал
Буюртма № ..
Баҳоси келишилган нархд...

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайерлан
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

БАҲОДИР РАҲМОНОВ

1960 йилда туғилган. 1983 йилда
ТошҶУнинг филология факультетини
тамомлаган. Филология фанлари
номзоди.

Андижон давлат университетида
«Ўзбек адабий танқиди тарихи»,
«Туркӣ ҳалқлар адабиёти»
фанларидан машгулотлар олиб
боради. 20 дан зиёд илмий мақолалар
ва услубий қўлланмалар муаллифи.

Ҳозирда Андижон Давлат
университети докторанти сифатида
илмий тадқиқот олиб бормоқда.

